

SCRIPTA NEOPHILOLOGICA POSNANIENSIA

Rocznik
poświęcony językoznawstwu,
literaturoznawstwu i kulturoznawstwu

Redakcja: STANISŁAW PUPPEL
Asystent Redaktora: ELWIRA WILCZYŃSKA

TOM XV

POZNAŃ 2015

SCRIPTA NEOPHILOLOGICA POSNANIENSIA

Czasopismo założone w 1999 roku na Wydziale Neofilologii UAM
w 80 rocznicę powstania Uniwersytetu Poznańskiego

Komitet Redakcyjny:

Jerzy Bańczerowski, Camiel Hamans, Ernst Håkon Jahr, Jerzy Kaliszan,
Krystyna Kleszczowa, Roman Kopytko, Barbara Skowronek,
Wolfgang Viereck, Piotr Wierzchoń, Jerzy Zybert

Recenzenci Tomu XV:

Zespół Komitetu Redakcyjnego

Adres Redakcji:

Katedra Ekokomunikacji
Wydział Neofilologii UAM
ul. 28 Czerwca 1956 roku nr 198
61-485 Poznań
Collegium Hipolita Cegielskiego
Tel./Fax +48 61 829 29 06
keko@amu.edu.pl

ISSN 1509-4146

Tom sfinansowany przez
Katedrę Ekokomunikacji UAM

SPIS TREŚCI

Część I: Językoznawstwo

Tatevik Arakelyan	
The role of Armenian language in the preservation of Armenian identity	7
Alexander Bogomolov	
<i>An eye for an eye</i> and the struggle for power in the discourse of the Egyptian Arab Spring	13
Olena Budarina	
Linguistic landscape research: some methodological remarks	35
Małgorzata Haładewicz-Grzelak	
The phenomenology of <i>SPE</i> boundaries	43
Camiel Hamans	
The Charter at work	57
Ernst Håkon Jahr	
De lange linjer i norsk språkhistorie etter 1814 – nasjonal og sosial språkstrid og språkplanlegging	83
Joanna Junkiert	
Psychologia w służbie ekologii człowieka: implikacje ekolingwistyczne	95
Kinga Kowalewska, Marta Koszko	
Social semiotics in visual communication applied in advertisements of banking products and services	107
Iga Maria Lehman	
Dual voicing of Asian American writers: the case of Amy Tan	121
Iga Maria Lehman, Jerzy Zybert	
Identifying and repairing coherence breaks in FL student written discourse	137
Stanisław Puppel, Marcin Krawczak	
Filtrowanie konfliktogenności w przestrzeni publicznej na przykładzie diady ‘nauczyciel – uczeń’	147
Piotr Wierzchoń	
Jak powstawał <i>Fotosuplement</i> do Słownika warszawskiego i co z tego wyszło	167

Władysław Zabrocki

- Między eksplanacją a eksplikacją – przyczynek do metodologii lingwistyki. Uwagi na marginesie *Historii humanistyki* Rensa Boda 179

Część II: Literaturoznawstwo i kulturoznawstwo**Joanna Puppel**

- Głowa człowieka jako węzeł kulturowo-komunikacyjny: uwagi w sprawie ‘głowy kulturowej’ 189

Agnieszka Stępkowska

- Teatr jednego aktora, czyli szekspirowski monolog w *Ryszardzie III* 207

Krystyna Tuszyńska, Nina Trzaska

- Diachroniczny Sokrates Kostasa Varnalisa 219

Krzysztof Zajas

- Wielokulturowe Inflanty Polskie. Część I 247

Estera Żeromska

- Między twarzą a japońską maską 265

- Noty o autorach 277

CZĘŚĆ I

JĘZYKOZNAWSTWO

THE ROLE OF ARMENIAN LANGUAGE IN THE PRESERVATION OF ARMENIAN IDENTITY

TATEVIK ARAKELYAN

There are over 6,800 languages spoken in the world. **Armenian** is one of the oldest of these living languages. It is the official language of the Republic of Armenia and other regions in the Caucasus. It is also the mother tongue of the Armenians living in the Diaspora.

The Armenian nation is in the active phase of the struggle for survival on a fraction of its own homeland, preserved at the cost of unimaginable sacrifices. In other words, the Armenian nation is a struggling organism whose main, vitally important function is the struggle for survival.

The frontlines of this struggle for survival stretch out not only along Armenia's borders with Azerbaijan and Turkey, but evidently also throughout the country itself, embracing the spheres of demography, economy, social life, science and education. Emigration, regardless of its reasons, removes Armenians, partially or fully, from the central battlefield for survival, that is – Armenia.

The population of Armenia is about 3 mn, and more than 9 mn Armenians are spread abroad having formed highly organized diaspora communities with a long history of diaspora tradition.

Armenian education has always been an important concern of these communities, and a large network of Armenian elementary and secondary schools have been established in all parts of the world. The Armenian language continues to be a primary and natural medium of communication for the local Armenian population, and it is no coincidence that a large number of Armenian newspapers and periodicals have been published and the Armenian literary tradition has been

preserved and developed in these countries. The existence of numerous national and cultural organizations, educational institutions, and the Armenian-language press have created a distinctive Armenian atmosphere in the primarily Armenian-populated districts. The cultural and educational progress of the Middle Eastern communities have been greatly assisted by the consistent financial support of the Armenian communities in the Western countries, primarily the United States. This assistance made it possible to establish schools, youth centers, and clinics, and to disperse scholarships funds. Armenian schools and other community structures have always functioned effectively. School is for the children to be given a good foundation in Armenian language, history, religion, culture and tradition which will enhance in them the sense of being Armenians.

Yet, today Armenia itself faces the full weight of the challenge of preserving and developing the Armenian language (i.e. culture). This is due to the decrease in the number of users of the Armenian language (including the potential users – children who received and receive non-Armenian education abroad) attributable to the emigration of Armenians.

During the last decades the inevitable acculturation and assimilation processes in Diaspora have accelerated. In particular, as a result of emigration, every year the ranks of the Armenian communities are thinning out in the Middle East, where until recently the percentage of mixed marriages are getting lower and lower.

There is no Armenian culture without the Armenian language. Along with the statehood and the territory under its control, the language is the foundation and paramount means of preserving the Armenian ethnicity.

Thus the Government of Armenia has undertaken certain measures to preserve the Armenian language and the Armenian ethnicity.

Ministry of Diaspora of RA – was set up to implement and continuously improve the state policy on development of the Armenia-Diaspora partnership and coordinate the activities of the state bodies. The main objective of the Armenia-Diaspora partnership is to protect the fundamental rights, liberties and legal interests of Armenians in the historical Homeland or abroad, within the framework of international law and to defend the qualities of Armenian national identity, that is, preservation of Armenian identity.

The Ministry has developed and is carrying out potential pan-Armenian projects aimed at developing the Armenia-Diaspora partnership. Alongside with political, economic, cultural, legal and spiritual projects the Ministry carries out programs and projects aimed at Armenian language preservation.

1. “Diaspora” Summer School

The goal of the program is to turn Armenia into a center for studies on Armenian language and culture and teacher training. The school is located at

Yerevan State University and includes 2–3 week courses. The school has 5 departments, including

- School for Young Leaders
- School for Diaspora Armenian Journalists
- Advanced Course on Armenian Language
- Training Course for Diaspora Armenian Teacher
- Training Course for Cultural Figures, Teachers of Song and Dance and Group Directors

2. Participation in the process of training experts on the Diaspora of the YSU Department of Diaspora Studies

- To prepare and train cadres in the sphere of Diaspora studies, the Ministry of Diaspora established the Master’s program for Diaspora Studies in the Department of Diaspora Studies at Yerevan State University.
- The Ministry develops the topics for research that interest students, organizes lectures, manages the students’ internships and helps 12 students pay their tuitions.

3. Preparation or ordering of informative materials (films, video clips, articles, TV and radio programs, advertisements); supervision of the publication and website service for the “Hayern Aysor” (Armenia today) online newspaper and the provision of corresponding materials; study and summary of articles printed in Diaspora Armenian media

4. Development of programs for support to the solution of key educational and cultural issues in the Armenian communities of the CIS and the coordination of implementation

- On-site teacher training at Armenian schools in the CIS countries
- Procurement of curricula, textbooks and methodological materials for the instruction of Armenian subjects in a Russian-speaking and Ukrainian-speaking environment and their provision to the communities
- Support to the improvement of the network of one-day schools in Armenian communities
- Organizing of the “Hye Aspet” (Armenian Knight) TV game show with the participation of schoolchildren from Armenian schools in the region
- Organizing of student Olympiads and essay contests related to studies on patriotism in the communities
- Organizing of instructional, productive and pre-graduation internships for Armenian students of universities of CIS countries in Armenia
- Support to the establishment of Armenology centers at educational institutions in the region and the introduction of an Armenology course in the curricula of scientific and educational institutions

- Organizing of concerts and performances of cultural and creative groups and individual performers from Armenia in the communities
- Organizing of meetings with the participation of representatives of Armenian youth organizations in the region
- Organizing of an annual festival called “Yes Im Anush Hayastani” with the participation of theatre companies and art groups from the region
- Creation of correspondent points for the “Hayern Aysor” multilingual online newspaper of the RA Ministry of Diaspora hinged on Armenian media in the region
- Business trips of correspondents for program implementation to Armenian communities

5. Creation of unified textbooks in Western Armenian

To confront the linguistic-cultural assimilation in the Diaspora, especially among the Western-Armenian speakers and to preserve the national identity, the ministry places high importance on the study of educational issues in the Diaspora, the support for their solutions, particularly the creation of unified programs and textbooks.

The scientific conference on “Principles of Unified Textbooks in Western Armenian” and the workshop on “Current State of Western Armenian in the Diaspora” led to the creation of a coordinating council the Western Armenian language experts of which will work together for the creation of unified textbooks.

As a result, elementary, secondary and high schools will be provided with unified textbooks in Western Armenian and curricula, while elementary schools will have workbooks.

Ministry of Education and Science of RA – The government of the Republic of Armenia (RA), on behalf of the Ministry of Education and Science, gives special treatment to representatives of Armenian Diaspora when they are seeking to continue their education in Armenia. The Ministry of Education and Science of RA looks to make this education more available for the members of the Diaspora, promote interest in the Armenian cultural heritage for Diaspora youth, and support the development of Armenian studies.

By providing our Diaspora with a focused, purposeful, appropriate and qualified education, we hope to create qualified specialists, as well as create a strong bond with Armenia and encourage our Diaspora to return to their homeland.

Members of Diaspora may apply for admission to RA Higher Education Institutions (HEI) either on a general basis in accordance with the regulations assigned for the RA citizens, or in compliance with the special order issued for foreigners.

Every year the Government of RA provides 70 scholarships for the Armenian Diaspora students pursuing bachelor's programmes in Armenian studies, pedagogy and art.

6. Linguistics in Armenia

Armenian linguistics is based on the age-long history of Armenian grammatical mind on the one hand, which has always reflected the high level of the worldwide science of its time. On the other hand it is based on the modern achievements of native and foreign linguistics. It was rapidly developed especially in the 20-th century when the Armenian statehood was established (1918) and the Armenian language acquired the status of the state language of the RA, with its forthcoming functional comprehensiveness, broad abilities of development, improvement and investigation. Armenian has become a subject of comprehensive research for different linguistic scientific categories, which examine fundamental questions concerning its origin, historical development, inner structure and social functions. Researches are carried out in all the spheres of Armenology – contrastive and comparative examination of Armenian and other languages, the typological characterization of Armenian, historical-comparative grammar, dialectology, the theory and history of language, the description of its structure in various phases of development – phonetics and phonology, lexicology, phraseology, stylistics, terminology and lexicography.

In the middle of the 20-th century new spheres for Armenian linguistics were developed – psycho-linguistics, socio-linguistics, structural linguistics, mathematical linguistics and the formative description of the language, the typological contrastive study of Armenian, historical dialectology and linguistic geography. The questions concerning the elaboration and regulation of literary language, term-building, culture of speech, spelling and orthoepy as well as other questions of practical type are in the centre of Armenologists' attention.

If in the beginnings of the 19-th and 20-th centuries Armenology was mainly developed in European scientific centers, where the scientists' attention was called to the comparative study of the language, thus in the 50's of the 20-th century Armenia became the leading centre for Armenology and the comprehensive investigation of all the manifestations and variants of Armenian.

At present, Armenian linguistics is a system of linguistic scientific categories, the main directions of which being the comprehensive study of Armenian, the contrastive-typological research of languages, general and comparative linguistics. Great importance is given to the Armenian language as a guarantee for preservation of national self-sufficiency and further independent development of the RA for future comprehensive development and an important strategic means of unobstructed usage. Thus, the main problem of Armenology is considered to be the research, regulation, elaboration, perfection of Armenian, the realization

of which is in need of both the state's care and scientific and methodological justification.

In spite of the fact that the scientific potential had a decrease during the beginning of the 90's connected with the political and economic hardships of the transitional period, Armenian linguistics did not cease to long for the preservation of the traditional fields of Armenological researches and the utilization of new spheres. And if there was some decrease in theoretical works due to practical directions in the above mentioned period (the compilation of different dictionaries, directories, textbooks, self-taught manuals, phrasebooks, etc.) then in the recent years the interest in linguistic fundamental questions which relate to the various parts and structural levels of the language as well as to its territorial, social and historic variants has risen. Researches presented to the coverage of complex and contentious issues are carried out which are associated with the Armenian comparative grammar (the state of protoArmenian, sublevel phenomena, the reflection of Indo-European alternations in Old Armenian, the facts of comparative mythology, etc.), the historical development (the development and formation of Western and Eastern Armenian literary variants, especially the language of poetry, linguistic neologisms, the enrichment of the word stock by means of own word-building ways as well as borrowings and calques), linguistic facts in Armenia and Diaspora conditioned by ethnographical procedures (bilingualism and multilingualism, literary, informal and dialectal variants, their correlation and social conditionality) and other aspects.

Connected with inter-linguistic and cross-cultural relations and in the consequence of the immigration of masses who don't master Armenian, there also appear unwanted linguistic influences, improper loans, negative linguistic penetrations, fall in the culture of speech, etc. The problems concerning the teaching of the mother tongue, the purity of the literary language, the increase in the culture of speech in public as well as in press and mass media, the correct use of the language gain special importance.

The Institute of Language after H. Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (IL NAS RA) was founded in 1943. The Institute was and is firstly concerned with fundamental questions of Armenological studies, especially with the questions related to the structure and function of the Armenian language, the research of Armenian dialects, the history of Armenian and comparative grammar.

AN EYE FOR AN EYE AND THE STRUGGLE FOR POWER IN THE DISCOURSE OF THE EGYPTIAN ARAB SPRING

ALEXANDER BOGOMOLOV

1. Introduction

Among the slogans of the January 25, 2011 revolution in Egypt some were immediately picked up by the international media to become part of the globally recognizable image of the Egyptian Arab Spring. The most characteristic case in point is ‘Bread, freedom, social justice and human dignity’, which are often presented as the demands (*maṭālib*) or goals (*ahdāf*) of the revolution. Meanwhile quite a few other slogans, reflecting even more closely the course of events on the ground, are less known internationally and lost in translation for the reasons of their idiosyncratic nature. One case in point is QIṢĀṢ (RETALIATION), which from the early days of the revolution featured among the most frequently voiced protestors’ demands. According to a witness account, a popular chant *al-qīṣāṣ al-qīṣāṣ ḍarbū ihwatnā bi-r-raṣaṣ* (retaliation, retaliation, they hit our brothers with bullets) was first used immediately after the mass rally dubbed *jum‘at al-ḡaḍab* (Friday of Wrath), which occurred on the fourth day of the revolution (January 28, 2011), in which a large number of protestors (est. one thousand) were killed¹. Ever since, many specific rallies included QIṢĀṢ as a key element of their names-slogans, e.g. a large demonstration on Friday July 8, 2011 held under the name of *jum‘at al-qīṣāṣ* (the Friday of retaliation). Muhammad Mursi, Egypt’s first post-revolutionary president also thematized

¹ Personal communication with Walaa Quisay, Oct. 2015, Warsaw.

QIṢĀṢ in his public discourse². The prominence of QIṢĀṢ as a revolutionary slogan was so high that a local observer noted: *ata ‘ajjib kaṭīran min ḥāl miṣr – awwal marra fī ta’rīḥ ajid tawra mubniya ‘alā al-qīṣāṣ* (I am very much surprised at the state/situation of Egypt: [it is] the first time in my life that I find a revolution built on retaliation)³. The phrase *tawrat al-qīṣāṣ* (revolution of retaliation) was used occasionally by the revolutionaries themselves, albeit not in reference to revolution in general⁴, but rather to some specific protest campaigns, which used QIṢĀṢ as a motto⁵. When the military deposed president Mursi, his supporters used the phrase *tawrat al-qīṣāṣ* in reference to the growing anti-coup protest movement⁶. At its core, QIṢĀṢ is a Sharia concept, reflecting the *lex talionis* principle, popularly known to Jews, Christians and Muslims alike as ‘en eye for an eye’. However, as we shall try to demonstrate below it is far more than this, when it comes to the way the concepts functions in various types of discourses, including, notably, the one of the Egyptian Arab Spring.

We will begin our exposé of the concept’s rather complex semantics with the analysis of most frequent attributive collocations with the noun *qīṣāṣ*, adjectives ‘*ādil* (just), *sarī‘* (speedy, fast), ‘*ajil* (immediate) and *nājiz* (prompt, complete), which appear to highlight the most idiosyncratic part of the concept. The first among these pairs clearly points to a connection that exists between QIṢĀṢ as key slogan of the revolution and the revolution’s three big words, which we mentioned above, ḤURRIYA (FREEDOM), ‘*ADĀLA* (JUSTICE) and KARĀMA (DIGNITY)⁷. Having analyzed the concept, we concluded that the discussion of QIṢĀṢ may help better understand *what* kind of JUSTICE the

² Cf. a characteristic media article of 2 June, 2012 titled ‘Mursi committing to retaliate for the martyrs of the revolution’ (*mursī yata‘ahhad bi-l-qīṣāṣ li-ṣūhadā’ aṭ-ṭawra*) on Al-Jazeera.net <http://www.aljazeera.net/mob/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/ee5af389-1dbb-4835-b696-6146cdd70af7>

³ The phrase is cited in an article titled Culture of Retaliation and Revenge (*ṭaqāfat al-qīṣāṣ wa l-intiqām*) by an Egyptian journalist Rola Kharsa published by an electronic publication *al-Miṣrī al-Yawm*, 14.2.2012 and is attributed to an unidentified ‘socialist, friend’ of the author – <http://m.almasryalyoum.com/news/details/52941>

⁴ which would be more often described as *tawrat yanāyir* (January Revolution) or the Revolution of Dignity.

⁵ Cf. a media article title on al-Miṣr al-Yawm *ḥālid sa‘ūd min ḍaḥiyat ta‘dīb ilā muḥajjir tawrat al-qīṣāṣ min ad-dāḥiliya* (Khaled Said: from the victim of torture to the exploder of the revolution of retaliation against the [Ministry of] Interior) – <http://m.almasryalyoum.com/news/details/121627>

⁶ For some graphic imagery advertising August 2014 events tagged as Revolution of Retaliation see <http://goo.gl/txoNuR>.

⁷ For a detailed analysis of the relationship that exists between QIṢĀṢ and ‘goals’ of the January 25 revolution other than JUSTICE, cf. Bogomolov, O.V. 2014. “Bread, dignity, justice and... retaliation: the concept of QIṢĀṢ and the values of the Egyptian revolution”. *The Oriental Studies* (Skhidnyi Svit) 67. 20–38.

revolutionaries wanted to achieve back in 2011. Then, we shall take a closer look at the notion of QIṢĀṢ in the Islamic religious discourses, particularly, the Sharia one, to which the concept owes much of its capacity to dominate and shape political discourse and its illocutionary power in the dispute over the political power. The manner, in which the Islamic legal discourse and the lay public discussion treat QIṢĀṢ is not identical and the points of both overlap and difference between the two discourses merit a closer analysis.

Our overall methodological approach is grounded in George Lakoff's conceptual metaphor theory⁸ and the Fillmorean frame-semantic analysis⁹. Each concept may be analyzed as a frame structure, i.e. a set of elements and relations among them, which may be described in terms of semantic roles (deep cases). We use the FrameNet¹⁰ project as a model in formulating frame descriptions matching our Arabic material. In discourse, however, concepts or frames that sustain them never appear as pure forms, but in a rather complex interaction with other concepts or frames. Patterns of such interactions appear as characteristic traits or marker of a particular strand of discourse. The Lakoffian notions of *coherence*¹¹ between metaphors and metaphorical *entailment*¹² are the two most important ideas that we use as a guideline in explaining the interaction between different concepts/frames in the discourse.

2. JUST retaliation

QIṢĀṢ often occurs in collocation with an attributive 'ādil (just). This is particularly characteristic for news items describing rallies demanding *qiṣāṣ li-š-šuhadā'* (retaliation for the martyrs), cf.:

lam tamurr siwā sā'āt 'alā al-ḥukm ḥattā ḥarajat masīra fī al-qāhira wa talathā ba'd yawm wāḥid muḏāhara fī al-iskandariya tunaddid bi-tahāwun wa tuṭālib bi-qiṣāṣ 'ādil yuṣaddid 'uqūbat šurtiyejn qatalā muwāṭinan dūna ḡanb¹³

⁸ Lakoff, G. and M. Johnson. 2003. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.

⁹ Cf. Fillmore, C.J. 1985. "Frames and the semantics of understanding". *Quaderni di Semantica* VI. 2. 222–254.

¹⁰ FrameNet is a web-based corpus, which draws on Charles J. Fillmore's frame semantics; the corpus contains descriptions of the internal structure of semantic frames referring to various situations, actions, events, cf. <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/home>

¹¹ Cf. Lakoff, G. and M. Johnson. 1981. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press. 34, 59, 96.

¹² For the way Lakoff applies the term cf. Lakoff, G. and M. Johnson. 1981. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press. 9, 12, 44, 91, 93, 94, 97, 102 etc.

¹³ <http://m.almasryalyoum.com/news/details/121627>

[a few] hours had not passed since the verdict until a procession came out in Cairo and a demonstration followed it a day after in Alexandria denouncing complacency and demanding a *just* QIṢĀṢ [that would] strengthen punishment of the two policemen [who] killed an innocent (lit. without guilt) citizen

While as of mid-January 2015 Google search returned 31,600 results for *al-qiṣāṣ al-‘ādil* (*the just retaliation, def. form*), the indefinite form *qiṣāṣ ‘ādil* ([a] just retaliation) returned only 3,570 results¹⁴. The phrase does not accept negation except for a very specific set of contexts. The Google search for standard negation *al-qiṣāṣ ġayr al-‘ādil* has returned no results, while for the indefinite form *qiṣāṣ ġayr ‘ādil* it showed only 8 results. Syntactically, the definite form in Arabic mostly functions as direct object, subject, or a Genitive attribute (e.g. *jum ‘at al-qiṣāṣ al-‘ādil* – Friday of just retaliation), while the indefinite one appears in the predicative position¹⁵. In the latter case, the sentences are structured as *X [is] a just retaliation for Y*. Less frequent are cases with indefinite *qiṣāṣ* featuring in Genitive case after a preposition, e.g. 90% *min jarāim al-qatl al-mumanhaj li-ṣ-ṣuḥuḥiyīn dūna qiṣāṣ* (90% of systematic murder crimes of journalists [are left] without retaliation)¹⁶. Syntactic limitation on the use of negation with the phrase does not appear to be the only one. The cases where negation does occur are limited pragmatically to ironic and polemical contexts. These observations lead us to the following conclusions: (1) the notion of JUSTICE is part of the semantic structure of QIṢĀṢ and the adjective *‘ādil* (just) is used as attributive with *qiṣāṣ* merely to reinforce this meaning component – (*al*)- *qiṣāṣ* (*al*)- *‘ādil* is not a type (a subset) of QIṢĀṢ, but QIṢĀṢ *proper*, the attribute *‘ādil* in the discourse only serves pragmatic purposes¹⁷; (2) QIṢĀṢ features about ten times more often as a *subject of demand* compared to factual statements, i.e., speakers are ten times more likely to *ask* for QIṢĀṢ than to *assert* that it has actually been performed.

While we have been writing this piece, a dramatic change has occurred in the Google search counts for one of the collocations that we study in this paper, which happened within a period of slightly over one month. As of 24 February, 2015, the score for the indefinite form of the noun phrase *qiṣāṣ ‘ādil* (just QIṢĀṢ) went up to 69,300 results, while for the definite form it showed only an

¹⁴ All searches cited in this article are limited to Egyptian web resources only.

¹⁵ We have discounted from our analysis the Accusative case indefinite form, which functions as a direct object, for it is graphically different from Nominative and Genitive case forms (it has the letter *‘alif* at the end of each word).

¹⁶ A news article title on al-Yawm as-Sābi‘ newspaper – <http://goo.gl/m6A5c6>

¹⁷ For instance in the above example the illocutionary point is the demand for a *stronger* punishment, which is based on the presupposition that *just* (i.e. proper) QIṢĀṢ is the one that is *strong enough*.

insignificant increase (33,100 results). The updated figure for the indefinite form includes 1,370 reposts of essentially the same news item quoting a Twitter post by an Egyptian oppositional politician Ḥamdin Sabāḥī on the Egyptian air force retaliatory attack on ISIS in Libya¹⁸. The nature of many other more recent posts in the selection is similar to this one: *i'dām 'iṣābat al-iḥwān qiṣāṣ 'ādil* (death penalty for the [Muslim] Brotherhood gang is a just retaliation)¹⁹; *i'dām qatalat ḍubāṭ kardāsa qiṣāṣ 'ādil min al-qaḍā'* (death penalty for the killers of officers of Kerdasa is a just retaliation from the judiciary)²⁰. For all their relative scarcity, entries with the indefinite form related to President Mursi period are similar²¹, they all are meant to promote an image of a government capable of delivering justice. The 20-fold increase in texts *asserting that QIṢĀṢ has been performed* compared to effective decline in the number of texts *demanding QIṢĀṢ to be performed*²² appear to signify the change in discourse formation: the rapid come back of the old authoritarian self-congratulatory rhetoric that had dominated the public discussion during the Mubarak period.

Many contexts could be found, where *qiṣāṣ* and *'idāla* (justice) feature as fully synonymous nominations, cf. the following two quotations from the same source referring to the same piece of news:

- (1) 90% min jarāim al-qatl al-mumanhaj li-ṣ-ṣuḥufiyīn dūna qiṣāṣ – 90% of systematic murder crimes of journalists [are left] without retaliation;
- (2) ... inna al-amr al-aktar iṭāratan li-l-qalaq yakmun fī al-iḥṣā'iyāt aṣ-ṣādira 'an al-lajna ad-duwaliya li-ḥimāyat aṣ-ṣuḥufiyīn bi-anna 90% min al-qatala lam yatimm taqdīmuhum li-l-'idāla\

¹⁸ The significance of the Twitter post that could have led to its reprinting by every media outlet in Egypt may be attributed to the fact that a well-known politician with revolutionary credentials and a certified opponent of Ḥusnī Mubārak's regime was now congratulating the Air Force, and by extension the president Sīsī's regime.

¹⁹ A news article title heading dated 28 April 2014, on al-Wafd website citing a local 'political activist' Muhammad Abū-Ḥāmid praising the verdict of Minya governorate court in Upper Egypt, which issued 37 death and 491 life imprisonment sentences for members and supporters of Muslim Brotherhood – <http://goo.gl/ANaHz1>

²⁰ A news article title heading dated 3 February, 2015 on Miṣr al-Balad website praising the death sentence for 183 defendants in the case of an assault on district police station at the village of Kerdasa, Giza governorate – <http://misralbalad.com/page.php?id=25493#.VO3yP3yUcT8>

²¹ Cf. news article titled *islām aṣ-ṣāṭir: ḥukm majzarat būr sa'ūd qiṣāṣ 'ādil* (Islam aṣ-ṣāṭir: the verdict on Port Said slaughter is a just retaliation) dated 26 January 2013 on Masress website – <http://www.masress.com/alnahr/102280>

²² The little growth in the number of definite form *al-qiṣāṣ al-'ādil* occurrences effectively means that almost no new cases have been registered by the search engine during the period under review.

... the most troubling matter lies in statistics issued by the International Committee for the protection of journalists [which say] that 90% of killers have not been brought to justice²³.

It is obvious that the phrase *taqdīm li-l-‘adāla* (bringing to justice) and *qiṣāṣ* in the two segments refer to the same event, and, hence, ‘*adāla* and *qiṣāṣ* in this context are treated by the author as fully synonymous. The cited news article is largely based on an English original, which allows to match Arabic to source-language nominations: *dūna qiṣāṣ* matches the phrase ‘*get away with it*’, ‘90% min al-qatala lam yatimm taqdīmuhum li-l-‘adāla’ corresponds to the English phrase ‘90% of murderers *walking free*’, while the English segment ‘370 journalists have been murdered *in direct retaliation for their work*’ has been translated as ‘370 ṣuḥufīyan qutilū (...) fī-*intiḳām mubāṣir li-qiṣāmihim bi-‘amalihim*’²⁴. In the latter segment, an apparent negative evaluation embedded in the English word *retaliation* has prompted the Arab journalist to refrain from translating it as *qiṣāṣ*, and to use Arabic *intiḳām* (revenge) instead²⁵.

In the following paragraph QIṢĀṢ is not only contrasted to the notion of (in)JUSTICE expressed as *ẓulm*²⁶, but appears to be somewhat superior to ‘*adāla*, which in this context is used in a more narrow sense (*criminal prosecution*), cf.:

‘indamā yatḡā *aẓ-ẓulm* wa tata’*aḥḥar al-‘adāla*, ḥīnamā yaḡīb *mabda’ al-qiṣāṣ* li-yatalāṣī aṣ-ṣu‘ūr bi-l-*amn* ḥīnamā yatakarrar al-ḥādīṭ wa lā yataḥarrak aḥad lā tandahiṣ ḥīnamā tarā al-muwāṭinīn wa qad taḥawwalū li-quḍāt wa jallādīn fī al-waqt nafsīhi li-tasūd ṣarī‘at al-ḡāb bayn an-nās’²⁷

When the *injustice* is excessive, and *justice* is late, when the law disappears, and the *principle of QIṢĀṢ* is obliterated so that the feeling of security vanishes, when the incident is repeated and no one moves, don’t be surprised when you see citizens having turned into judges and executioners at the same time, so that the law of the jungle prevails among the people.

²³ Both quotations have been borrowed from the same article published on al-Yawm as-Sābi‘, 3 Nov. 2014, the 1st quotation represents the title of the article – <http://goo.gl/kZrUp0>

²⁴ For the original English text see article ‘90% of journalists’ murderers across the world get away with it – report’, The Guardian, 28 October 2014 – <http://www.theguardian.com/media/greenslade/2014/oct/28/journalist-safety-press-freedom>

²⁵ Note also the rendition of *qiṣāṣ* as ‘*legal retribution*’ in the pious English translation of the Quran (Saheeh – <http://quran.com/2>).

²⁶ There are several nominations in Arabic that express this idea with *ẓulm* being perhaps the most comprehensive one and very common in the religious discourse.

²⁷ A feature article titled *intiḳām al-ahālī min al-balṭaḡiya* (people’s revenge against thugs) published on al-Ahrām al-Yawmī on 8 September 2012 – <http://digital.ahram.org.eg/articles.aspx?Serial=1122056&eid=837>

QIṢĀṢ here concludes a list of nominations representing various aspects of JUSTICE and is even elevated to the status of an overarching principle of some sort.

3. *SPEEDY* retaliation

There is ample linguistic evidence both within what we have described as the discourse of the Egyptian revolution and in other genres of Arabic texts that QIṢĀṢ is expected to be performed in a *speedy* manner. Procrastination in the dispensation of justice, on the contrary, is often described as harmful to social peace and an incentive to further growth of crime. The discourse of the Arab Spring seems to pay far less attention to the notion of the *quality* of justice and attendant costs of ensuring such quality, including, notably, the time costs. The demand for a speedy QIṢĀṢ is a frequent occurrence in the language of political slogans during 2011–2013 Egyptian street protest, cf.:

wa ṭālab al-mutazāhirūn bi-dawla madaniya wa qiṣāṣ *sarī'* min al-qatala wa al-fāsidīn and taḥrīr ajhizat ad-dawla...²⁸

and the demonstrators demanded a civil state and *speedy* QIṢĀṢ against the killers and corruptionists and cleaning the state agencies...

Aside from *sarī'* (fast, speedy) there are at least two other adjectives that frequently co-occur with QIṢĀṢ in the revolutionary discourse: *'ājil* (fast, immediate) and *nājiz* (full, complete, prompt). The semantic difference between the three adjectives is slight and the fact that they add almost nothing to the meaning of each other is attested by a rather infrequent co-occurrence of any two of these adjectives in collocation with QIṢĀṢ²⁹. Cf. a few examples:

qālat ad-duktūra Karīma al-Ḥafanāwī inna dimā' šuhadā' ṭawrat 25 yanāyir lan taḍī' muṣīratan ilā annahum mustamirrūn min ajl *qiṣāṣ 'ājil* min mubārak alladī yajib an yuḥākam 'alā kull aš-šuhadā' alladīna saqaṭū fī ṭawrat yanāyir³⁰

²⁸ Quotation from a news article on al-Miṣrī al-Yawm newspaper, dated 8 August 2011, enumerating three standard demands of the January 25, 2011 revolution that would appear on placards held by protesters – <http://www.almasryalyoum.com/news/details/102540>

²⁹ Google search has returned 5 results for *al-qiṣāṣ as-sarī' wa an-nājiz*; 6 for *al-qiṣāṣ as-sarī' wa al-'ājil*; 2 for *al-qiṣāṣ an-nājiz wa al-'ājil* and 49 for *al-qiṣāṣ al-'ājil wa an-nājiz*, which may be accounted for by the fact that *nājiz* has additional meaning component (complete), while the other two only express slightly different aspects of temporality.

³⁰ An appearance on aṭ-Ṭarīq TV channel by a prominent politician a co-founder of Kyfāya movement and the National Association for Change Karīma al-Ḥafanāwī – dated 13 August 2014 – i.e. just a week before a highly contested 20 August retrial of former President Mubarak <http://www.atvsat.com/latest-news/item/53021>

Dr. Karīma al-Ḥafanāwī said that the blood of martyrs of January 25 revolution will not be wasted, having pointed out that they (*probably in reference to her political party – A.*) continue for the sake of an immediate QIṢĀṢ against Mubarak who has to be tried for all the martyrs who fell in January 25 revolution.

The adjective *‘ājil* probably conveys the idea of *urgency* as compared to other adjective on our list. The phrase *al-qīṣāṣ ‘ājil* often occur in texts justifying political violence. Echoing the famous Islamist slogan *Islām huwa al-ḥall* (Islam is the solution), an article titled *al-qīṣāṣ al-‘ājil huwa al-ḥall* (immediate QIṢĀṢ is the solution) calls for *sur‘at taṭbīq al-qānūn* (a speedy application of law) over the members of anti-government Islamist rebellion in Sinai underscoring the *urgency* of the matter by claiming that *lā badīla siwā an taqūm ad-dawla bi-d-ḍarb bi-yad min ḥadīd li-l-qaḍā’ ‘alayhim* (*there is no choice but for the state to deal a blow by a fist [lit. hand] of iron to get done with them*)³¹. Speediness of QIṢĀṢ also implies simplicity, cf.:

badlan min an yakūn al-qīṣāṣ *an-nājiz aysar* ahdāf aṭ-ṭawra wa *asra‘ahā* taḥaqquqan waqa‘ ṭunāṭ al-ḥukm al-‘askarī wa al-madanī fī ḥaṭa’ fādih ‘indamā ta‘āmal ma‘a malaff jarā‘im rumūz al-‘ahd al-bā‘id bad’an bi-ra’s an-nizām ḥusnī mubārak wa intihā’an bi-*adnābihi* min al-baltajjiya wa ṣuḡār al-fāsidiṅ kamā law kān ta‘āmal ma‘a jarīmat naṣl waqa‘at fī utubīs naql ‘ām aw ḥadīṭ murūr...³²

Instead of [for] the *prompt* QIṢĀṢ to be the *easiest* and the *speediest* among the goals of the revolution in achievement, the military civilian duumvirate fell into a fatal error when [it] treated the file of crimes of the symbols³³ of the bygone era beginning with the head of the regime Hosni Mubarak and ending with its tails including the thugs³⁴ and small corruptionists as if it [would be] treating a crime of pickpocketing that happened on a public bus or a traffic accident...

It is characteristic not only of this example but of the entire sample that we have assembled for the purposes of this study using collocations of *qīṣāṣ* with adjectives *‘ādil* (just), *sarī‘* (speedy), *nājiz* (complete, prompt) that they all appear to be built on a presupposition that the nature of crime is clear and there is no doubt whatsoever as to who is the offender.

The adjective *nājiz* (complete, prompt) is semantically somewhat more complicated compared to the former two adjectives. The source meaning of the root

³¹ An op-ed published on al-Ahrām daily newspaper on 25 November 2014 – <http://digital.ahram.org.eg/Community.aspx?Serial=1726025>

³² From an op-ed article with a characteristic title *al-Qīṣāṣ Taṭhīr and Iṣlāḥ* (QIṢĀṢ – cleansing and reform/improvement) dated 7 July, 2011 – <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=07072011&id=51006460-fb78-48aa-9fad-a6671a551fb8>

³³ The idiom *rumūz* (symbols) of *smth.* e.g. *regime, political organization, historic period* is used in reference to leaders and most prominent figures associated with some entity or period.

³⁴ see footnote 26 above.

n-j-z is ‘accomplish, fulfill, complete’, the temporal semantics is part of the presupposition: whatever has been completed must have had some length, which by completion was *cut short*, hence the idea of *promptness*. Cf.:

inna al-‘adāla al-intiqāliyya yajib an tatimm ‘abra qānūn wa laysa hadafuhā al-intiqām bal, *qiṣāṣ nājiz* yurīh qulūb ahālī aš-šuhadā’ wa al-mawjū‘īn...³⁵

The transitional justice has to be performed through law and its goal is not revenge but *complete (prompt) QIṢĀṢ* [that would] relieve families of martyrs and those who feel pain (*lit. pained ones*)...

Here the adjective *nājiz* is used to reinforce the meaning, which is already part of QIṢĀṢ semantics, i.e. the capacity to *bring (prompt or complete) relief* from moral pain³⁶.

All three adjectives do not function as definitive attributes but rather as intensifiers, to the idea of *speediness* that is embedded in the semantics of QIṢĀṢ. The adjectives in collocation with the noun *qiṣāṣ* do not accept negation: phrases **qiṣāṣ gayr sarī*’ or **qiṣāṣ gayr ‘ajil* have returned no results on Google search, while *al-qiṣāṣ al-muta’ahḥīr* (the delayed QIṢĀṢ *def.*) showed 3 and *qiṣāṣ muta’ahḥīr* (delayed QIṢĀṢ *indef.*) – only one result, which renders them rather anomalous. A *speedy* QIṢĀṢ, hence, is not a *type of* QIṢĀṢ but rather QIṢĀṢ *proper*, same as *just* QIṢĀṢ. Consider also the following example: *inna al-qiṣāṣ min al-mujrimīn huwa aqṣar aṭ-ṭuruq li-taḥīr al-bilād min al-fasād* (QIṢĀṢ against (*lit. from*) the criminals [is] *the shortest way* of clearing the country from corruption)³⁷. The phrase, which contains no attribute explicitly conveying the idea of *speediness* is obviously built on a presupposition that may be formulated as: *it takes little time to perform qiṣāṣ* or, in other words, *qiṣāṣ is speedy*. In line with this presupposition, QIṢĀṢ is presented in the cited text as some sort of *magic bullet* – an instrument that may bring about a *quick* solution to complicated (and notably, *protracted*) social problems.

It is notable as well that the notion of *speediness* in relation to justice does not seem to have a negative connotation. An April 6 movement activist, ‘Alā’ ‘Abd-ul-Fattāh, along with 25 others was arrested for protesting against the newly re-introduced restrictions on the freedom of assembly in the early post-coup

³⁵ News article dated 5 August 2014, titled *Ṣabāhī: attafaq ma’a qānūn ‘adāla intiḳāliyya lā intiḳāmiyya aw intiḳā’iyya* (Sabahi: I agree with the law on transitional justice, not the revengeful nor the selective [one]’) – <http://www.almasryalyoum.com/news/details/442821>

³⁶ The idea that pains of victim’s relatives must be relieved and QIṢĀṢ is designed to be the best means to that purpose, is essential for the Islamic legal discourse on the matters of retaliation, as we shall see below.

³⁷ From an op-ed article with a characteristic title *al-Qiṣāṣ Taḥīr and Iṣlāḥ* (QIṢĀṢ [is] cleansing and reform/improvement) dated 7 July, 2011 – <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=07072011&id=51006460-fb78-48aa-9fad-a6671a551fb8>

Egypt³⁸. The activists were then submitted to *al-muḥākama al-‘ājila* (speedy trial)³⁹ and the activist’s mother commented on it saying: *lā yūjid ladaynā qaḍā’ ‘ājil fī miṣr wa lākin yūjid qaḍā’ yulqī al-qabḍ bi-ṣakl ‘aṣwā’ī ‘alā al-muwāṭinīn* (there is no speedy/immediate discharge of justice in Egypt, but there is justice that randomly arrests citizens). Obviously the two parts of the utterance are contrasted as *normative/commendable vs. abnormal/deplorable*, and the first part is based on a presupposition that *speedy Justice is good*. The belief in the *speedy QIṢĀṢ* stays as a positive value, of course, is very idiosyncratic idea. For instance, it sharply contrasts with the European idea of *revenge as a dish best served cold*⁴⁰.

In the media discourse, the demand for a *speedy QIṢĀṢ* is often contrasted to the description of *justice system* as prone to procrastination. Specific lexis combining temporal semantics with negative evaluation such as *taqā’us* (sluggishness, failure to do something) often feature in such contexts, cf.:

*al-taqā’us fī jam‘ adillat qatl aṣ-ṣuhadā’ ḥattā ba’d al-i-lān ad-dastūrī yu’akkid ḍu’f raġbat man bi-s-sulṭa fī al-qīṣāṣ*⁴¹

Sluggishness in collecting evidence of the killing of martyrs even after the Constitutional Declaration confirms the weakness of desire [on the part] of [those] who are in power in [performing] QIṢĀṢ.

The idea of the desirability of *speediness* may feature in a text discussing justice even without QIṢĀṢ being explicitly mentioned, cf.:

... fa-qīmat al-‘adl ta’lū wa tazīd wa tastaqīr fī ḍamīr al-mujtama’ ‘indamā ta’tī aḥkām al-qaḍā’ nājiza sarī’a lā yuqayyiduhā tabāṭī al-ijrā’āt wa lā tu’aṭṭiluhā ‘aqabāt ṣakliya aw mu’awwiqāt ‘amaliyya.⁴²

³⁸ The story is related in a news article titled *iḥālat 26 nāṣiḥan siyāsīyyan baynahum Alā’ ‘Abd-ul-Fattāh wa Aḥmad Māhir li-muḥākama ‘ājila* (the transfer of 26 political activists among them Alā’ ‘Abd-ul-Fattāh and Aḥmad Māhir to a speedy trial) published on 2 December 2013 – <http://www.masress.com/fjp/98669> ; for mother’s comments dated 14 March, 2014 published on al-Badīl website see <http://goo.gl/MR60yw>

³⁹ This term frequently occurs in the 2011–2015 Egyptian media texts (19,800 results on Google search for *muḥākama ‘ājila* –and 5,610 for *al-muḥākama al-‘ājila*), it is essentially a technical term used in reference to an abridged procedure applied in simple cases and has nothing to do with the notion of *speedy trial* in the Western legal tradition as discussed below.

⁴⁰ The saying is often described as an English proverb, while its origins are traced to French literary sources, whatever the origin, the phrase appears to have stricken a chord with all European cultures and expresses a commonly shared belief.

⁴¹ The phrase is attributed to the relatives of martyrs killed during January 2011 events – published on December 17, 2012 – <http://albedaiiah.com/node/11586>

⁴² An op-ed article dated 17 January 2013 – <http://www.gamalnassar.com/main/art.php?id=6&art=632>

... for the value of justice goes up and increases and stabilizes in the conscientiousness of the society when the verdicts of judiciary come prompt and speedy, and the slowness of procedures does not restrict them and formal obstacles and practical impediments do not disrupt them.

This contraposition between the *speedy* QIṢĀṢ and *sluggish* formal justice system, a recurring theme in the discourse of the revolution, contributes to creating tensions between the notions of (formal) JUSTICE and QIṢĀṢ. The formal justice system may also be presented as merely an instrument for performing QIṢĀṢ, cf.:

kamā akkad ‘alā ḍarūrat taḥqīq al-‘adāla wa ittihād al-ijrā’āt wa sann al-qawānīn al-lāzima wa as-sarī‘a fī al-qīṣāṣ kay tabrud qulūb ahālī aš-šuhadā’ wa yataḥaqqaq al-itsqrār al-manšūd⁴³

[He] also stressed the need to implement justice and take measures and adopt the necessary and *speedy laws* on QIṢĀṢ in order *for the hearts of the relatives of martyrs to cool down* and the desired stability to be achieved.

Note the metaphoric ‘hot hearts’, which are supposed to be cooled by QIṢĀṢ. The causative link between the notion of HEAT and *speedy* action could also be illustrated by examples from other contexts: a rubric on *urgent matters* in a media publication, for instance, may be called *qaḍāya sāhina* (hot issues)⁴⁴.

While the notion of *justice delayed as justice denied* in the English-language debate on justice, seems to be similar to the idea of *immediacy* associated with QIṢĀṢ in Arabic, there is a significant difference between the two. Different frame elements including both the core and non-core ones are foregrounded in the English (and generally Western) discussion on *timely* justice. *Trial* is the key locus and instrument of Justice in the English-language notion of the *speediness* of Justice. It is also notable that *speediness* in the Western legal tradition is seen as serving the interests of the defendant⁴⁵, while the QIṢĀṢ-centered discussion strongly foregrounds Punishment as the outcome of the process and the Victim and the Victim’s next of kin as the key protagonists. Cf.:

al-qīṣāṣ al-‘ājil yā siyādat ar-ra’īs ya nī ḥaqq ahālī aš-šuhadā’ wa laysa amwāl wa ḥajj wa ‘umra wa ta’wīṣdāt⁴⁶

⁴³ From an article on Miṣr 11 website (www.masr11.com), the quotation is attributed to a ‘political analyst’ Muḥsin Šalabī – <http://goo.gl/8L8afM>

⁴⁴ See <http://albedaiiah.com/node/11586> for an article under this rubric. We will return to the discussion of the supposed soothing effects of retaliation in the section (4) on QIṢĀṢ in the Islamic normative discourse.

⁴⁵ Cf. the notion of *speedy trial* in the US Constitution Sixth Amendment.

⁴⁶ The phrase is attributed to Karīma al-Ḥafnāwī, a member of the oppositional National Association for Change and Social Justice Alliance <http://www.cairoportal.com/story/126174>

The immediate QIṢĀṢ, Mr. President, *is a right of the relatives of the martyrs and not money and hajj and umra*⁴⁷ and compensations.

QIṢĀṢ is presented here as serving the interests of victim's next of kin first and foremost. It also appears to be superior to other, milder, forms of justice.

A frequently reoccurring theme in the revolutionary discourse is the idea that the adjudication of cases, which emerged in the context of the revolution, should be *speeded up* to ensure a *speedy* QIṢĀṢ, which is seen as essential for the progress of Revolution – an instrument that will quickly move the Egyptian society from the past to a better future. Cf.:

kull mā narjū taḥṣiṣ dawā'ir kāfiya tatafarrag li-nazr hādihī al-qaḍāyā min ajl sur'at al-injāz *l-iḡlāq malaffāt al-mādī wa at-tawajjuh naḥwa al-mustaqbal al-afdāl bi-ḡni-llāh*⁴⁸

All what we ask for [is] to designate sufficient [number of] departments [specifically] dedicated to the review of these cases for the speediness of delivery and in order *to close the files of the past and turn toward the better future with God's permission.*

Here is the same idea expressed in a slightly different manner:

nurīd *as-sur'a* fī taḥqīq al-'adāla wa al-qiṣāṣ li-kay narmī ḥalfā zahrinā hādihī al-ḥiḡba al-baḡīḡa min tāriḡ miṣr wa li-nakṣif 'an sawā'idinā wa na'mal 'alā raf' miṣr min hādā al-ḥaḡīḡ allādī aḡraqa miṣr fī al-fasād wa al-mufsiḡīn⁴⁹.

We want *speed* in ensuring justice and QIṢĀṢ in order to throw behind our backs this abhorrent era of Egypt's history and roll up our sleeves and work on raising Egypt from this abyss which has drowned Egypt in corruption and corruptionists.

In this context a *speedy* QIṢĀṢ apparently lends its momentum to the Revolution, which is understood as a purposeful forward-going movement of the Egyptian people⁵⁰. QIṢĀṢ may even be presented as an instrument of a broad social reform:

kamā anna *al-qiṣāṣ iṣlāḡ* li-anna isti'sāl al-fāsīḡīn wa al-mujrimīn ya'nī tajhīz al-arḡ li-waḡ' asās al-binā' as-salīm min nāḡiya wa yuwajjih risālat rad' li-ayy mas'ūl

⁴⁷ *Hajj* is a regular annual pilgrimage to Mecca also one of the five pillars of Islam (duty of every able-bodied Muslim who can afford it to be performed at least once in a lifetime), *Umrah* is a non-compulsory irregular minor pilgrimage; al-Ḥafnāwī is referring to a practice of sponsoring pilgrimage to holy places as a type of award or compensation by the government.

⁴⁸ From an article published in al-Ahrām newspaper on 17 July 2011 titled *kalimat haqq* (A Word of Truth) <http://www.ahram.org.eg/archive/Columns/News/90086.aspx>

⁴⁹ <http://www.egyptianoasis.net/showthread.php?t=58345>

⁵⁰ Cf. Bogomolov, A. 2014. "Constructing political other in the discourse of the Egyptian Arab Spring". *Scripta Neophilologica Posnaniensia* XIV. 29.

turāwidūhu nafsuhu ‘alā al-fasād ba‘d an yata’akkad inna miqṣalat al-muḥāsiba mawjūda wa tantazir raqabat ayy fāsīd⁵¹.

QIṢĀṢ [is] also reform for the eradication of corruptionists and criminal means the preparation of ground for laying the foundation for a healthy (also *whole* and *sound* – *A.B.*) construction on the one hand and [it] sends a message of deterrence to any official [whose] soul/self is tempting him to [engage in] corruption as he is convinced that the guillotine of accountability exists and is waiting for the neck of any corruptionist.

From that perspective it is clear why a prominent revolutionary Islamic preacher Maḥzar Ṣāhīn named an *immediate* QIṢĀṢ the most important among the revolutionary demands:

naḥnu mustamirrūn fī ṭawratinā ḥattā taḥqīq jamī‘ al-maṭālib wa ‘alā ra’sihā al-qīṣāṣ al-‘ājil⁵²

we continue our revolution until the fulfillment of all our demands and foremost (lit. at the head of them) among them the *immediate* QIṢĀṢ

4. QIṢĀṢ in the Islamic normative discourse

Sharia norms on retaliation are based on *lex talionis* principle, which calls for a full qualitative commensurability of punishment with injury inflicted on the victim of a violent crime captured in the well-known idiom ‘an eye for an eye’⁵³. The Islamic legal literature on QIṢĀṢ is voluminous and instead of going into detailed discussion of it, we will focus only on a few aspects of this normative discourse most often cited by the contemporary Muslim apologists of a Sharia-based legislation, which appear to be quite idiosyncratic and significant for understanding the semantic structure of the concept. Each particular point will be presented as a link to other concepts and ideas, which are usually used to make sense of QIṢĀṢ.

4.1 HEALING and PREVENTION: QIṢĀṢ is presented in the Islamic normative discourse as a method of *healing* the pains of people affected by

⁵¹ From an op-ed article with a characteristic title al-Qiṣāṣ Taḥrīr and Iṣlāḥ (QIṢĀṢ – cleansing and reform/improvement) dated 7 July, 2011 – <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=07072011&id=51006460-fb78-48aa-9fad-a6671a551fb8>

⁵² The phrase is attributed to a prominent revolutionary Islamic preacher Maḥzar Ṣāhīn <http://www.el-balad.com/154193.aspx>

⁵³ The source of the idiom in the European languages is the Hebrew Bible (Exodus 21: 23–25, Leviticus 24: 19–21, Deuteronomy 19: 20–21); the Quran explicitly refers to the Biblical antecedent (Quran 5: 44, 45); the Babylonian law and the Medieval European legal systems, such as the Salic law and the [Kievan] Russian Justice are also exemplify *lex talionis* systems.

crime, such as relatives of the victim and the community at large, and *preventing* further crimes:

wa al-qīṣāṣ huwa fi'l mujnī 'alayhi aw fi'l waliyihī bi-jānin miṭla fi'lihi aw šibhahu, wa ḥikmatuhu *at-tašaffī wa bard ḥarārat al-ḡayz*; wa qad šarra'a allāhu al-qīṣāṣ *zajran 'an al-'udwān* wa istidrākan lamā fi an-nufūs, wa iḍāqatan li-l-jānī mā aḍāqahu al-mujnī 'alayhi, wa fihi baqā' wa ḥayāt an-naw' al-insān⁵⁴.

and QIṢĀṢ is an act of the injured party or the act of his executor⁵⁵ [in respect] to the offender same as his act or similar [to] it, and its wisdom [is] *the healing and cooling the heat of anger*; and Allah has legislated QIṢĀṢ to *rein in aggression* and anticipate (forstall, redress) for what [is] in the souls, and let the offender taste what he let taste the injured party, and in it [is] the survival and life of the human kind.

The 5th form of the verb *tašaffā* – (to be cured, healed, restored to health) features in similar contexts at least as early as the time of writing of the classical Arabic dictionary *Lisān al-'Arab* (13 cent. AD)⁵⁶. The notion of healing is not limited to QIṢĀṢ alone and since long was associated with the whole set of lexis belonging to the semantic field of Revenge, cf. a verse cited in *Lisān al-'Arab* under the entry *ta'r* (revenge): *šafaytu bihi nafsī wa adraktu tu'rati*⁵⁷ (I healed myself by him – i.e. by killing him – and realized my revenge). The long association between *tašaffī* (healing) and the semantic field of Revenge has led to the former acquiring such a strong connotation with the latter than in modern usage, particularly, the vernacular one, it functions as a synonym of *revenge*. This meaning found its way into the European dictionaries of Arabic, e.g. the English

⁵⁴ Šāliḥ bin Fawzān bin 'Abdullah al-Fawzān. *al-Mulaḥḥaṣ al-Fiḥī*. Dār al-'Āšima. ar-Riyāḍ. 1423 h., part 2, p. 476 <http://shamela.ws/browse.php/book-11811/page-895>

⁵⁵ For the sake of simplicity, in this paper, we have opted for one of the translations used by Lane in his classical Lexicon, *executor*, as a match for the difficult Islamic concept of *walī*, whenever *walī ad-dam* (see below) is meant – cf. Edward William Lane. *An Arabic-English Lexicon*. Beirut, Lebanon: Librairie du Liban. 1980/1997; the noun *walī* stems from the verb *waliya* (to be near, adjoin, follow; rule, govern), derivatives of the stem (e.g. the 5th form *tawallā*) also convey the idea of possession, hence, *walī ad-dam* – 'next of kin, who possesses the blood of a slain relative', meaning 'having the right to kill his offender', *walī al-amr* – 'the one who possesses the [right to deliberate on] affairs', which, depending on the context, means either a *legal guardian* or a *ruler*, see also footnote 34 below.

⁵⁶ Cf. the following usage under the entry *šafā* in *Lisān*: *tašaffaytu min al-ḡayz* (I cured [myself] from wrath); and particularly, *wa yaqūl al-qā'il minhum: tašaffaytu min fulān iḍā ankā fi 'aduwwihi nikāyatan tasurruhu* (and some of them say: I cured myself from someone if [he] hurt his enemy in a manner that makes him happy; in later usage *nikāya* also means 'revenge') – Ibn Manzūr. *Lisān al-'arab*. Beirut: Dār Šādir, 1955–1956, 15 vols.

⁵⁷ Here the reflexive meaning, same as that of the 5th form, is realized at the lexical level through the reflexive auxiliary phrase *nafsī* (myself, *lit.* my soul), revealing the source meaning of the stem 'heal' even more – Ibn Manzūr. *Lisān al-'arab*. Beirut: Dār Šādir, 1955–1956, 15 vols.

edition of Hans Wehr's dictionary provides the following definition of *tašaffā*: 'to take revenge, avenge oneself, satisfy one's thirst for revenge, vent one's anger, take it out (*min* on)'.⁵⁸ The original meaning of the 5th form shared with other derivatives of the stem, has nevertheless remained transparent for the speakers.

The link between QIŠĀŠ and *tašaffī* that comes out most explicitly in the Islamic normative discourse points to a wider cultural landscape, within which the concept of QIŠĀŠ is situated. This landscape, among other things, includes a belief that certain events (violent crimes among them) generate powerful negative emotions that could be compared to *sickness*. The notion of *istidrāk lamā fi an-nufūs* (anticipation for what [is] in the souls), which is offered as part of the rationale for QIŠĀŠ, also appears to be quite informative for the reconstruction of this cultural background. The plural form *nufūs* suggests that a negative mental or emotional process may also be going on in the souls of *many*, and QIŠĀŠ is there to *prevent* such development. It is presupposed that if QIŠĀŠ is not performed, more crimes will occur, which appears to be another entailment of CRIME is SICKNESS metaphor: CRIME may be viral, even endemic.

4.2 Retaining BLOOD: BLOOD is an important cultural symbol that stands metonymically for two things: LIFE and KINSHIP.

wa lā yajib al-qīšāš illā idā tawaffarat aš-šurūt al-ātiya: 1 – an yakūn al-maqtūl *ma'šūm ad-dam* wa law kāna ḥarbiyan aw zāniyan muḥašṣanan aw murtaddan fa-innahu lā ḍamāna 'alā al-qātil lā bi-qīšāš wa lā bi-diya li-anna hā'ulā jamī'an *mahdūrū ad-dam*⁵⁹

and QIŠĀŠ must not [be done] unless the following conditions are met: 1 – for the slain [one] to be prohibited (infallible, sinless) of blood, and if he were a warrior or an entrenched fornicator or an oppostate, there is no guarantee upon the killer of a retaliation and nor of blood money for those all [are the ones whose] blood [may be] wasted (spilled in vain)

In the above paragraph BLOOD is presented metaphorically as a RESOURCE that should not be *wasted* (spilled in vain). There are two types of BLOOD: *ma'šūm* and *mahdūr*. While both terms are semantically rather complex, particularly, the former one⁶⁰, the underlying basic idea that the pair conveys may be

⁵⁸ Wehr, H. 1976. *A dictionary of modern written Arabic*. Edited by J. Milton Cowan. 3rd ed. Ithaca, NY: Spoken Language Services, Inc.; notably the governance model *tašaffā min* here is inherited from the verb *iqtaṣṣa min* (take revenge against smb. – lit. from smb.).

⁵⁹ as-Sayyid Sābiq. *Fiqh as-Sunna. Dār al-Kitāb al-'Arabī* (Egypt), 2002- <http://goo.gl/f7gDXk> as-Sayyid Sābiq (1915–2000) – the book is one of the major modern sources on Islamic law; as-Sayyid Sābiq (1915–2000) was a well-known Azharite scholar and member of Muslim Brotherhood.

⁶⁰ Derivatives of the stem '-š-m signify the ideas of (religious) *purity*, *virtue*, etc., the 1st form verb meaning 'retain, preserve' however points to the semantic core/source meaning of the stem.

described as *retainable* vs. *wastable*. In light of this opposition, the essential purpose of QIṢĀṢ is conceived of as *retaining* BLOOD.

4.3 LIFE: The concept of LIFE features in the most powerful Quranic text often cited as an argument for QIṢĀṢ – *wa lakum fī al-qīṣāṣ ḥayātun yā ūlī al-albāb la'allakum tattaqūn* ('and [there is] for you in QIṢĀṢ *life*, o owners of minds (i.e. intelligent or reasonable people – *A.B.*) may you have fear [of God])⁶¹. In the example below, LIFE is conceived of as an entity (perhaps a substance) that moves from parent to child. It is a *directed* movement that has a *source* (parent is a *source* of LIFE for the child) and QIṢĀṢ may not reverse this direction by killing (fore-) father in retaliation for a child:

allā yakūn al-qātil *aṣlan* li-l-maqtūl fa-lā yuqtaṣṣu min wālid bi-qatl waladihi, wa walad waladihi, wa in safila iḍā qatalahu, bi-ayy wajh min awjuh al-'amd bi-ḥilāf mā iḍā qatala al-ibn aḥad abawayhi, fa-innahu yuqtal ittifāqan, li-anna al-wālid *sabab fī ḥayāt* waladihi, fa-lā yakūn waladuhu sababan fī qatlihi wa salbihi al-ḥayāt bi-ḥilāf mā iḍā qatala al-walad aḥad wālidayhi, fa-innahu yuqtaṣṣu minhu lahumā; aḥraja at-tirmiḍī 'an 'umar anna an-nabī ṣallā al-lahu 'alayhi wa sallam qāl: lā yuqtal al-wālid bi-l-walad.⁶²

so that the killer not be a *source* (lit. *root*) for the killed, and father shall not be retaliated against for the killing of his son and the son of his son, even if he became low (mean, ignoble) when he killed him, by no aspect of premeditation, unlike when the son has killed one of his parents, and he is killed by agreement for the father is *cause in the life* of his son and his son shall not be a cause in his killing and depriving him of his life unlike if the son has killed one of his parents, and retaliation is [performed] against him for them; at-Tirmiḍī related [it] from 'Umar that the Prophet, peace be upon him, said 'the father shall not be killed for the son'.

The notion of Parent as a Root (*aṣl*) and the Cause of LIFE points to the metaphor of Tree underlying the concept of LIFE. Within this metaphor, LIFE is as a *genealogical* Tree, which is a directed tree graph, where parents are vertices feeding their offspring through branches, thereby giving LIFE to them. The metaphor of LIFE as TREE is evoked even more clearly in the following definition listed among *ṣurūṭ al-qīṣāṣ* (conditions of retaliation): *an lā yakūn al-maqtūl juz' al-qātil aw min furū'ihī* (for the slain [one] not to be part of the slayer or [one] of his *branches*)⁶³. The entailment of LIFE as TREE metaphor is that if LIFE has to

⁶¹ Quran 2: 179, translation ours, for a widely accepted English translation see <http://quran.com/2> (Saheeh International); most English translations accessible to us appear to be excessively interpretative – adding words that have no basis in the original, e.g. 'legal retribution' in lieu of 'retaliation', 'saving life' or 'basis of life' where we only find 'life' in the original.

⁶² This paragraph represents the 5th among 7 conditions (*ṣurūṭ*) of QIṢĀṢ according to as-Sayyid Sābiq. *Fiqh as-Sunna. Dār al-Kitāb al-'Arabī* (Egypt), 2002- <http://goo.gl/f7gDXk>

⁶³ al-Mawsū 'a al-Fiqhiyya (Encyclopedia of Islamic Jurisprudence) – <http://www.al-islam.com/Loader.aspx?pageid=1036&BookID=510&TOCID=23066>

go on, the TREE has to continue growing, meaning that direction of the graph cannot be reversed and underlying vertices ‘giving life’ to one or more branches should be kept in place if even some offshoots may perish. Killing a parent (an underlying vertex) in retaliation for a child (dead offshoot) will be against the principle of growth, i.e. of LIFE proliferation thus conceived.

4.4 POWER: QIṢĀṢ is designed to *empower* the injured party (the victim or his/her next of kin) against the Offender. There is an explicit reference to this in the Quran, cf.:

wa man qutila mazlūman fa-qad ja‘alnā li-waliyyihi *sulṭānan* fa-lā yusrif fī al-qatli innahu kāna manṣūran (Quran 17: 33)

And whoever is killed unjustly, we have given his executor *power*, but let him not exceed limits in killing. Indeed, he has been supported.

When establishing the responsibility for the crime, the Islamic normative analysis shows awareness of *coercion*, as an act of power, and distinguishes between the powerful individual who has commissioned the crime and the party that physically carried it out, cf.:

an yakūn al-qātil muḥtāran: fa-inna al-ikrāh yaslub al-irāda wa lā mas’ūliya ‘alā man faqad irādathu fa-*idā akraha ṣāhib sulṭan ḡayrahu ‘alā al-qatl* fa-qatala ādamiyan bi-ḡayr ḥaqq fa-innahu yuqtal al-āmīr dūna al-ma’mūr wa yu‘āqab al-ma’mūr.⁶⁴

That the killer has a free will: as coercion deprives of the will and [there is] no responsibility upon whosoever lost his will and *if [anyone] vested with power coerced someone else to kill* and he killed a human being without right then the one, who ordered [the killing] is to be killed, not the [one who was] ordered and the [one who was] ordered is to be punished.

The overlap between the concepts of QIṢĀṢ and POWER that characterizes the Islamic normative discourse turns QIṢĀṢ into a potentially useful asset in the debate for power, if applied in the context of the political discourse.

5. QIṢĀṢ in the lay public discussion

In the common parlance, QIṢĀṢ is used in reference to a broad range of cases, which go far beyond the strict requirements of Sharia, cf. a news item titled *al-QIṢĀṢ as-sarī‘* (speedy QIṢĀṢ) in an Egyptian newspaper:

⁶⁴ This is the 4th condition of QIṢĀṢ according to as-Sayyid Sābiq. Fiḥ as-Sunna. Dār al-Kitāb al-‘Arabī (Egypt), 2002- <http://goo.gl/f7gDXk>

intaqama al-qadr min ‘āṭil wa zawjatihi bi-l-manūfiya fa-‘uqba qiṣāmihumā bi-s-saṭw al-musallaḥ ‘alā sā’iq bi-markaz birkat as-sab’ wa al-istilā’ ‘alā sayyāratihī inqalabat bi-himā as-sayyāra allatī saraqāhā min ṣāḥibihā wa tamm naqluhumā ilā al-mustašfā⁶⁵

The fate has avenged an unemployed and his wife in Manufiya after they had performed an armed assault on a driver in the center of Birkat as-Sab’ and have taken possession of his car, the car that they had stolen from its owner turned over on them and they were transported to the hospital.⁶⁶

Nothing in this situation fits the strict conditions (*ṣurūṭ al-qiṣās*) as described in the Sharia books. QIṢĀṢ here is not part of a normative judgment but rather an expression of the author’s satisfaction that the offenders have been duly punished, it conveys a meaning that in English would be expressed by such idioms as ‘what goes around comes around’, ‘harm set, harm get’, ‘meet/get/obtain one’s deserts’ etc. The use of the verb *intaqam* (avenge) in the text titled ‘Qīṣās’ is also quite notable, as it indicates that the contrast between the concepts of ITIQĀM and QIṢĀṢ emphasized in the Islamic normative discourse may be easily neutralized in the lay discussion.

In the lay discourse, the concept of QIṢĀṢ is linked not only to LIFE in a biological sense, i.e. LIFE as opposed to DEATH or the idea of the preservation of human species, but also to the notion of *everyday* LIFE – i.e. normal functioning of people in their habitual social environment and by extension the very notion of *normalcy* whose restoration in the aftermath of a violent crime calls for an *immediate* act of QIṢĀṢ. Cf.:

akkada aḥmad nājī mudarrib ḥurrās marmā al-farīq al-awwal li-kurat al-qadam bi-n-nādī al-ahālī ‘alā ṣu‘ūbat at-tadrībāt allatī sa-yahūḍuhā al-lā’ibūn ma‘a isti’nāf an-niṣāf ar-riyāḍī yawm al-jum‘a al-muqbil ba’d majzarat būr sa‘īd. wa ašāra nājī ilā anna al-farīq yahūḍ tadrībātahu wasaṭ *ajwā’ ṣa‘ba wa ḥāla nafsiya sayyi‘a lan tahda’ illā ma‘a al-qiṣās bi-aqṣā sur‘a*⁶⁷

Ahmad Naji, coach of goalkeepers of the first football team at the al-Ahli club has pointed out the difficulty of exercises that the players will conduct with the resumption of sporting activities next Friday after the slaughter of Port Said. And Naji pointed out that the team is conducting its exercises in the midst of *difficult atmosphere and bad psychological state [which] will not calm down unless QIṢĀṢ [is performed] at the highest speed.*

⁶⁵ <http://digital.ahram.org/Accidents.aspx?Serial=1090626>

⁶⁶ The news article then goes on to describe the police interference in the case.

⁶⁷ A news article published in Wafd newspaper on 14.02.2012 (i.e. four month before the presidential elections, when the military government that took power in the aftermath of the January 25 revolution was still in full swing) titled ‘Nājī: lā budda min al-qiṣās fī asra’ waqt’ (Naji: it is necessary [to perform] qīṣās in the nearest time’ accessible through the news integrator Masress – <http://www.masress.com/alwafd/162776>

Our next example, despite the Quranic quotation meant to make it sound more convincing, seems to express the same idea – QIṢĀṢ will ensure the return to normalcy and psychological relief:

fa-naḥnu jamī'an ma'a aṭ-ṭuwār aš-šubbān aš-šurafā' al-anqiyā' fī maṭālib al-qīṣāṣ al-'ādil mim-man irtakabū jarā'im qatl wa sirqa wa ihdār li-l-māl al-'āmm wa nurīduhu qat'an qīṣāṣan sarī'an ḥattā tahda' al-ḥawāṭir wa tartāḥ an-nufūs wa lakum fī-l-qīṣāṣi ḥayātun yā ūlī al-albāb⁶⁸

And we all [are] [together] with young noble and pure revolutionaries in [their] demands for the just QIṢĀṢ against [those] who have committed crimes of murder and theft and squandering the public funds and we want it definitely [to be] a speedy QIṢĀṢ in order for the thoughts to calm down and for the souls to rest “and [there is] for you in QIṢĀṢ life, o owners of minds”⁶⁹

Notably two of three crimes mentioned in this example do not qualify for QIṢĀṢ in strict Sharia terms, which are limited to violent crimes (murder and bodily injury), *murder* is however opening the sequence.

Perhaps the most essential common element shared by both the religiously inspired and lay discourses is the idea of (psychological) relief and social peace as the natural outcome, or even the purpose of QIṢĀṢ. The idea of *immediacy/speediness* as an immanent characteristic of QIṢĀṢ does not come out explicitly in the Islamic discourse on QIṢĀṢ, but the *healing/soothing* quality ascribed to QIṢĀṢ by the Islamic normative tradition appears to be quite coherent with this idea, as is the metaphor ĠAYZ (ANGER) is FIRE, which we have discussed above.

Another idea common to both the Islamic and lay discourses is that QIṢĀṢ is the best, if not the only, method of *preventing*⁷⁰ further crimes, which goes along with the presupposition that crime has a natural tendency to spread – like a sickness spreads in a community – unless prevented, while the best prevention method is essentially to *give the offender a taste of his own medicine.*, cf.:

qaddam ḥizb šabāb miṣr ḥāliṣ al-'azā' li-jumū' aš-ša'b al-miṣrī fī ḍaḥyā al-mawja al-infijāriya allatī ṭālat amākin 'adīda fī al-'āšima al-miṣriya šabāḥ al-yawm al-jum'a (...) mu'akkidan 'alā ḍarūrat taškīl maḥākim instiṭnā'iya li-l-irḥābiyīn li-tuṣdir aḥkāmāhā bi-šakl 'ājil wa sarī' 'abra aḥkām rādi'a li-kull man tusawwil lahu nafsuhu al-masās bi-amn miṣr⁷¹

⁶⁸ From an article published in al-Ahrām newspaper on 17 July 2011 titled *kalimat ḥaqq* (A Word of Truth) – <http://www.ahram.org.eg/archive/Columns/News/90086.aspx>

⁶⁹ Quran 2: 179

⁷⁰ To express this meaning derivatives of the root *rd'* are used in lay discourses rather than *zjr* as in 2.1.

⁷¹ A news article dated 24 January 2014 – <http://horytna.net/Articles/Printdetails.aspx?AID=95094&ZID=>

Egypt Youth Party has presented its sincere condolences to all the Egyptian people in [respect of] the victims of a wave of explosions which affected numerous places in the Egyptian capital on this Friday morning (...) having stressed the need for the formation of emergency courts for the terrorists in order to issue their verdicts in a speedy and immediate fashion through preventive verdicts for anyone who would be tempted (lit. whose soul would seduce him) to compromise the security of Egypt.

Although QIṢĀṢ is not mentioned explicitly in this segment, the argument is shaped by key ideas associated with it – the *speediness/immediacy*, *prevention* meant to forestall the perceived natural tendency of crime to spread.

6. Conclusions

The Islamic normative and lay discourses differ in the referential scope of QIṢĀṢ. In contrast to Islamic normative discourse, the lay discourses often mix up the notions of INTIQĀM (REVENGE) and QIṢĀṢ. The originally relatively narrow Islamic legal term, specifying punishment only for the violent crimes, QIṢĀṢ has colonized most of the lay discussion on crime and morality operating as universal standard for how justice is expected to be delivered. QIṢĀṢ has become the embodiment of the idea of *natural (also God's prescribed) justice*. QIṢĀṢ is essentially egalitarian as it is meant to re-instate a sense of balance in the community and to give everyone their due by privileging the Victim and his/her next of kin and *empowering* them against the Offender. By way of contrast, 'ADĀLA (JUSTICE), associated with the formal institutions of power, is a non-egalitarian concept⁷². The Egyptian revolutionary discourse reflects a growing tension between the two concepts. By privileging QIṢĀṢ and making it their key demand, the revolutionaries challenged the powers that be and their *slow* and inhumane JUSTICE system.

Three ideas associated which QIṢĀṢ, located, from the formal point of view, on the periphery of its frame semantic structure, are shared across both the Islamic normative and lay discourses and constitute an essential part of the local belief system: (a) QIṢĀṢ means *relief* from negative feelings for both the individual and the group; (b) QIṢĀṢ should be performed in a *speedy* fashion; and (c) QIṢĀṢ is the best method of *preventing* more crime. These ideas appear to be closely linked to each other thus forming a neat conceptual unity. Another significant element of the frame-semantic structure underlying the concept is its link to the concept of POWER. In the context of a large scale political con-

⁷² In that sense it appears to be similar to the way Wierzbicka describes the pre-modern Anglo notion of Justice, cf. Wierzbicka, A. 2006. *English: meaning and culture*. Oxford: Oxford University Press. 158–159.

frontation, the idea that the injured party, i.e. potentially *anyone*, every common person, may be empowered against the offender, has converted this Islamic legal concept into a potent instrument of the revolutionary struggle. It is this idea that is the source of an exceptional illocutionary force associated with the concept and the reason, why it has acquired such popularity as a slogan of the Egyptian Arab Spring. The argument around QIṢĀṢ, a shared value for all parts of the Egyptian society, its *promptness* or *appropriateness* has become a dispute for *power*. By calling on the authorities to submit to *people's will* and threatening with a *people's QIṢĀṢ*, the revolutionaries were affectively staging a symbolic offensive against the government.

LINGUISTIC LANDSCAPE RESEARCH: SOME METHODOLOGICAL REMARKS

OLENA BUDARINA

1. Introduction

When we arrive in a new place, new country, we primarily pay attention to the different kinds of signs, which help us to orient, communicate and survive. Accessible to everyone, public signs, ads, billboards are often the first form of contact that we have with the language and script of the place. Nowadays the signs are such a taken-for-granted part of our everyday experience and, at the same time, an important source of information about sociolinguistic context and using of different languages.

In recent years, the linguistic content of publicly visible signage has caught the attention of researchers as a unique area of linguistics that deserves investigation. The presence of any language on the sign poses a number of questions: Who put it there? Why is it there? What communicative function does it serve? And finally, what does this say about multilingualism and language contact in a specific area?

2. The study of the linguistic landscape

Research on the language on signs dates back to the 1970s (Backhaus, 2007: 12; Spolsky, 2009: 26–27), but only since the publication of Landry and Bourhis's foundational article 'Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality' in 1997, this sphere has become an important field of sociolinguistics and the object of interest of researchers from different countries.

Studies of the linguistic landscape (LL) are concerned with a language in its written form, in the public sphere; language that is visible to all in a specified area (Gorter, 2006). According to Canadian researchers Rodrigue Landry and Richard Bourhis (1997: 25), it is 'the language of public road, signs, advertising boards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region or urban agglomeration'. In other words, a linguistic landscape consists of all visual forms of language presented in the public space of a certain geographic area. This definition has been used in several other studies undertaken into linguistic landscapes (Backhaus, 2005; Ben-Rafael and Shohamy, 2006; Cenoz and Gorter, 2006; Huebner, 2006).

While the notion by Landry and Bourhis has become accepted by many researchers as a standard, Shohamy and Waksman (2009) took a step further and proposed an extended definition of LL, embracing all types of text, be it language or image, written or spoken, sounds or video; displayed (in certain time and space) inside buildings or outside, in the street or in the Internet. Backhaus (2006) argued that such expansion threatens to make LL intangible and too broad to study.

Another extension was offered by Gorter (2006), who suggested the term *cityscape* instead of linguistic landscape. His argument was that due to urbanization and globalization, most of LL studies are conducted in the cities, where different signs are concentrated among with multilingual population, language contacts, and language conflicts (Gorter, 2006). Nevertheless, researchers preferred to use the terms *linguistic landscape* or *linguistic landscaping*.

Geographically, the studies of LL cover a rather diverse area: cities in African, Asian, European, South- and Latin-American, and North-American countries. Some studies focused on one specific area, for example, Quito, Ecuador in Alm (2003) or the 'Golden Triangle' in Algarve, Portugal in Torkington (2008). Some researches engaged in comparative analyses of several areas within one country: Ben-Rafael, Shohamy, Amara, and Trumper-Hecht (2006) covered West and East Jerusalem, Tel-Aviv, Nazareth and several towns within the study of the Israel LL. Also, there were many comparative studies about areas in different countries – Friesland in the Netherlands and the Basque country in Spain (Cenoz and Gorter, 2006); Quebec in Canada and Tokyo in Japan (Backhaus, 2009), etc.

Interpretation of a linguistic landscape is a difficult task, and various approaches have been used to try and explain the patterns that have been observed. A particularly notable and significant aspect of linguistic landscapes is the sheer number of areas and matters where it can be applied to. It can be used to identify the linguistic boundaries of a certain area (Ben-Rafael and Shohamy, 2006); to assess the impact and penetration of multilingualism in a community

(Huebner, 2006 and Cenoz and Gorter, 2006); to test sociolinguistic theories as Ben-Rafael and Shohamy (2006) have done. It can be used to analyse semiotics (Lou, 2007 and Stroud and Mpendukana, 2009), and they can be conducted as qualitative micro-level studies analysing metacultural patterns. (Coupland and Garrett, 2010).

Due to the interdisciplinary nature of LL studies and their still developing stage as a sub-field of sociolinguistics, different scholars apply various theoretical frameworks to their studies: from historical (Coulmas, 2009) to sociological (Ben-Rafael, Shohamy, et al., 2006), economic (Cenoz and Gorter, 2009), ecological (Hult, 2009), geo-semiotic, and sociolinguistic approaches (Spolsky, 2009). Most of the frameworks are not limited to linguistic analysis only, but use multiple modalities characteristic of LL and consistent thereof with a more inclusive definition.

As was noted above, the linguistic landscape refers to linguistic objects that mark the public space. Despite being a relatively new field, there have been a number of studies focusing on languages on signs around the world. The study of the linguistic landscape is particularly interesting in bilingual and multilingual contexts (Cenoz and Gorter, 2009: 68), because LL displays various instances of languages and scripts contact in the visual domain of language use, including official and private signs such as shop signs, advertising posters, billboards, etc.

3. Methodology issues

It is important to describe the methodology that was applied, to conduct meaningful comparisons of results from different scholars and to replicate linguistic landscape research at another time or in another sociolinguistic context.

The process of collecting and analysing of different kinds of signs seems to be very simple: photographing the signs and counting the number of each language variety occurrences. However, the studies of signs in a public space employ a variety of methodologies.

Quantitative vs. qualitative study. There are only quantitative or only qualitative LL studies, and those that combine the two. Some studies employ LL as a part of larger-scale studies of language usage. Quantitative studies involve choosing a site or sites for data collection and photographing and describing the signs, depending on what constitutes the unit of analysis for the study.

The signage analysis usually includes counting the signs and division of them into different categories (e.g., languages, types or themes). For quantitative analyses, taxonomies and classifications are very important, because they help to determine the patterns found in LL. The most commonly applied ones, have to do with the languages on the signs (mono-, bi-, or multilingual), types of signs

based on their authorship (official, non-official), function and use (e.g., business names, advertisements, warnings, street names, etc.).

Qualitative studies focus on a selection of signs that are thoroughly described (spatial, linguistic, and content analysis), usually using more details and variables than signs classifications can provide. For instance, the colors used (Malinowski, 2009), the direction of the text (Scollon and Scollon, 2003), the meaning of the message (Curtin, 2009), the images and the impression of the place or sign (Shohamy and Waksman, 2009). Besides the sign description, the studies may include interviews with language users, sign-readers and sign-owners, historical development and observations of sites. The problem with qualitative-only study of LL is that there can be doubts about representativeness of signs chosen for analysis. Moreover, it is impossible to make conclusions about trends and dynamic of LL based on such data only.

Combining statistical data from quantitative analysis with more complex qualitative descriptions, can result in deeper analysis and produce more reliable interpretations.

Synchronic vs. diachronic study. The most LL studies were synchronic, attempting to capture the language situation at the moment of data collection. Backhaus (2007) in his review of LL studies found that synchronic studies of the same cities or countries conducted at different times could not provide accurate dynamic trends, because of the differences in geographic areas covered or sampled. A diachronic approach, on the other hand, shows the dynamic of LL within one area and allows to see and evaluate the changes in LL, as well as factors influencing those changes. In other words, diachronic studies are contextualized and comparative on their own. However, as Pavlenko (2009) has noted, ‘rather few studies unfortunately take on a diachronic perspective’.

Spolsky and Cooper (1991) used a diachronic perspective in particular layering, when analyzing signs in the streets of Jerusalem and found how languages, their order, and translation in signage changed reflecting of that who had the power. Backhaus (2005, 2007) dedicated part of his research in Tokyo to how signs were changing with time by comparing older signs with newer ones and one of his findings was more adequate use of English on official signs at present, from the point of view of (native) English speakers.

Therefore, diachronic LL studies can confirm and elaborate the processes of political and socioeconomic changes, because language in public space can be used as an arena for power struggle and affirmation, linguistic and ethnolinguistic conflicts.

Studies of LL can be rather problematic, partially because LL is always multimodal, with language or text being only one of many modes present in public space and context (physical, social, political, economic) bearing much significance. Therefore, it is not surprising that many methodological and theoretical

issues were raised, which could influence the quality of the studies and inter-study comparability. Backhaus (2007), Gorter (2006), Pavlenko (2009), and Spolsky (2009) are some of the scholars who summarized these issues. The main problems they mention are related to *sampling* (when an area of study cannot be covered through comprehensive data collection, sampling is used, which automatically brings the danger of overgeneralizing the findings (Backhaus, 2007; Gorter, 2006b; Pavlenko, 2009); the *unit of analysis* (the clear definition of the unit of analysis and which texts are to be counted) and *categorizations of signs* (combination of languages, authorship, code preference etc.).

LL research, though not fully developed in terms of a clearly defined notion of LL, its methodologies and theoretical frameworks, provides a large number of studies, diverse in geography, fields and methods of research. The interdisciplinary nature of public signage studies has proved to be useful in looking at what languages are used in certain areas, for what purposes, and how it compares with claimed ethnolinguistic diversity or monolingualism. The major issues in methodology have to do with decisions concerning where to collect data, what to consider as unit of analysis, and how to categorize data to get reliable and precise results.

4. Linguistic landscape and multilingualism

The linguistic landscape is deeply rooted in the language and cultural diversity of a city or area. Thus, the study of the LL can contribute to the understanding of language and cultural diversity as it reflects the population of the city, either the languages in use among the permanent inhabitants and immigrants or the way information is provided to visitors or tourists. In this case, the linguistic landscape can reflect the main features of a city's linguistic and cultural diversity. It is quite logical, that most research in this area has been conducted in multilingual societies and communities, including Israel (Ben-Rafael et al., 2006; Spolsky and Cooper, 1991), Quebec (Landry and Bourhis, 1997), Basque country (Cenoz and Gorter, 2006), and Wales (Coupland forthcoming). The representation of different languages in multilingual urban environments is a phenomenon that has emerged in linguistic landscape research in recent years (Ben-Rafael et al., 2006; Ben-Rafael, 2009; Cenoz and Gorter, 2006).

The majority of LL studies investigate the role of different languages in the city's graphic environment, seeking to understand the 'multiliterate ecology of cities' (Spolsky, 2009: 32). Signs are examined less in terms of their specific content, but with more regard to that languages are used and what this tells us about the relationship between different languages and their speakers. Cenoz and Gorter (2006) suggest that the linguistic landscape reflects not only to the status

of different languages in society, but that it also acts as a force shaping how languages are being perceived and used by the population.

Research on the LL can give insights not so much into the languages used in a given territory, as into their status and the level of prestige they enjoy; in Laundry and Bourhis's (1997: 26) words: 'The predominance of one language on public signs relative to other languages can reflect the relative power and status of competing language group'. In case one or more of these languages enjoy some degree of official status, such research can also give insights into the actual languages policy in the region and their will to promote the recognised language/s, particularly in the case of official signs. In this respect, considering the case when one or more of these officially recognised languages are minority or regional languages, Laundry and Bourhis (1997: 29) wrote: 'Given that it is the dominant language group that can most effectively control the state apparatus regulating the language on public signs, one can consider the relative position of competing languages in the linguistic landscape as a measure of how the dominant group treats the linguistic minorities inhabiting the given territory'. In other words, LL is the source of information about the linguistic minority's status. Public texts indicate institutional recognition of the linguistic minority and can be used to measure a minority's social prominence (Landry and Bourhis 1997: 28). It is important to note that Landry and Bourhis's initial study was the first to come to the conclusion that linguistic landscapes can be used to mark the relative power of a specific language group.

5. Further development and implementation of linguistic landscape studies

Many LL studies have interdisciplinary character, connecting linguistics, semiotics, art, psychology, sociology, education, business, economics, statistics, geography, and politics. Due to the interdisciplinary nature of LL studies and still developing stage of LL as a sub-field of sociolinguistics, the interest of researchers of this discipline is growing.

With the globalization and the spread of English language all over the world, it is not surprising that there are many LL studies gauging the use of English in different places, including the contexts where English is neither an official nor a minority language.

Linguistic landscape research can help to describe present linguistic situation in particular place and would be a basis for a new language policy which would facilitate linguistic needs of all citizens in this area. Furthermore, this type of research could increase an efficiency of state national linguistic policy, facilitate a process of nation building. Linguistic landscape research may help us to identi-

fy language trends, to trace the relation between minority languages and official language, and also to examine the role and positions of the English language as a language of globalization.

5. Concluding remarks

1. At the center of LL research are material forms of language visible in public spaces. Originated as a new approach to multilingualism, research in linguistic landscapes has typically focused on the varieties of language inscribed on the surface of a particular place. Furthermore, linguistic landscape research studies not only the signs, but investigates who initiates, creates, places, reads them as well.

2. The LL method investigates societal multilingualism by collecting and analyzing language on signs. Its advantages lie in the relatively easy way of obtaining a large amount of data. This data can be analysed from a quantitative point of view, to which a qualitative angle can be added by interviewing the persons responsible for or dealing with these signs. Also this data can be analysed using synchronic or diachronic approaches. Despite the apparent simplicity, studies of LL could be rather problematic.

3. The linguistic landscape studies are closely linked with multilingualism. The presence or absence of different languages in the linguistic landscape can provide us with an idea of their status or prestige, importance and power.

4. There are many various domains where LL studies can develop: multilingualism, language attitudes, education, literacies, language policy, language planning, psychology, studies of social (collective) identities, etc. However, one of the most prospective directions of LL studies nowadays is the linguistic landscape research in the context of minority languages (see e.g. Grzeškowiak 2010), especially in the context of landscape research with reference to urban studies which have recently attained a highly developed status.

References

- Alm, C.O. 2003. "English in the Ecuadorian commercial context". *World Englishes* 22. 143–158.
- Backhaus, P. 2005. "Signs of multilingualism in Tokyo – a diachronic look at the linguistic landscape". *International Journal of the Sociology of Language* 175/176. 103–121.
- Backhaus, P. 2006. "Multilingualism in Tokyo: a look into the linguistic landscape". In: Gorter, D. (Ed.). *Linguistic landscape: a new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters. 52–66.
- Backhaus, P. 2007. *Linguistic landscapes: a comparative study of urban multilingualism in Tokyo*. Clevedon/Buffalo: Multilingual Matters.
- Backhaus, P. 2009. "Rules and regulations in linguistic landscaping: a comparative perspective". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 157–172.

- Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Amara, M.H. and N. Trumper-Hecht. 2006. "Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: the case of Israel". In: Gorter, D. (Ed.). *Linguistic landscape: new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters. 7–30.
- Ben-Rafael, E. 2009. "A sociological approach to the study of linguistic landscapes". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 40–54.
- Cenoz, J. and D. Gorter. 2006. "Linguistic landscape and minority languages". In: Gorter, D. (Ed.). *Linguistic landscape: a new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters. 67–80.
- Coulmas, F. 2009. "Linguistic landscaping and the seed of the public sphere". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 13–24.
- Coupland, N. and P. Garrett. 2010. "Linguistic landscapes, discursive frames and metacultural performance: the case of Welsh Patagonia". *International Journal of the Sociology of Language* 205. 7–36.
- Curtin, M. 2009. "Languages on display: indexical signs, identities and the linguistic landscape of Taipei". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 221–237.
- Gorter, D. (Ed.). 2006c. *Linguistic landscape: a new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Grzeškowiak, M. 2010. *Trans-city or inter-city? The co-existence of majority and minority languages in the urban space: a comparative case study of London and Warsaw linguistic landscapes*. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM.
- Huebner, T. 2006. "Bangkok's linguistic landscapes: environmental print, codemixing and language change". In: Gorter, D. (Ed.). *Linguistic landscape: a new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters. 31–51.
- Hult, F. M. 2009. "Language ecology and linguistic landscape analysis". In: E. Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 88–104.
- Landry, R. and R.Y. Bourhis. 1997. "Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study". *Journal of Language and Social Psychology* 16.1. 23–49.
- Lou, J. 2007. "Revitalizing Chinatown into a heterotopia: a geosemiotic analysis of shop signs in Washington, D.C.'s Chinatown". *Space and Culture* 10.2. 170–194.
- Malinowski, D. 2009. "Authorship in the linguistic landscape: a multimodal-performative view". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 107–125.
- Pavlenko, A. 2009. "Language conflict in Post-Soviet linguistic landscapes". *Journal of Slavic Linguistics* 17.1-2. 247–274.
- Scollon, R. and S.W. Scollon. 2003. *Discourses in place: language in the material world*. London/New York: Routledge.
- Shohamy, E. and S. Waksman. 2009. "Linguistic landscape as an ecological arena: modalities, meanings, negotiations, education". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 313–331.
- Spolsky, B. and R.L. Cooper. 1991. *The languages of Jerusalem*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Spolsky, B. 2009. "Progelomena to a sociolinguistic theory of public signage". In: Shohamy, E. and D. Gorter (Eds.). *Linguistic landscape: expanding the scenery*. London/New York: Routledge. 25–39.
- Torkington, K. 2008. "Exploring the linguistic landscape: the case of the 'Golden Triangle' in the Algarve, Portugal". Paper presented at the Lancaster University Postgraduate Conference in Linguistics and Language Teaching. Retrieved December 20, 2009 from <http://www.ling.lancs.ac.uk/pgconference/v03.htm>

THE PHENOMENOLOGY OF *SPE* BOUNDARIES

MAŁGORZATA HAŁADEWICZ-GRZELAK

1. Introduction

Kiklewicz (2002: 271) points out that dialectic cooperation of content and form of signs is the basis and inner mechanism of dynamics of both styles of writing and linguistic-philosophical paradigms. In his study devoted to the dynamics of linguistic paradigms (cf. e.g. Kiklewicz, 2007, Chapter I), the scholar further emphasizes that the problem of paradigms in humanities has a causative character: it relates to various forms of social consciousness (Kiklewicz, 2007: 22). The crucial division between paradigms is posited to be the dyad communicative versus cognitive models (Kiklewicz, 2007: 40). “Communicativism entails the physical status of its objects – real existence of the speech acts and texts (Korzyk, 1999, 16) while the object of cognitive linguistics is granted to a given community and encoded in a language, an abstract, ideal system of the conceptualization of the world” (Kiklewicz, 2007: 43). The same point has been emphasized by Kuźniak (e.g. 2013): generativism used to be considered a cognitive theory, the move from the observed data to modelling abstract knowledge in the mind of the speaker. On this take, generative grammar as proposed in the 60’s in a series of publications by Noam Chomsky, is an example of *cognitive revolution*.¹

This paper is contribution to the ongoing discussion on paradigm dynamics by proposing a critical appraisal of the boundary systems proposed in the groundbreaking *Sound Patterns of English* (henceforth *SPE*). However, it is

¹ See also a discussion on the heteronomic status of the object of linguistics and references therein in: Wąsik (2005).

a very particular type of modelling of linguistic knowledge. The book, published in 1968 by Chomsky and Halle, relies on the postulate that “what the hearer ‘hears’ is what is internally generated by the rules. That is, he will ‘hear’ the phonetic shape determined by the postulated syntactic structure and the internalized rules” (Chomsky and Halle, 1968: 24).² Furthermore, “the lexical representation is abstract in a very clear sense; it relates to the signal only indirectly, through the medium of the rules of phonological interpretation that apply to it as determined by its intrinsic abstract representation and the surface structure in which it appears” (Chomsky and Halle, 1968: 12). Most crucially,

[t]he rules of the grammar operate in a mechanical fashion, one might think of them as instructions that might be given to mindless robot, incapable of exercising any judgment or imagination in their application. Any ambiguity or inexplicitness in the statement of the rules must in principle be eliminated, since the receiver of the instructions is assumed to be incapable of using intelligence to fill in gaps or correct errors. To the extent that rules do not meet this standard of explicitness and precision, they fail to express the linguistic facts” (Chomsky and Halle, 1969: 60).

The fallacies implicated in such refutation of the importance of semantics have been pointed out frequently within various perspectives (e.g. Wierzbicka, 1978). From the point of view of model post-generative phonology the shortcomings of the *SPE* are obvious: most contemporary phonological models (e.g. Feature Geometry, CVCV, Optimality Theory) have come to existence with the view that phonological features need not be limited to a segment (one tier), but spread over larger units (as shown in e.g. phonological processes of palatalizations or vowel harmony, e.g. Goldsmith et al., for an overview) or can be inscribed by an interplay of lateral relations (e.g. CVCV). OT explicitly assumes that we do not have any evidence for the existence of a rule component: all we have direct access to are output realizations (see, e.g. Archangeli, 1999).

The present work, admitting the validity of all these contestations, proposes a phenomenological enquiry into the phenomenological status of the *SPE* content that did survive into subsequent models. As Scheer argues (EGG summer school classes in Olomouc 2006, hand-out available at: www.unice.fr/tobias/htm; see also Scheer, 2011 and his classes given at Ealing 2007, at École d’Automne de Linguistique), the *SPE* set standards for 40 years, *because phonologists are still*

² N. Chomsky and M. Halle (1968) assume there are three features in the cycle: i) the cycle, as a phonological interpretation, applies within a word and across word boundaries; ii) it proceeds in steps, from the most embedded structures to the least embedded ones: “the phonological rules firstly apply to the maximal strings that contain no brackets, and that after all relevant rules have applied, the innermost brackets are erased; the rules then reapply to maximal strings containing no brackets, and again innermost brackets are erased after this application; and so on, until the maximal domain of phonological process is reached” (Chomsky – Halle, 1968: 15), iii) the phonological cycle is natural and relies on the speaker’s intuition.

using what *SPE* has done; even with the support of the *SPE* linguistic examples [emphasis mine, MHG]. Reading through the interface literature one can find various ideas from *SPE* under different names, without referring to the original source (the readjustment component is one example, or boundaries as phases, also Class 1 and Class affixes in Lexical phonology.³ What follows, though *SPE* might be currently forgotten as the original source of ideas, it is, at the same time, still the backbone of generative thought. The main research goal of this paper stems from the assumption that, although many of the *SPE* proposals have been overtly contested, also a lot of them have been covertly endorsed. This point is addressed through the analysis of the elusive nature of *SPE* boundaries and of the concept of ‘a formative’ as a formal substitute for the cognitive motivation.

There is also another dimension to the present discussion: the work proposed by Bańcerowski (2004) on the axiomatic / quasi-axiomatic status of linguistic theories. According to this scholar, quasi-axiomatic theories can be divided into two main strands: programmed axiomatization and the calculization of grammars (ibidem: 22). Quasi –axiomatic theories, in contradistinction to the axiomatic ones, are, according to this scholar, characterized by several deficiencies, such as the lack of clear-cut difference between primordial and derived terms, the lack of difference between axioms and theorems, the lack of characterization of terms occurring in the definitions with the help of adequate axioms (Bańcerowski, 2004: 22). Within the option of calculization of grammars, Bańcerowski proposes that pure calculations can’t be considered to be theories of natural language because they do not formulate theorems about it. Accordingly the scholar proposes that grammars which are calculi, can simply be called calculative or

³ To recall briefly, upgrading on *SPE*’s boundaries (‘#’, ‘+’ and ‘=’, applying to all English affixes), English suffixes are traditionally divided into two classes: stress-shifting (stem-affecting, i.e. those that shift stress one syllable left; which in *SPE* went with a “+” boundary e.g. {-ity}) and stress-neutral (stem-neutral, e.g. {-ness})- those that do not effectuate such a shift, in *SPE* marked with a “#” [hedge]). For example, Lexical Phonology suggested the level-ordered affixation (e.g. Siegel 1974; Mohanan, 1986). It implies that Class 1 affixes are added to the root at the initial level of word-structure building. Class 2 affixes, in turn, are added after all first level affixation has taken place (cf. Carr, 1993). Stress is a level 1 rule. The exemplary Level 1 affixes are: {-ity, -al, -ence, -eer, dis-, etc.}. Level 2 affixes include: {-ship, -ness, -hood, -ism, -ist, -like, regular inflection, etc.}. There is also a notion of a ‘cranberry’ morpheme: a lexicalized unproductive bound morpheme. It does not possess any specific grammatical function, its ‘synchronic meaning being reduced to its distinctive feature, it serves to discriminate words (Bussmann, 1996: 414). For example, {-cran} in *cran+berry* is considered ‘cranberry’, just as constituent morphemes in *per+mit*, *sub+mit*, *com+mit*, since they do not have an identifiable content nor a particular function. Finally, we could mention the distinction between ‘clitic’ boundary (+) (which is considered to be a weak boundary) and a word boundary (#), which is usually attributed to *SPE*.

We might observe in passing regarding *SPE* terminology that it is not true that *SPE* did not use the concept of syllable. For example, on page 101 ‘syllable’ is used as a term defining the scope of the application of a rule.

algorithmic grammars. They fall into two types: generative grammars and categorical grammars (ibidem: 27).⁴ What is more, similarly to the simplification grammars, generative rules cannot be considered statements about natural language. Further on, Bańczerowski emphasises that refusing the calculative grammar the status of the theory is not meant to diminish their linguistic importance but to rectify their epistemological status. Along these lines, this paper aims to explore some of the epistemological and phenomenological issues implicit in a small portion of Chomsky's theory: the category of boundaries.

The discussion will start by tracking relevant formulations which Chomsky and Halle included in their book. The task will be quite demanding since there is little theoretical guidance, neither on the analytical terms nor the categorizations provided in SPE: most current terminology is basically interpretations and amendments. The next section will adumbrate sample specimens of *SPE* representations (notations as in the original), and the paper will conclude with a discussion of some of the isolated and problematic issues lurking behind the assigned boundary symbols.

2. Boundaries and formatives: terminological status

As Scheer (2011) emphasizes, there are two ways of representing morpho-syntactic information in phonology (two ways of talking to phonology): one procedural, the other representational. The representational way consists of a procedure whereby morphemes are pieced together, and then an object is sent

⁴ We might note here a very important observation that Bańczerowski makes and which I would like to quote here in original *in extenso*: "Porównanie gramatyk generatywnych z gramatykami sprawdzającymi prowadzi z konieczności do wniosku, że oba te rodzaje gramatyk po prostu się uzupełniają. Są one właściwie dwoma przejawami jednej i tej samej gramatyki kalkulatorywnej. Wobec tego nie można traktować ich rozłącznie, gdyż dopiero razem tworzą spójną całość. Mówiąc ogólnie, Ajdukiewicz wychodzi od ciągu symboli kategoryalnych reprezentujących wyrazy będące składnikami jakiegoś zdania i stosując reguły upraszczania, dochodzi do symbolu reprezentującego kategorię zdania. Chomsky, na odwrót, wychodzi od symboli reprezentujących kategorię zdania i stosując reguły generatywne, dochodzi do ciągu symboli reprezentujących poszczególne wyrazy będące składnikami jakiegoś zdania. Tak więc, Chomsky w naturalny sposób uzupełnił jedynie koncepcję Ajdukiewicza w tym sensie, że wydobył z niej na światło dzienne to, co i tak było w niej implicite zawarte. Na tą pierwszą ewentualność wydaje się skazywać również następujące słowa batoga: 'Zauważyć wypada, że Chomsky twórca koncepcji gramatyk generatywnych, starannie unika cytowania Ajdukiewicza, a także dla większej oryginalności porzucił jego znakomitą symbolikę na rzecz własnej, choć obciążonej licznymi błędami. Nie ulega jednak wątpliwości, że Chomsky znał prace Ajdukiewicza, która na początku lat 50-tych (a więc przed debiutem Chomskiego) była w USA głośna i dostępna w przekładzie angielskim' (Batóg, 1989: 80)". Dobrze byłoby, gdyby przynajmniej językoznawcy z rodzinnego kraju Ajdukiewicza o tym pamiętali" (Bańczerowski, 2004: 29f).

to phonology on top of these morphemic pieces: e.g. a hedge mark (#), which is not phonological but morphosyntactic information. The procedural way, on the other hand, is known as the transformational cycle, the phonological cycle, phases, etc. (all originating in the paper by Chomsky, Halle and Lukoff in 1956). *SPE*'s boundaries can be considered examples of representational devices.

Although # (hedge mark) has been discussed often and exhaustively (cf. Scheer, 2011 for relevant data), not much attention seems to have been devoted to the phenomenology of *SPE* boundaries *per se*. To recall briefly, boundaries were introduced to upgrade structuralist juncture phonemes, "since junctures are introduced for the purpose of reducing the number of physical features that must be recognized as phonemic, we do not require that every morpheme boundary be marked by a juncture" (Chomsky et al. 1956: 68).

SPE uses three qualitative boundary distinctions: "#", "+" and "=". These boundaries are defined in terms of features, just like segments. One crucial boundary feature is being [-segment] (that is, being devoid of phonetic content). Among the features of a boundary system there is one, "FB" (formative boundary), that is of key importance. In Chomsky and Halle's formulation,

only a single boundary is marked [+FB]. This boundary, which we will designate with the symbol +, appears between final segment of one formative and the initial segment of the following formative. We can think of it as being inserted in this position in terminal string by a general convention. All other boundaries are marked [-FB]. [footnote 7: in our formulation, formative boundary never is preceded or followed by a boundary but must be bounded on both sides by segments.]. One of the non FB boundaries is the unit # that appears automatically before and after a word and in sentence initial and sentence final position. We will also have the occasion to refer to another boundary, which we will denote by a symbol =. In our terms, the unit = must be distinguished from # by some feature, let us say, the feature "WB" (word boundary). Thus the symbol + stands for the feature complex [-segment, +FB, WB], # stand for the feature complex [-segment, -FB, +WB], and = for the feature complex [-segment, -FB, -WB]. We assign very special status to formative boundary in the following way. We assume that the presence of + boundary can be marked in a rule, but that the absence of + cannot be marked in a rule (Chomsky and Halle, 1968: 66).

Recalling that phonology operates on a linear string of segments composed of features, then *SPE* boundaries are segments with intrinsic features of varying status, depending on whether they delineate a word boundary [+WB] or a formative boundary [+FB]. The hedge mark ('#') is a straightforward marking of a word boundary, but it also accompanies some derivational suffixes. The boundary '#' is distributed over the linear phonological string, carrying morphosyntactic information. It is inserted at the beginning and at the end of each major category, for example, verbs, nouns, adverbs on both sides of higher constituents dominating major categories, such as NPs or VPs (Chomsky and Halle, 1968: 366f).

What is really intriguing, however, is the phenomenology of the remaining two boundaries: “+” and “=”. Both denote morphological boundaries and both are recorded in the lexicon. As such, they do not carry syntactic information. The first is assumed to be the morphological default, occurring within and outside of words, and the latter later came to be called a marker of ‘cranberry morphemes’ and of learned words (cf. footnote 2).⁵ However, in reality, the distinction between the two, just as a unanimous demarcation what is a cranberry morpheme, is not that clear at. Perhaps due to these ambiguities, ‘=’ seems to have fallen into oblivion, in both retrospective work on SPE and contemporary morphological reformulations. The subsequent analysis will concentrate precisely on this particular type of boundary, which allegedly marks cranberry morphemes (learned words) in *SPE*.

As is evident from the extended quote above, the key difference between the three boundary types lies in the status of combining formatives: the feature [–formative boundary] is a unique way to distinguish between ‘+’ and ‘=’. Yet this key notion, of *a formative*, is never clearly defined in *SPE*. Throughout the book, *formatives* are just referred to indirectly, e.g., “[t]here are many verbs in English that are morphologically analyzable into one of the prefixes *trans-*, *per-*, *con-* etc., followed by a stem such as *-fer*, *-mit*, *-cede*, *-cur* or *-pel*. (...). The stress placement rules must assign primary stress to the final **formative** [emphasis added, MHG] in these words, regardless of whether it contains a weak or a strong cluster” (Chomsky and Halle, 1968: 94.). In this respect, e.g. /iN=dikAt+iv/, /kɔn=relAt+iv/⁶ are called prefix–stem forms by the authors. So they are formatives, but *SPE* does not address the question why formatives cannot carry the ‘formative’ feature boundary-wise.

On another occasion formatives are described as minimal elements of a string which the phonological component takes as its input. They are originally provided by the lexicon (one part of the syntactic elements of grammar). Formatives might then undergo slight modification as per the readjustment rules. Moreover, “[i]n the lexicon, each formative must be represented in such a way as to determine precisely how the rules of the phonological component will operate on it, in each context it might appear” (Chomsky and Halle, 1968: 164). Finally, “[c]ertain formatives with nonhigh vowels are lexically marked as excluded from this tensing rule, e.g. *-cede*” (Chomsky and Halle, 1968: 182). But, referring on to morphs of the type {*-cede*} on another occasion, the authors observe that since these stems and prefixes are generally not independent words or even separate lexical items, there is no # in this position. “Rather, we expect

⁵ *SPE* did not use the word ‘clitic’.

⁶ All underlying representations are taken from the original source, MHG.

to find the boundary which, in terms of feature analysis is [-FB, -WB] that is, distinct from + and #” (Chomsky and Halle, 1968: 94). We can see thus a support for Bańczerowski’s quasi-axiomatic category. To recall, Bańczerowski (2004: 19), basing on the work of Batóg or Tarski, enumerates four basic determinants of an axiomatic theory, the second point of which stipulates that in a truly axiomatic theory no term can be used unless it has been properly defined before or it can be derived from the basic terms.

Other particular feature of *SPE* boundaries is that they can mutate one onto another, which the authors explicitly admit, e.g. footnote 91:

however, the main stress rule (102) will not apply as required in the second cycle of (138) unless # is simplified to + (...). We therefore assume that an ad hoc readjustment rule replaces # by + before *-Ory* and *-Ary*. (...). Notice incidentally that a rule replacing # by + is needed to account for all cases where the distribution of # does not accord with the syntactically derived surface structure. This is the case of the affix *-ion*, the /y/ realization of the nominalization element in *advocacy*, and so on we have + boundary instead of # which might be expected on the syntactic grounds, the effect being that the affix in question is not neutral with respect to stress placement (Chomsky and Halle, 1968: 134).

Summarizing what has been disclosed so far, for Chomsky and Halle, “=” is overtly “an informal abbreviatory notation for the feature set [-segment –FB –WB]” (ibid.: 94). In ‘street-wise’ talk, here, Chomsky and Halle introduce into English phonology an entity whose only property and *raison d’être* is being neither a segment nor a ‘+’ nor a ‘#’: i.e. being a *phonological naught*. This ‘naught’ has, at the same time, some metaphysical substance, since it is usually introduced by the readjustment rules. The entity is specified as a [-formative boundary] yet, from what *SPE* has to say about formatives, roots such as *-fer*, *-mit* and *-cede*, like stems of type *inn*, are formatives. There is no explicit mention of what is the criterion for being or not being a formative, and hence for assigning ‘=’. This gives ground to argue that *SPE* ‘+’ and ‘=’ distinction represents nothing less than a deliberate and considered attempt to introduce mathematical operators into linguistic analysis. They are used mathematically since they function as sort of coefficient, the introduction of which can change the final result into the output which is desired by an analyst. Let us now inspect the relevant underlying representations and see whether any generalizations regarding the assignment of ‘=’ versus ‘+’ can be made.

3. Boundaries in underlying representations

Below is a sample adumbration of underlying representations that I took at random from *SPE* (notations as in the original), plus my own minor queries:

/pɦ=mit/, /de=tr/, trəns=f ɦr/, /tele+graph+y/, /para+site/, /mini+ster/, /ɦuNgr+y/, /pævil+iVn/, /æs +iæ/, / /con=cept+u+al/, /con=teplAt+iv/, but /conchology/ without the ‘=’, /kɔN=pre+heNd/ (in two versions, actually, on page 96 is /cɔN=pre=heNd/, /inter=cept/, /tele +skOp/, /iN=dikAt+iv/, /cɔN=ment/, /pre=sld +ent +y/. /**contra=dict/ [why not con=tra=dict/?], /iNter =lɔk/ [why not in=ter=lɔk/], /mono+genesis/, /monograph/, /auto+mobile/, /reduce /re=duke/, /prɔ=fes +Or +i/, /ana+lɪz#able/ /convent+iVn/, [N[V[indemn+i+flk]VAt]+ V̆N]N, [N[V[advocAt]V y]N, /arito+krat+y/, [Λ[V[ad=vɪs]VOr +y]A, /industr+y/,**

Even this exemplary sample begs a couple of questions while trying to extract a general principle via which boundaries are assigned.

- i) there is no ‘=’ boundary at all in *predatory*. But there is one before {pre-} in *comprehend*. Interestingly, here is “=” in e.g. *chimpanz=ee.*, hence ‘=’ cannot be said to refer to (some!) Romance forms.
- ii) How is {mono-} or {tele-} different from {in-}, {inter-} and {contra-} (the former carries a “+” and the latter a “=” ? If the criterion is being a content morpheme, then *contra* in the synchronic lexicon might have an even clearer and separate semantic load than *tele*.⁷ The only distinction is that *tele* and *mono* are of Greek origin. But, on the other hand, *chimpanzee* is not Latinate, it does not even have a PIE root, and yet it goes with ‘=’. *Orthodoxy*, does not have a ‘=’ or any boundary after *ortho* at all, yet there is a ‘=’ after {pro-} in *professor*.
- iii) *Monograph* has no boundary at all while *monogenesis* has a ‘#’ boundary (mono genes+is). “This analysis identifies *-graph* as a stem and *-genesis* as a noun which is an independent word and assigns *mono-* to no category at all” (Chomsky and Halle, 1968: 100). Why can’t *graph* be an independent noun, apart from being a stem? Secondly, are not stems supposed to be individual words by definition?
- iv) “There is nothing particularly surprising about the fact that conventional orthography is, as these examples suggest, a near optimal system for the lexical representation of English words” (Chomsky and Halle, 1968: 49). So why does *correlative* have underlying /kɔN/? (Chomsky and Halle, 1968: 134). It used to be there of course etymologically but it is recoverable only through the etymological dictionaries, definitely not by a synchronic grammar of a user of English.
- v) *Contrition* has an underlying representation without ‘=’, just as *corollary* has the presentation /kɔrOl +Ar +y/ (rather than /kɔrVl +Ar +y/) (ibid.: 137). This is etymologically correct because, according to etymological sources, *corollary* has never featured a {con-} prefix. Yet, on

⁷ According to etymology, *contra* comes from ‘cum + tra’ (Skeat, 1993: 92; see also Cummings, 1989).

- p.142, *compensatory* is in the same class of underlying representations as *derogatory* and *oscillatory* and the rules make explicit reference to ‘=’ (-FB) in that type; hence, logically, the underlying representation of *oscillatory* must somewhere contain ‘=’. But no representation is provided, neither is there an explanation of where exactly this ‘=’ boundary should be placed in *oscillatory* and why: after {os-} or {osci-}?
- vi) *compensatory* is related to *anticipatory* but *anticipatory* cannot have ‘=’ since {anti-} is a separate word and must have ‘#’, while *inflammatory* has ‘=’. We must recall though that {inter-} and {contra-} go with ‘=’.
- vii) $[_A[_V[_{superv}Is]_VOr+y]_A]$ does not have any boundary after {super-}, $[_N[_V[_{skɔmɛnt}]_S]_VAr+y]_N]$ (p.144, *predatory* is $[_A[_{pred}+At+ Or+y]_A]$, *migr+at+or+y*), $[_A[_V[_{kɔN=peNsAt}]_VOr+y]_A]$, $[_A[_V[_{aNticipAt}]_VOr+y]_A]$ *dysentery* /disVntAr+y / etymologically *dys* + *entera*).
- viii) Since Chomsky and Halle rely so heavily on etymology, they cannot disregard the fact that there lexemes given as *SPE*’e examples for these boundaries were Latinate loans. Yet, they cannot get round the issue completely. Romance etymology is mentioned in passing, in two places. ‘Romance derivational processes’ are mentioned on p. 150 in a footnote: (Chomsky and Halle, 1968: 150 footnote) “a word such as *lucid* is only an apparent exception. We can derive this from an underlying representation /luc+id/ where /c/ as a variant of /k/ that undergoes Romance derivational processes becomes /s/ when followed by a nonlow nonback vowel, after the intervocalic /s/ voicing rule has applied”.⁸ The question is why *lucid* does not have a ‘=’ as that is a Romance lexeme? *abscissa* is represented by ‘=’ in perfect accordance with its etymology, although it would appear that it involves a prefix {ab-}.
- ix) roots such as *-cede* are actually defined as formatives in *SPE*, e.g. “Certain formatives with nonhigh vowels are lexically marked as excluded from this tensing rule, e.g. *-cede*” (Chomsky and Halle, 1968: 182). The question then again arises as to why, e.g., *concede* goes with a boundary which is marked as non-formative?
- x) *absolute* does not have a boundary according to *SPE*, although, just like *absolve*, it is a Latinate compound.

⁸ There is also another mention of Romance superstata on a footnote on page 48, in the discussion of the Rounding Adjustment Rule, where, discussing the representation of *courage* Chomsky and Halle point out, “that the better underlying representation would be *coræge*, where *c* stands for a symbol identical in its feature composition as *k* except that it appears in a lexically designated class of forms that undergo certain syntactic and phonological processes (i.e. they take derivational affixes of the Romance and Greek systems and undergo rules such as (72)” Chomsky and Halle, 1968: 48). Authors are here talking about the rule that later came to be poetically called Velar Softening and is known widely across all phonological systems as a natural phonological process of palatalization.

- xi) the “=” in *conceptual*, *chimpanzee*, *professor* and *presidency* also defies a possible classification where ‘=’ goes with complex verbs only.
- xii) isolated examples such as *indicative* (p. 128) are given two possible representations: with ‘=’ or without it.

Finally, let us recall the passage in SPE where the English /s/ voicing rule is formulated:

Case (c) applies when the orthography has *x* in such words as *exist*, *examine*, *auxiliary*, *exasperate*. In post stress position, as in *axis* and *maxillary*, the cluster remains unvoiced. Notice, however, that the voicing does not apply in *hexameter*, *toxicity*, *annexation*, and in general, when the [ks] cluster is final in the formative. This exception requires a readjustment rule, which assigns the feature [-rule (119)] to /s/ in the context *k_+*. (Chomsky and Halle, 1968: 228–229).

The rule clearly implies that words such as e. g. *exist* do not carry ANY boundary at all, whether + or =: logically, if there is a boundary in *de=sign*, *re=sist*, *hex=ameter*, (or *hex+ameter*, or *hex+a+meter* SPE gives no indication of a boundary split in such cases), the lack of the morphemic status of {ex-} should at least be motivated somehow. But, earlier on SPE says that “[w]e have to rely on (67) to account for the fact that that **prefix** {ex} [emphasis mine, MHG] is phonetically /ek/ when the stem beings with /s/ preceding as in *exceed* versus *extend*” (Chomsky and Halle, 1968: 47).⁹

⁹ Exemplary derivation involving *ex* proceeds as follows: e.g. *exceed*, *excite* from underlying stems as /kēd/, /kīt/, with /k/ turning to /s/ by Velar softening (this would actually be [k^d]). Then there will be an intermediate stage of the derivation, [eks=sīyd], [eks=sāyt], and finally a rule of cluster simplification would apply (a rule eliminating the first identical consonant in the geminate). There is thus no voicing in *excel* due to the fact that the rule voicing prestress consonants is blocked by the cluster of three consonants (Chomsky and Halle, 1968: 221f). We can clearly see the epistemological gist of generative grammar: the assumption that the underlying representations do not basically change but have to become more and more dissociated from any reality to account for the changes. This results in disregarding language diachrony and not bothering with whether the process in question might still be active or not. In short, this means that morphological rules are thrown into the mind of a competent speaker who has, in real time, to do all the concatenations, as in *correlate*, which, according to SPE, has an underlying representation with /koN=/. In Chomsky and Halle’s words, “[i]t is a widely confirmed empirical fact that underlying representations are fairly resistant to historical change, which tends, by and large, to involve late phonetic rules” (Chomsky and Halle, 1968: 49). Not only *exist* is etymologically given as prefixed word (see for example <http://en.wiktionary.org/wiki/exist>, which says: from {ex-} ‘out’ and ‘sistere’ (“to set, place”), caus. of *stare* (“to stand”), also corroborated in Flemons, 1991: 21). As pointed out in e.g. Denning et al. (2007), concatenations with {ex-}, just as {in-} and {con-}, diachronically involved considerable assimilatory elisions, e.g. *ex + vade = evade*, *ex + mitt + ing = emitting* (Denning et al., 2007: 121). It means, that this fact should have been taken in underlying representation of *event* or *evade*.

4. Discussion and conclusions

This brief overview shows that it is difficult to find an objective criterion according to which the two boundaries are assigned. There seems to be no classificatory principle that can be extracted from the forms. No criterion is mentioned for assigning boundaries, nor for being a formative. The traditional posterior interpretation of ‘cranberry morphemes’ does not seem to hold because, as shown in the queries of representations, both “+” and “=”, go and can go with both content morphemes and semantically empty ones. ‘Romance forms’ could be a candidate; and indeed, this creation is vaguely mentioned in places in *SPE*; and yet, much Latinate vocabulary does not go with this boundary (e.g. *corollary*), and at the same time, words not suspected of having a Latinate origin do possess it (*chimpanzee*).

The most plausible explanation seems to be etymological criteria – i.e. taking from etymological sources lexemes which in Latin came into being concatenated. The problem is that the word ‘etymology’ never appears in *SPE*, and Chomsky and Halle do not mention etymological dictionaries as a source for their underlying representations. In fact, they do not mention any source for that, except for one instance, when Chomsky and Halle observe that forms such as e.g. *unwise*, *overprice*, *anti-tax*, which “consist of a prefix which is semantically and syntactically functional, combined with a full lexical form must not undergo a separate application of the cycle. (...) What is at issue is the problem of how fairly productive prefixes are to be described within a syntactic component of the grammar” (*SPE*: 106, footnote 59).

The etymological criterion can be assumed to hold for various, otherwise difficult to explain, cases, e.g. the difference between *corollary* and *correlative* (there is no **co=rollary*). Let us recall that orthography is, for Chomsky and Halle, a viable means to uncover underlying representations. In this respect, the digraph <rr> in *correlative* might indeed point to a rule transforming the nasal into the rhotic, with a subsequent rule simplifying the cluster. The only way to test the underlying motifs would be to see an underlying representation of, e.g., *coherent*, which, orthographically, does not have any sign of a nasal which was already lost in Vulgar Latin times (cf. L. Zabrocki, 1980[1962]). The underlying representation of this would be a true “*in flagranti crimine comprehesi*”: {co-} no longer has any semantic content in *coherent*, and it is a diachronic parallel of *correlative* or of *symbol*. If the proposed form was /kɔN=/, then the ‘etymological machinery’ would become obvious. Regrettably, neither representations of *symbol* nor *coherence* feature at all in *SPE*. Still, if Chomsky and Halle did check etymological dictionaries in proposing their underlying representations, they did a very poor job of that, since in *SPE* e.g. *recondite* does not have ‘=’, nor does *collective* have /collect+ive/, and yet it also derives from com + legere.

Above, also see *dysentery* /disVntAr+y/, etymologically as *dys* + *entera*. *Illustrative* does not have a boundary according to SPE, yet it comes in exactly the same way from {in-} + {lustrare}. Neither has *advocacy* any boundary assigned, although it comes from Latin {ad-} + {vocare}.

On the other hand, the /kɔN/ as a proposed underlying representation for, e.g. *correlative*, implies that for Chomsky and Halle, synchronically, English grammar still has a concatenation in *correlative*. This is in fact one of the epistemological pivots of generativist thought. Bynon (1977) captures it concisely when she mentions that the key difference between the representation of sound change in Neogrammarian and structuralist models lies in the pace with which lexical items are restructured as a consequence of sound change. In particular, “[w]hereas in the former models lexical representations are restructured immediately, in the transformational model it can be a very much slower process” (Bynon, 1977: 121).¹⁰

Given the data discussed above, my claim here is that ‘=’ an entity which phenomenologically can be called one of the coefficients hidden in *SPE*. We have to recall here that *SPE* contains quite a lot of exotic gimmicks, which usually go unnoticed in subsequent exegeses. For example, there is (+D) which can mark certain rules, just as phi in /æven^ø, reven^ø, re=sid^ø and kɔN=tin^ø /, or [+regular] marking on verbs, or [+F] marking on, e.g., *satisfy*. Thus we can see here how the language of maths is directly incorporated into a phonological theory: “=” functions exactly as a mathematical coefficient. The reason for the ‘=’ /’+’ distinction is thus purely formulaic: both [+FB] and [+WB] have a specific formation which the rules are sensitive to. What follows, [-FB] can block a rule from applying, e.g. ‘=’ can block the Main Stress Rule from applying under certain conditions (sometimes with the help of [+D]) (e.g. Chomsky and Halle, 1968: 98). There is no independent motivation for its existence apart from the fact that words of the type, e.g., *worship* and *permit* must be differentiated somehow in order to account for their different behaviours. The dichotomy of ‘=’ versus ‘+’, simply “does the job”.¹¹

¹⁰ Furthermore, „the ordinary innovatory sound changes of traditional historical linguistics are represented in the transformational model as the addition of new phonological rules situated at the end of the phonological component and operating on the systematic phonetic realizations. The addition of such a rule may lead to subsequent restructuring if a simpler rule system is capable of producing an identical output. This restructuring process consists in the transfer of the effect of the added rule to the underlying representations in the lexicon” (Bynon (1996 [1977]): 21). The same reference for a critique of this procedure.

¹¹ Also, perhaps a more clear example is SPE work on /s/ voicing: according to Chomsky and Halle, the ‘=’ boundary in *consume* or *consist* (*con=sist*) blocks the operation of voicing, yet the same boundary is actually the factor that triggers voicing intervocally (*resign*). Furthermore, for the purposes of the *SPE*’s (119) rule, there is no ‘=’ boundary in *exam* but the concatenation is

Bibliography

- Archangeli, D. (ed.). 1997. *Optimality theory: an overview*. Oxford: Blackwell.
- Bañczerski, J. 2004. „Prądy aksjomatyzacyjne w językoznawstwie”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 6. 15–72.
- Bussmann, H. 1996. *Routledge dictionary of language and linguistics*. [Translated by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi]. London: Routledge.
- Bynon, T. 1996 [1977]. *Historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carr, P. 1993. *Phonology*. London: Macmillan.
- Chomsky, N. 1957. *Syntactic structures*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- Chomsky, N., Halle, M. and F. Lukoff. 1956. “On accent and juncture in English”. In: Halle, M., Lunt, H.G., McLean, H. and C.H. van Schooneveld. (eds). *For Roman Jakobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday*. The Hague: Mouton. 65–80.
- Chomsky, N. and M. Halle. 1968. *The sound pattern of English*. New York: Harper and Row.
- Cummings, D.W. 1988. *American English spelling*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Denning, K., Kresler, B. and W. Leben. 2007 [1995]. *English vocabulary items*. Oxford: Oxford University Press.
- Flemons, D. 1991. *Completing distinctions*. Boston: Shambhala.
- Goldsmith, J., Riggle, J. and A. Yu (eds.). 2011 [1995]. *The handbook of phonological theory*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Haładewicz-Grzelak, M. and L. Tendera. 2008. “Logic in optimal places: linguistic platonism”. *Beyond Philology* 5. 23–53.
- Kiklewicz, A. 2007. *Zrozumieć język. Szkice z filozofii języka, semantyki, lingwistyki komunikacyjnej*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM.
- Kuźniak, M. 2013. “Newton, cognitive linguistics and other things”. [paper read at the International Conference *Post Newtonian models of the world and new paradigms in language and communication studies* (Olsztyn: UWM, 2–3 września 2013).
- Prince, A. and P. Smolensky. 1993. *Optimality theory – constraint interaction in generative grammar*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Scheer, T. 2011. *A guide to morphosyntax-phonology interface theories*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Siegel, D. 1974. *Topics in English morphology*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Skeat, W. 1993. *The concise dictionary of English etymology*. Ware: Wordsworth Editions.
- Wąsik, Z. 2005. „Język, języki czy właściwości językowe członków wspólnot komunikatywnych w przedmiocie badań lingwistycznych?”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 7. 195–212.
- Wierzbicka, A. 1978. „Słowo wstępne”. In: Sapir, E. *Kultura, język, osobowość. Wybór pism* [translated by Barbara Stanosz and Roman Zimand]. Warszawa: PIW.
- Zabrocki, L. 1980 [1962]. „Stabilność spółgłosek nosowych w rozwoju historycznym”. In: Bañczerski, J. (ed.). *Ludwik Zabrocki. U podstaw struktury i rozwoju języka*. Warszawa: PWN. 192–243.

referred to as prefixal on many other occasions throughout *SPE*. Hence the = boundary **blocks** assimilation in *consist*, does not block it in *exam* (or **is transparent** or inactive, actually phrased as nonexistent) and **triggers** the assimilation in e.g. *resign*.

THE CHARTER AT WORK

CAMIEL HAMANS

1. Introduction

The relation between language and identity is a direct one, but at the same time is dynamic (cf. Extra and Gorter, 2007). For each individual human being language is unalienable part of his/herself. However, at the moment people share a language this relation also depends on the status of the group they belong to. Is the group the dominant group of a country the language will be described as a standard national language; does the group form a minority the language may be called a minority or regional language, a dialect, slang etc. The way speakers of a language perceive the relation between their identity and their own language may differ according to this status.

Till some decades ago only national languages counted, which had the effect that speakers of minority languages were seen as inferior and were supposed to give up their language. Quite often they did since they wanted to become part of the ‘superior’ group. So they gave up part of their identity in exchange for a shared national identity.

This situation is a result of 19th century processes of European nation state formation, in which Herder’s philosophical or ideological idea ‘*one language – one state*’ echoed. Regional or minority languages and dialects which were not influential or powerful enough to become the official language¹ of the nation

¹ It may be clear that languages do not have power or influence. Speakers or groups of speakers can have power or influence. Since the metonymic use of the word language as if it is a living organism or even a human being is so widespread that this usage has become more or less common, this practice is followed here.

states that were established in that period, lost respect. So gradually they were threatened in their existence. Actually it was not only minority languages but the minorities themselves which had to fear for their existence. After all, minorities were considered to be a threat to the unity of the, often young, nation states. That is why several members of minorities decided to follow the path of assimilation and therefore gave up their own language.

It was the 20th century which showed a different pattern for the first time². It started with the leftist Second Spanish Republic (1931-1936) that did its best to recognize the identity of regional minorities. “In the second half of the XIXth century, a growing regional cultural and literary romanticism appeared, also in the regions where a vernacular language was spoken. At the same time, a social and cultural recognition of the specific identities of the territories concerned developed and this triggered a process towards a new and different territorial organisation. The political battles, and above all the civil wars of the XIXth and XXth centuries prevented a harmonious convergence of the two positions. During the second Spanish Republic (1931-1936), a statute of autonomy was approved by the Spanish Parliament for Catalonia in 1931 and for the Basque country in October 1936. In Galicia the process was not completed owing to the dramatic events of the 1936-1939 Civil War. The Franco regime represents a brutal interruption of the process of recognition and use of traditional regional or minority languages of Spain that had just started.” (Expert’s Report Spain 2005: 5).

One has to wait till 19 December 1966 before a next step was set. On that day the General Assembly of the United Nations adopted the *International Covenant on Civil and Political Rights*. Unfortunately it took another ten years before the Covenant went into force. This Covenant commits the states that ratified it, to respect the civil and political rights of individuals. Article 2.1 requires the states which take part in the Covenant to respect these rights “without distinction of any kind, such as race, colour, sex, *language* (italics CH), religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status”. The Covenant inspired the General Assembly to adopt a “*Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*” in December 1992. This declaration stipulates the right to use ones “own minority language in private and public, freely and without interference or any form of discrimination” (Art. 2) clearly and explicitly for the first time (Hamans, 2006: 231).

² In the multiethnic and multilingual Habsburg monarchy there existed already a practice of translating official documents into the different languages of the empire from the middle of the 18th century, but these languages were the ‘standard’ vernaculars of the different parts of the Austrian Empire and were the languages that later on became the national languages of new nation states (Wolf, 2015).

But it was not only the General Assembly of the United Nations that became interested in the rights of minorities. The Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) and especially its High Commissioner on National Minorities drafted a series of recommendations regarding the rights of minorities. In this respect the 1998 *Oslo Recommendations Regarding the Linguistic rights of National Minorities* is the most important document.

The Council of Europe also adopted two important international treaties concerning the (linguistic) rights on minorities, in cooperation with the European Union:

- The European Charter for Regional or Minority Languages (ECRM) (1992)
- The Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCPNM) (1995) (see for the history of the Charter Hamans, 2006).

Since the Charter is the most explicit document about the linguistic rights of minorities, the rest of this paper is devoted to the working of the Charter.

2. France

France did not belong to the first signatories of the Charter. It only signed it, together with Iceland on 7 May 1999, more than a year after the Charter went into force (1 March 1998). It was during the ‘*cohabitation*’ of right wing president Chirac and leftist Lionel Jospin that France signed the Charter, which was very unusual in itself already since France has a long anti-diversity tradition of being opposed against minorities and minority languages. This is a result of the French revolution in which the equality of all citizens was proclaimed. So they should share one and the same language. In addition a multitude of languages would undermine the unity of the state according to the revolutionaries. In 1793 Bertrand Barrère, member of the Committee of Public Safety, launched a campaign against dialects and regional languages: “La monarchie avait des raisons de ressembler à la tour de Babel; dans la démocratie, laisser les citoyens ignorants de la langue nationale, incapables de contrôler le pouvoir, c'est trahir la patrie... Chez un peuple libre, la langue doit être une et la même pour tous.”³ According to Barrère regional languages such as Breton, German, Italian and Basque were the languages of the counterrevolution, of superstition, of hatred, fanaticism and bigotry (Van der Elst and Van Rootselaar, 2004: 110).

³ ‘The monarchy had good reasons to resemble the Tower of Babel. Within a democracy it is betraying the motherland when the citizens are still ignorant of the national language and are not able to check the power. A free people should have one and the same language’ (see <http://shenan.doahdavis.canalblog.com/archives/2012/06/14/24498193.html>)

In 1794 Abbé Gregoire presented a report to the National French Convention *Rapport sur la Nécessité et les Moyens d'anéantir les Patois et d'universaliser l'Usage de la Langue française*⁴. Although Gregoire was less extreme in his negative feelings towards dialects and minority languages than Barrère, he nevertheless suggested that all dialects should be eradicated and that a national language should be imposed upon all French citizens and that is what happened. 'Since we want all our citizens to become part of one nation, we need a uniform language' (Van der Elst and Van Rootselaar, 204: 111), the strategy Gregoire promoted became the national program.

This ideological stance remained the linguistic program for France for the next two centuries. In the 1880's the then French minister of education Jules Ferry implemented a series of measures to further weaken the position of the regional languages. In schools signs appeared on which one could read 'no spitting or speaking Occitan (or Breton etc.)'. As Bernard Poignant in his 1998 report on the position of regional languages confirms, it was still the practice in school to punish children for speaking 'patois', dialect. Art. 30 of the 1851 *Loi d'éducation française*, 'French Teaching Law', showed explicitly how the official French ideology thought about dialects: "It is strictly forbidden to speak *patois* during classes or breaks". France was seen as the mother of culture in many parts of Europe and so this French example was followed even at some secondary schools in the southern provinces of the Netherlands, where the national language was of course Dutch, till the 1930's.

However, in March 1981 the socialist and later French president François Mitterrand let out another sound in a pre-election speech: "*The time has come to give the languages and cultures of France an official status. The time has come to open school doors wide for them, to create regional radio and TV stations to let them be broadcast, to ensure they play all the role they deserve in public life*"⁵. However, Mitterrand was still president of the French republic when the Charter was opened for signatures. Maybe the fact that the political situation in 1992 was rather unstable and that he had to govern in a situation of '*cohabitation*' with a rightist administration from 1993 on that prohibited France to sign the Charter immediately or at an early stage.

When Jospin took up the plan to sign the Charter he asked two political friends to draft a report on regional French language matters. These two specialists were Nicole Péry, advisor for regional language matters in his own office and Bernard Poignant, among others mayor of Quimper, the ancient capital of the most traditional region of Brittany. No wonder that the report (Poignant,

⁴ Report on the necessity and means to annihilate the patois and to universalise the use of the French language

⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Vergonha>

1998) proposed to accept the dialects of France as regional languages in terms of the Charter. The reaction of Jospin was more than positive: “Vive la France polyglotte”⁶

However, the general reaction was far less positive. President Chirac asked the Constitutional Council for advice and their reaction was without any doubt and negative. Article 2 of the ten French constitution states clearly: “La langue de la République est le français”⁷, which means that no other languages can be accepted. In addition, the Republic is one and indivisible, the French people are one and the same according to the law which means that no collective rights can be granted to any subgroup, defined by common origin, culture, language or belief. According to the Constitutional Council there are not minorities in France by definition, as the constitutional laws of France are incompatible with the recognition of minorities.⁸ Although the Council and the President may have thought that this was the end of the discussion, it was only the beginning.

So in 2008 then President Sarkozy took the initiative to change the French Constitution and now article 2 reads: “La langue de la République est le français, dans le respect des langues régionales qui font partie de notre patrimoine.”⁹ This new wording opened perspectives for ratification and it was President Hollande who resumed the ratification process in 2013 again. During the following ratification debate, the French government reiterated that certain Charter provisions already, prior to ratification, comply with the French legal order and may constitute the basis of a public policy promoting regional languages. Against this background, several municipalities in Brittany, including the City of Rennes, have expressed their interest in applying the Charter. At a conference about the Charter in May 2013, the Council of Europe encouraged French local and regional authorities to apply Charter provisions according to their competences, possibly in the framework of partnerships with the Council of Europe. Following this, more than twenty local and regional authorities have signed a local charter containing Charter provisions. Such local initiatives will help to prepare the future implementation of the Charter without any doubt.

One cannot prove that it is the bare existence of the Charter which changed the French attitude towards regional and minority languages, and dialects, since for instance François Mitterand used the argument of linguistic rights already before the Charter was drafted, but the claim is clearly justified that the question whether France should join the Charter caused a discussion about linguistic mi-

⁶ ‘Long live polyglot France’ (Hamans, 2006:234).

⁷ ‘The language of the Republic is French’.

⁸ Décision n° 99-412 DC du 15 juin 1999: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/1999/99-412-dc/decision-n-99-412-dc-du-15-juin-1999.11825.html>

⁹ ‘The language of the republic is French, while respecting the regional languages that are part of our heritage.’

nority rights, which seems to go in a direction of acceptance of diversity and plurality. This does not imply that spitting in public will be accepted everywhere in France soon, but it may be expected that the negative attitude towards linguistic minority rights will decrease and may be even disappear.

3. The Charter in Spain

As said before Spain was the first modern nation state that proposed recognition of linguistic minority rights. The dictatorial fascist Franco regime stopped this process abruptly and oppressed anything they saw as an expression of minority aspirations. The unity of the country was so interpreted as if unity and uniformity were synonymous. Therefore it was forbidden to speak another language than standard Spanish, which is Castilian. Two small examples will do to show the effect:

Salomon Kroonenberg a Dutch geologist with a penchant for languages and linguistics tells in a recent book (2014: 290) how he as a young student went to Galicia in Spain in 1969, where he tried to speak Galician with the local people, since he did not know Spanish yet but was able to communicate in Galician. The peasants were happy with this. Since *'fala como nos'* ('he speaks as we do'), but from official side he was told that he should *'hable cristiano'* ('speak Christian'), by which was meant 'speak Spanish'. Three young priests who were so brave to speak Galician 'Gallego' with this foreigner were punished immediately and sent off, each of them to a different tiny hamlet in the mountains, when Kroonenberg was still around in Galicia.

The Basque linguist Itziar Laka described in an interview with Damir Cavar what the language situation in the Basque Country was when she was a young girl: "(...) I grew up in a place and a time where language was a constant and relentless issue: the dictator Francisco Franco was alive, his regime in full force.

There were many stories that had language at their heart when I grew up, too many to tell here. There was for instance the story of how grandmother Damiana, my father's mum, had spent a night in jail because she had been caught speaking Basque in the streets of Bilbao to an acquaintance who came from her village and could not speak Spanish. That night in jail left a mark that never went away. On my mother's side, there were books hidden first, then burnt, forbidden books whose crime was the language they were written in.

Even my school was clandestine and forbidden, it did not have a fixed location. We left in the morning with a book and a folding chair, to the home of whoever's turn it was. Then, for a week or so, the folding chairs would unfold in your living room and that would be school. I cannot thank enough the brave and unassuming women who taught us. They were truly risking it all in their quiet,

humble, daily work. It is hard to explain what it is like to have your language forbidden. It definitely makes you very aware of it.”¹⁰

This situation lasted till the end of the Franco regime and the first democratic and free elections of 1977. “The election results showed the strength of the nationalist and regionalist parties, especially in Catalonia and the Basque Country. (...) The effect was to initiate the regional structuring of Spain, at the same time as the constitutional debate was going on (...)” (State Report Spain, 2002: 4).

And so one reads in the 1978 Spanish Constitution that “the Constitution is based on the indissoluble unity of the Spanish nation, the common and indivisible homeland of all Spaniards, and recognises and guarantees the right to autonomy of the nationalities and regions which make it up and solidarity among all of them” (Article 2) (State Report Spain, 2002: 5). Seventeen autonomous regions or cities were recognised and were given different powers, sometimes even legislative powers.

The effect was that the new Spanish Constitution explicitly recognised the cohabitation of several languages in Spanish society. Article 3 states: “Castilian is the official Spanish language of the State. All Spaniards have the duty to learn it and the right to use it.” But next to the official language there are co-official languages which are official in the respective autonomous communities (State Report Spain, 2002: 26). For instance, Basque is the co-official language in the Basque Country and Catalan is the co-official language in Catalonia.

All these linguistic rights have been granted to the speakers of the regional languages of Spain long before the Charter came into existence. So it seems more likely that the new Spanish Constitution had an influence on the Charter than vice versa.

However, the Charter, which was ratified by Spain in 2001, also has a certain influence on the linguistic rights of Spanish minorities. The Charter is not a non-binding instrument. The Council of Europe has neither power nor an army to force the parties which participate in it to obey its directives. However, part of the Charter is a monitoring process¹¹. Each three years the State Parties to which the Charter applies, have to hand in a report about the situation of the linguistic minorities in their respective countries. Subsequently a permanent Committee of Experts checks the report, meets with official institutions of this country but

¹⁰ <http://blog.linguistlist.org/fund-drive/featured-linguist-itziar-laka/>

¹¹ Such a monitoring process is not devised specifically for the Charter. The implementation of the Framework Convention is also monitored by an independent advisory committee. Monitoring has become a more or less standard procedure when it comes to the implementation of international covenants and conventions. For instance the *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, adopted in 1965, also operates by means of a monitoring process in which a committee of 18 experts evaluate the progress that is made in a specific country regularly.

especially with NGO's during an on the spot visit and drafts an evaluation report, on which the government may react. Finally the Committee of Ministers of the Council of Europe publishes a Recommendation in which it advises the national government to take certain measures. These recommendations are made public, just as the reports and the evaluation reports. Although the Council of Europe and its Committee of Ministers have no executive power, usually the public opinion reacts strongly on the opinion of the Council and so national governments quite often feel obliged to follow part of the recommendations at least.

In the case of Spain, the Committee of Experts in general was rather happy with the way the Spanish government and the authorities of the different autonomous regions took care of the linguistic rights of the minorities. Especially the detailed manner in which Spain reported – the third State Report, delivered in 2011, contains 995 pages and even presents the number of bilingual Basque--Spain drivers' licences ¹²– is seen as impressive, but this does not mean that experts do not dare to criticise Spain. For instance the way the rights of Basque speakers in the Autonomous Community of Navarre, a mixed region, were guaranteed was criticised several times. Although the Spanish authorities answered that a different approach would require amending the statute of the autonomous region and even the terms of ratification by Spain of the Charter, the regional 'parliament' of Navarre discussed the problem at length and came up with a suggestion for a solution.

In addition, the Committee of Experts complained about the lack of multilingualism, or bilingualism, among officials, civil servants and judges. Because of problems caused by legitimate career prospects it took the Spanish authorities some time to improve the language skills of officials, judges and so on in the different regions. In the most recent reports the Committee of Experts compliments the Spanish government on the achievements.

4. The Charter in the Netherlands

Before presenting some details about the working of the Charter in the Netherlands it may be useful to give some more specific information about the Charter itself. These are: the Charter is about regional and minority languages, and trans-national languages such as Yiddish or Roma, but the Charter does not

¹² Apparently the report aimed at completeness. At page 751, one page after the figures about bilingual drivers licenses, one finds that it is impossible to issue bilingual Basque-Spanish passports, since passports "are standard models that must comply with the Resolutions adopted by the Member States of the European Union, which do not provide for bilingual passports". This voluminous report was followed by a much shorter fourth report (2014) of only 181 pages.

define what a regional or a minority language is. It is up to the participating parties, potentially all 48 member states of the Council of Europe, to present the regional or minority languages of their country which they want to be recognized and possibly to be supported and promoted by their national and regional authorities according to the Charter. The only provisos the Charter makes are that dialects of the national standard language cannot be accepted as regional languages. In addition languages of recent immigrants fall outside the scope of the Charter. Only languages which are spoken already for some time within a country and which have historic ties with this country can be accepted.

Moreover the Charter speaks about recognition of regional and minority languages only – this is recognition according to Part II – and recognition and support. The latter is Part III recognition. When a language is recognized by national authorities according to Part III the national government is hold responsible for the support and the promotion of this language, which means that at least 35 undertakings, out of a much bigger list, should be fulfilled. The measures to be taken may relate to education, media, press, justice, naming, culture etc.

Recognition according to Part II is recognition *tout court* and therefore is more or less symbolic.

In the Netherlands two standard languages are spoken: Dutch and Frisian. Frisian is the language of the province of Fryslân ('Friesland' in Dutch and English) and is not in use outside this northern province¹³. Frisian comes from a different historical origin than Dutch. However, the position of Frisian has been a matter of discussion for a long time, since Fryslân always was a part of the Netherlands and never was an independent country or autonomous region. In the 19th century a romantic movement under the leadership of the brothers Halberstma came up which sought recognition for the special position and value of Frisian that was seen as a simple vernacular without any prestige so far, although all linguists were aware of the different history of Frisian.

The struggle of this *Friese Beweging*, 'Frisian Movement', gradually achieved any result. In 1937 a first amendment was adopted to the Primary Dutch Education Act which permitted teaching of a vernacular language as an optional subject. The amendment did not mention Frisian explicitly. In 1948 a similar amendment was adopted to the Secondary Dutch Education Act. In 1953 after serious riots in the Frisian capital of Ljouwert ('Leeuwarden' in Dutch) the Dutch Government accepted a report that suggested that the use of Frisian in court and in administrative matters should be permitted. Two years later Frisian was accepted as one of the languages of instruction in the first forms of primary schools in Fryslân.

¹³ Outside the Netherlands, in Germany, two different forms of Frisian are still spoken by considerably small minorities.

From these data it will be clear that the Dutch government did not wait till the arrival of the Charter to take measures with regard to the regional language Frisian, but so far it was only Frisian that attracted the attention of the authorities.

The Netherlands immediately signed the Charter at 5 November 1992. During the preparation of the ratification of the Charter regional organizations and authorities from another part of the country came up with a proposal for the recognition of Low Saxon, a regional language spoken in the North Eastern and Eastern part of the Netherlands and which is the same language as *Plattdeutsch*, Low German, which is spoken in the neighboring German federal states. As a consequence Low Saxon was recognized as a Part II regional language in 1996¹⁴, whereas Frisian received Part III recognition.

The political decision making process managed to attract the attention of the regional language association of the province of Limburg¹⁵, which is in the South-East of the country. This private association was able to alert the provincial government and together they were so keen that they could convince the deputy minister and the parliament. Limburger received recognition as a Part II regional language in 1997¹⁶.

The arguments the promoters of Low Saxon put forward are that Low Saxon is the same language as *Plattdeutsch* or *Plattdüütsch*, as the language is called by its own speakers, which is spoken at the other side of the German border. So Low Saxon is part of a language continuum which starts in the eastern part of the Netherlands and extends far into Germany. A similar argument was used for Limburger. The same language is spoken westward in the Belgian province of Limburg but also eastward in the German Rheinland. In addition, both languages never contributed to the standard Dutch language and thus cannot be considered to be dialects of Dutch. These points which were made by some senior dialectologists at the request of the different regional authorities appeared to be convincing.

However, some good personal relations may have also helped, as Frans Roer, former head of the department Libraries and Literature of the Ministry of OC&W (Education, Culture & Science) testified¹⁷. When the application for the recognition of Limburger arrived at the Ministry it was Roer who was asked to deal with it. Roer, a specialist in ancient languages who is born in Brunssum, a small town in the South Eastern part of Limburg, did not see any problem and advised to recognize Limburger as a regional language. His colleague at the

¹⁴ See for the not always easy process of convincing the Dutch deputy minister of education and the parliament, Belemans (2009: 112–119) and Leyen (2011: 20–23).

¹⁵ The capital of the province of Limburg, Maastricht, may be better known.

¹⁶ See for a detailed description of this process of recognition Belemans (2009: 127–148).

¹⁷ Personal communication 30 April 2010.

Ministry of Foreign Affairs with whom he discussed this issue agreed with him. It must be said that she was also from Limburg, just as the Minister of Education, Culture and Science, Jo Ritzen. However, it was his deputy Jacob Kohnstamm who had no relation with Limburg whatsoever, who defended the recognition of Low Saxon and later on Limburger in parliament.

With the decision to grant recognition to Low Saxon and Limburger the discussion did not stop. Shortly after the Dutch decision to recognize Limburger, the Flemish authorities asked the secretary-general of the *Nederlandse Taalunie*, 'the Dutch Language Union', the Belgian sociolinguist Koen Jaspaert what his opinion was about a possible signing by Belgium of the Charter and possible Belgian recognition of Limburger in terms of the Charter.

Before going on with this story one should know a few things about the organization of the federal Belgian state and of the the Dutch Language Union. Belgium is a federation of a few autonomous regions of which Flanders is exclusively Dutch speaking. Language matters and education are delegated to the government and the parliament of the autonomous regions. This as a result of the language wars that have plagued Belgium for so many years. So the Flemish authorities are responsible for the position of the Dutch language in the Flanders region, which consists not only of the two provinces of Flanders but also of Antwerp, part of Brabant and the Belgium province of Limburg, so the whole monolingual Dutch speaking part of Belgium. However, the Flanders region cannot conduct its own foreign policy. Thus, when it comes to European treaties, it is the Belgium government which has to sign such an agreement, but the Belgian minister is only allowed to do so if the competent ministers of the respective regions agree. Belgium never signed the Charter, since the Flanders region objected.

Dutch is spoken in Suriname, Flanders and the Netherlands. That is why the governments of these two states and that of the autonomous Flanders region established an organization for the care and the promotion of the common language, the *Nederlandse Taalunie*, the Dutch Language Union.

Roer, who was in a regular contact with the officials of the *Taalunie* because of his administrative status and duties, never thought about consulting the *Taalunie* when he was asked to advice about the status of Low Saxon and of Limburger. According to his opinion, the Dutch Language Union deals with Dutch and the question was not about Dutch but about the recognition of two other languages of the Netherlands. Therefore the whole procedure of recognition was a competence of the national authorities of the Netherlands and not of the *Taalunie*. The then secretary-general of the *Taalunie*, Greetje van den Bergh, who was Dutch, did not care about the decision of the Dutch government¹⁸.

¹⁸ Personal communication May 2010.

That changed when in 1998 the Flemish linguist Koen Jaspaert became secretary-general. He was of the opinion that the *Taalunie* should have been consulted, even in the case of Frisian. He even might have advised negatively against recognition of Frisian, is Frans Roer's opinion.

Jaspaert clearly showed a negative attitude towards the application of the Charter to Belgium and towards the recognition of Limburger and other regional languages¹⁹ in the Dutch language area. He gave two arguments for his rejection. The first is that in all the relevant literature Limburger always was seen as a Dutch dialect by linguists, by official bodies as well as by its speakers. The other argument is that one can only have one mother tongue. At the moment this mother tongue is a recognized regional language the speaker does not count as a speaker of the official language, Dutch in this case, any longer. This last argument has been ridiculed from different sides. In an interview²⁰ given in 2000 Jaspaert was astonished as this. What he wanted to say was that according to his opinion recognition of Limburger as a separate language could disrupt the balance in the Voerstreek, a small region of six villages in the Belgium province of Limburg that has been the scene of a fierce language battle. The region is enclosed by French speaking areas on three sides. Only because of the number of Dutch speakers in these villages the region has been allocated to the Dutch speaking province of Limburg and so to the autonomous federal region Flanders. So Jaspaert was scared that recognition of Limburger as a separate language would consequently diminish the number of Dutch speakers in the Voerstreek, a region for which Dutch language regime was fought so heavily. Since the number of speakers of a language is relevant in villages and towns at the French-Dutch language border, it is the number of mother tongue speakers that decides to which language regime and thus to which region a village or town belongs. Jaspaert was scared that a decrease of the number of speakers of Dutch should imply a transfer of Flemish territory to the French opponents.

Jaspaert is not the only Belgian specialist or politician who opposes the Charter because of the fragile language compromise which pacified the language battle.

For instance, Yvo Peeters, one of the members of the committee of the Council of Europe that drafted the Charter in the 1980's and early 1990's, commented in an interview given on the occasion of the twentieth anniversary of the Charter (Kozhemyakov and Carlsson, 2012: 8) "I followed the parliamentary debate and the ratification process. Unfortunately as you know, since Belgium cannot ratify the Charter in reflection of its constitutional order, I could of

¹⁹ <http://taalunie.org/organisatie/raad-der-nederlandse-letteren/verslagen/erkenning-limburgs>

²⁰ Quoted and summarized in Roders (2000), chapter 6: http://www.limburghuis.nl/Archief/SCRIP_TIL.htm

course not be involved in the implementation which I am sorry for but I followed it as one of the directors of the European Bureau for Lesser-Used Languages and from an EU point of view. (...) Belgium has reached a balanced situation with the federal constitution of 1993 after a century and a half of linguistic discrimination of the Dutch-speaking majority by the French-speaking minority. So the only genuine minority today in Belgium is the 1% German speakers. As long as the French speakers want that residual social upper strata, francophones and francophone immigrants in Flanders should be subject to the Charter, and Flanders cannot agree to ratification, because it would be regressive and restore the linguistic, social discrimination of the 19th century.”

This is not exactly the same argument as that of Jaspaert’s, but it resembles it. What Peeters expresses here is the general feeling of Flemish authorities. Since the Flemish are scared that a French speaking minority after official recognition of their language as a minority language would claim special rights, they are scared that this could harm the still precarious position of Flemish. After all, there are still French speaking elites in the big Flemish cities, although they become smaller and smaller and are mostly fluent in Flemish as well. But the problem is especially acute in the so called facilities municipalities around Brussels. Brussels is a bilingual town, with a majority of French speaking people, surrounded by municipalities where Flemish is the first language. However, speakers with French as a mother tongue can profit from special facilities there. At the moment the majority would not speak Flemish in this peripheral area any longer, the Flemish authorities are afraid that they have to give up this, Flemish, territory. After all, in Belgium language rights are more seen as territorial rather than as individual.

December 2013 the Belgium minister of Foreign Affairs Didier Reynders, answering a question posed by the French speaking member of parliament Josy Arents, who wanted to know whether Flanders finally would follow the example of the French speaking community and would be willing to recognize regional and minority languages and would be willing to sign and ratify the Charter, only could inform Arents that because of ‘political reasons’ Flanders would not allow the national minister to sign the Charter.²¹

The French Community accepted already a decree in which regional languages spoken at its territory are recognised and in which the use of these languages is encouraged , in December 1990.

The rejection by Jaspaert of the regional language status for Limburger did not have any direct effect on the status of Limburger, spoken in the Netherlands. However, when 22 February 2000 the Dutch senator Bierman asked a question

²¹ <https://www.lachambre.be/kvvcr/showpage.cfm?section=qrva&language=nl&cfm=qrvaXm1.cfm?legislat=53&dossierID=53-b130-662-0582-2012201314187.xml>

to the deputy-minister of education about a possible withdrawal of the recognition for Limburger, the deputy-minister Rik van der Ploeg answered that this would not happen, but that it would have been better if the *Taalunie* would have been asked for advice in this matter and that the recognition for Limburger was only granted since the authorities of the province deeply wanted their language to be recognised. So this recognition was not based on scientific research, but was only given to please the Limburger authorities²².

When a year later the authorities of the Dutch province of Zeeland, which is the most South-Western part of the country, applied for recognition of their language as a regional language Jaspert and the Council of the *Taalunie* advised negatively²³. This time the number of speakers of the national language did not play a role anymore. The main argument came from the definition of Dutch dialects as given by the dialectologist Jan Goossens who calls Dutch dialects ‘dialects spoken within the territory where Dutch is the standard language and where there is not spoken any other directly related standard language’²⁴. According to this definition all languages spoken in the Netherlands, may be even Frisian, should be called Dutch dialects.

The other argument is that these languages/dialects (co-)contributed to the creation of the national language. That most specialist who were consulted by the provincial authorities of the regions where Low-Saxon is spoken, of the province of Limburg and of Zeeland just came to an opposite conclusion was taken for granted.

Actually historical linguists suppose that the contribution of Low Saxon is very restricted – the Dutch reflexive *zich* ‘self’ seems to come from a Low Saxon origin – and that the contribution of Limburger, a tone language is non-existent. The contribution of *Zeeuws*, the language of Zeeland, to the creation of the national language is much bigger because of the smaller distance between *Zeeuws* and *Hollandish*, the dialect of the western provinces of Holland that together with *Brabantian* forms the basis for modern standard Dutch. Nevertheless the opinion of the Dutch Language Union appeared so influential that *Zeeuws* never received recognition, not even under Part II.

The influence of the Charter on the Dutch, and even Belgian, debate is clear. Without the Charter Low Saxon and Limburger never would have received

²² http://www.eerstekamer.nl/schriftelijke_vraag/de_erkenning_van_het_limburgs_als/f=y.pdf

²³ <http://taalunie.org/organisatie/raad-der-nederlandse-letteren/verslagen/advies-inzake-erkenning-zeeuws-als-regionale-taal>

²⁴ This definition may work well as it is used as a working definition for an introduction into Dutch dialectology. As an absolute definition it shows certain shortcomings such as the fact that the same ‘dialect’ will be called a dialect of Dutch, as in the case of Low Saxon before the recognition, and as a dialect of German, as in the similar case of Plattdeutsch. All linguists and dialectologists agree that it is the same language/dialect.

a special status. In Belgium the effect is still negative, but there seems to arise an awareness for language matters which goes further than a battle against French only.

Also the monitoring process had some positive effect in the Dutch situation. Even though the Dutch government recognized three regional languages, plus two transnational languages, the care, the encouragement and the promotion was carefully delegated to regional authorities. The Committee of Experts complained about this practice several times. A national government may of course delegate duties to regional or local authorities. However, this does not take away the responsibility according to the law. Where Low Saxon is spoken in (parts of) five provinces, the national government should formulate a national language policy with regard to regional languages. In this way, the regional authorities have guidelines which they can follow. They now lack an overall guidance. The Dutch government remained reluctant to take the responsibility and to come up with a coherent overall language policy. In the Second State Report (2003: 183/4) the Dutch government explicitly rejected the responsibility: "The Netherlands Government's policy consists of making local and regional authorities in the Low Saxon linguistic region primarily responsible for developing policy on Low Saxon in accordance with the obligations entered into under the European Charter. The emphasis and intensity of policy will vary from one province or municipality to another, depending on the situation of each Low Saxon dialect. The local and provincial authorities, which have an intimate knowledge of the needs in this area, have developed various new initiatives on Low Saxon since the committee of experts' visit."

The Committee of Experts did not feel satisfied with this reaction and kept complaining. Finally eight years later, in the Fourth State Report the Dutch Government (2011, 11/2) put a step forward. The Dutch government remained reluctant to formulate a national language policy, since it prefers a 'tailor made' approach. However, since Low Saxon is spoken in four provinces (and a few municipalities in the South-Eastern part of Friesland (Fryslân)) and since all these bodies follow their own policy, the national government suggested to install a Consultative Body for Low Saxon for the coordination and harmonization of measures, as far as necessary and desired. This suggestion was followed wholeheartedly by the different regional and local boards.

In 2004 the Committee, having taking note of the discussion about the status of Limburger and of the position taken by the Dutch Language Union, wanted "the Dutch Government to indicate what steps have been taken to ensure the recognition of Limburger." (Experts Netherlands 2004: 9) The Third State Report 2007 report did not mention the discussion with the Dutch Language Unions explicitly, but stated in art. 2.1 (p.37) that the Dutch authorities "wished

to make clear that it regards the recognition of Limburger as an expression of the cultural wealth of the Netherlands". And with this politically correct remark the danger was eliminated that the recognition could be withdrawn.

5. The Charter in Poland

The last country in which the Charter operates and that will be discussed here briefly is Poland. Due to its different history Poland signed the Charter only 12 May 2003. It was a government lead by the social-democrat Leszek Miller which set this step. Next national-conservative PiS-governments were less interested in European matters and so one had to wait till the liberal-democrat Donald Tusk took over power before the Charter was put on the agenda of the Sejm and before the Polish parliament accepted ratification in February 2009. By ratifying the Charter Poland became the 24th Council of Europe member state that backs the Charter, which means that from that moment on over half of the Council of Europe member states are party of the Charter.

Poland recognised no less than 15 languages, more than most of the other European Council member states. These languages are: Kashubian, as a regional language, Belorussian, Czech, Hebrew, Yiddish, Lithuanian, German, Armenian, Russian, Slovak and Ukrainian, as national minority languages, Karaim, Lemko, Romani and Tatar, as ethnic minority languages and again Hebrew, Yiddish, Karaim, Armenian and Romani as non-territorial languages²⁵. Due to national law, the Polish ratification makes a difference between national and ethnic minorities and thus their languages. In terms of the Charter this has no special consequences.

Again due to national legislation in which it is forbidden to make a difference between minorities all the languages mentioned are placed at the Part III level of the Charter, which again is exceptional. Only some German Federal States recognized all their regional and minority languages at the same Part III level²⁶.

By being so generous in recognizing minorities, Poland opposes 'the dominant trend in Central and Eastern Europe, where territorial accommodation is not the general policy how states deal with actual or potential ethnic conflicts' (Hogan-Brun and Wolf, 2003: 10, cf. also Kymlicka, 2002: 16/7). This may be why the Polish government reacted so vehemently as if it was offended and misunderstood in its good intentions when the Committee of Experts criticized some of the arguments Poland used by not recognizing more languages and when it

²⁵ Non-territorial is the same as what here before are called trans-national languages.

²⁶ There is also a country such as Cyprus that only recognizes Part II languages.

suggested some extra measures should be taken to protect and promote recognized languages (Comments Poland 2011)²⁷.

Maybe the Polish authorities wanted to take away the possible irritation their harsh tone may have caused. Otherwise it is difficult to understand why the Second State report (2015: 4) starts with such a long introductory statement about the exceptional way Poland deals with the Charter according to the opinion of the Committee of Experts and which can only be seen as a conciliatory gesture and an explanation to the experts after the undiplomatic words of 2011: “The Committee of Experts for The European Charter for Regional or Minority Languages has pointed out that the selection of provisions of The European Charter for Regional or Minority Languages which the Republic of Poland has decided to use regarding the minority and regional languages is an ambitious choice, because Poland has undertaken to implement the same measures towards all the languages. Additionally, only one signatory state has selected a number of languages greater than Poland. Most states would report a few languages and Poland has chosen 15 of them. This results from the principle of equality of all in respect of the law included in Article 32, passage 1 of the Constitution of the Republic of Poland, and from the right of everyone to be treated equally by the public authorities and, on the other hand, it is compliant with suggestions of minority and regional language users, submitted during consultation of ratification documents of the Charter. Accepting the European Charter for Regional or Minority Languages, Poland sees in this convention of the Council of Europe an extremely important instrument to support solutions used in our country before, aimed at protecting the minority and regional languages.”

In addition, the Second State Report (2015) makes quite clear that the Polish authorities have thought about the remarks, questions and suggestions of the Committee of Experts and the recommendations of the Committee of Ministers. The question of possible recognition of Silesian offers a good example. In their 2011 report the experts write: “During the on-the-spot visit, the Committee of Experts was informed by representatives of associations from Upper Silesia of

²⁷ quick look at the Comments by the Polish Authorities (Comments Poland 2011) is enough to produce several examples of unusually blunt and undiplomatic language, such as “The specification: “especially in the Małopolskie Voivodeship” is not *true*” (2011: 108).” According to the Polish Government, the lack of kindergartens or schools providing education in some minority or regional languages resulting from the lack of interest in learning a language in such a form cannot constitute a basis for *accusation* that Polish authorities do not implement the provisions of the European Charter” (2011: 110), “The Polish Government *cannot agree* with the remarks included in this section” (2011: 111), “It should be stated that according to the Polish Government, the two sentences in this chapter *lack consequence*” (2011: 112), “The sentence “Still, the studies in Nysa are payable” is *false*” (p. 114) and “It is not *true* that there is no radio or TV channel broadcasting exclusively in Kashubian” (114) (italics CH), etc.

the wish for Silesian to be recognised in Poland as a regional language. A parliamentary initiative has been started with a view to amending the Act on National and Ethnic Minorities and on the Regional Language to this effect. According to the Polish authorities, Silesian is a dialect of the Polish language. It has not been included in the instrument of ratification. Based on the information received, the Committee of Experts asks the Polish authorities to inform it about the outcome of the aforementioned parliamentary initiative in the next periodical report.” (Experts Poland 2011 6/7)

The immediate reaction of the Polish government was very negative (Comments Poland 2011:107) and simply denied the existence of a Silesian language and therefore rejected all rights to Silesian: “Silesian dialect does not meet the conditions stipulated in the Charter provisions. Therefore, it should not be called a “language.” The Polish Government suggests replacing the term “Silesian language” with “Silesian dialect” or “Silesian ethnolect.” In addition the authorities refer to the common opinion among Polish linguists, which leads to a point of view similar to that of the secretary-general of the Dutch Language Union in the discussion about Dutch regional languages: “The statement of the Ministry of the Interior and Administration was confirmed in the opinion of 20 May 2011 by the Council for the Polish Language at the Polish Academy of Sciences, which according to Article 12 section 1 of the Polish Language Act of 7 October 1999 (Dz. U. No 90, item 999, as amended) is a consultative and advisory body on the use of the Polish language. Minister of the Interior and Administration requested from the Council for the Polish Language an explanation if the language used traditionally by the inhabitants of Upper Silesia should be treated as a dialect of the Polish language or a separate “Silesian language.” The Council stated unanimously that almost all, if not all, Polish linguists would confirm that the language used by the inhabitant[s] of Upper Silesia constitutes a dialect of the Polish language, which according to article 27 of the Constitution is the official language in the Republic of Poland. Dialectologists would add that “the language that is traditionally used by the inhabitants of Upper Silesia” constitutes a part of a dialect of the Polish language. Therefore, it does not meet formal conditions stipulated in article 19, section 1, point 2 of the Act of 6 January 2005 on National and Ethnic Minorities and on the Regional Language, nor the European Charter for Regional or Minority Languages.” (2011: 108)

This of course is not an adequate answer to the question raised by the Committee of Experts regarding the parliamentary initiative. Moreover the Committee of Experts is very careful in its choice of words and terms. It does not call Silesian a language or dialect. It only speaks about Silesian and the wish of regional associations that Silesian should be recognized as a regional language. One does not find the wording ‘Silesian language’ anywhere in the expert evaluation. Therefore it is hardly possible to replace this formulation with the sug-

gested wording ‘Silesian dialect’ or ‘Silesian ethnolect’. The recent, Second State Report (2015: 18) answers to the question more properly: “In the letter of March 30, 2012 (Print no. 567), a group of Polish MPs submitted to the Speaker of the Sejm of the Republic of Poland Ms. Ewa Kopacz, a deputies' bill on amending the Act on National and Ethnic Minorities and Regional Languages, as well as other acts. The project assumes, among others, assigning the status of a regional language to the Silesian dialect of the Polish language. On July 11, 2012, the bill was sent to the 1st reading in the Commission for National and Ethnic Minorities of the Sejm of the Republic of Poland. On August 30, 2012, 1st reading of the bill before the Commission took place. At the session on December 4, 2012, the Council of Ministers discussed a Draft of the Government’s opinion in respect of the deputy's bill on changing the Act on National and Ethnic Minorities and Regional Languages, as well as other acts (Print no. 567) (RM-140-89-12). As a result of the session, the Council of Ministers decided to take no position. Until drawing up this Report, the Sejm of the Republic of Poland did not complete the works on the bill.” As may be clear from this answer the question is still open, although the Council for the Polish Language at the Polish Academy of Sciences still considers Silesian as a dialect of Polish. It is too much to claim that the reopening of this discussion is a direct effect of the formal status of the Charter in Poland, but it is quite clear that the legal force of the Charter supports possible claims of groups of speakers who want their language to be recognized in terms of the Charter.

There also are more direct results of the Charter. In their 2011 report (Experts Poland 2011) the experts note that for instance Kashubian is not used as a language of instruction in schools, only as a subject in school, that there is no Kashubian education available at pre-school level (2011: 40) and that in some companies there still are rules prohibiting the use of Kashubian, even between mother tongue speakers of the language (2011: 49). In addition the experts complained that the national authorities did not take their responsibilities. The care for regional languages is mainly delegated to regional and local authorities, just as in the Dutch case discussed before. In the 2015 Second State Report the Polish government explicitly acknowledges its own responsibility. The main tasks and duties are delegated, since regional and local governments are able to produce tailor made solutions. However, the national government produced leaflets and launched a campaign to promote regional and minority languages, in which the ministry sums up the profits of the use of regional or minority languages, the value of these languages in terms of national heritage and in which the ministry explains that parents can ask for education in the regional language without extra costs. Moreover, between 2011 and 2015 the threshold for regional and minority language rights in communities, which was 20% – a number which was rather high according to the opinion of the committee of Experts and was

advised to be lowered to 10% – is now reduced to 10%. In addition quite some more places in the Kashubian region now were granted the right to use Kashubian as an auxiliary language. This is not exactly what the experts argued for, since they do not use the notion auxiliary language; however, it is an improvement. One has to await the next Evaluation Report before we will learn what the opinion of the experts is about these new measurements and about the steps taken by Poland.

6. Baltic States

When the Baltic States became members of the EU in 2004 they had to fulfil the so called Copenhagen admission criteria, that are threefold and say that a new member state should meet the following requirements:

- political: stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities;
- economic: a functioning market economy and the capacity to cope with competition and market forces;
- and ability to take on the obligations of membership.

Among the political criteria the respect for and protection of minorities is mentioned explicitly. Therefore one would expect that the EU also includes the linguistic rights of minorities and so should check whether linguistic minority rights in accession states are guaranteed before these states were accepted as new members. Unfortunately this is not the case. Moreover, one has to admit that the EU is not very successful in guaranteeing minority rights. See for instance the rights of Roma in quite some ‘old’ and ‘new’ member states. This is not the place to discuss minority rights in the EU, but from what follows it will be clear that, although the political criteria are the first to be mentioned in the list of Copenhagen criteria, they actually are seen as the least important ones.

The political situation in the Baltic States in 2004 was still a very difficult one, when they became members of the EU. Estonia, Latvia and Lithuania only regained independence in 1991 after the Fall of the Berlin Wall. Between 1940 and 1991 these countries were occupied and colonized by the Soviet Union, which implied massive immigration of Russian speakers especially to Estonia and Latvia. Lithuania is a different case, since in this country there still lives a considerable Polish minority. This is a result of a historical development: Poland and Lithuania once formed a commonwealth giving rise to one of the biggest countries in the history of Europe.

Before the Soviet occupation, the Baltic States only enjoyed freedom between the Two World Wars. Before that they belonged to Russia and especially in the 19th century the Russian Empire tried to implement a policy of russification.

As a consequence the Baltic States only could start their process of nation building from 1991 on. In Western Europe and parts of Central Europe this process of nation building was typical for the 19th century. A certain ethno-linguistic nationalism is therefore an automatic but at the same time undesirable outcome, just as it was in 19th century Western Europe. Especially in Estonia and Latvia, with its extensive Russian speaking minorities, it turned out nearly impossible to grant specific language rights to these groups. Especially since the Russian speaking minorities considered themselves superior till the independence and therefore also saw their language as an educated, powerful language with a much higher standard than Estonian or Latvian. Russian was the national and common language of the superpower Soviet Union and so by all means superior to the inferior then regional or minority vernaculars.

In addition, during the Russian and Soviet occupation there have been frequent attempts to eradicate the minority languages, in a similar way as it was done in 19th century France. So, no wonder that after independence one of the first priorities of the new Baltic nation states was revitalizing their own national languages and not so much protecting and promoting the former 'colonial' languages.

Whereas in Western Europe there is a modern tendency to stress the special character and some times even autonomy of regions (Kymlicka, 2002: 3/4 and Hogan-Brun and Wolf, 2003: 10), the direction in Eastern Europe and the Baltic States is just in the other direction. In the old member states of the EU there is a tendency towards national federalism, whereas because of a different historical process the focus of the national policy in the new EU-states is on nation building. In Western Europe, the direction goes from 19th and early 20th century assimilation or exclusion towards an opposite, pluriformed, multicultural diversity. The policy of the Baltic States is directed towards a unified society to which the old slogan of Herder applies 'one nation, one language'. It is uniformity against pluriformity. (Kymlicka, 2002: 5-17).

Although the Charter is a product of the Council of Europe, which is with its 47 member states far less Brussels-oriented than the EU, nevertheless the Charter is a clear product of a period in which Western European ideas and ideological stances were predominant. That is why countries such as the Baltic States, that due to historical reasons still have to focus on a 19th century political goal such as nation building can not accept the Charter at this very moment, which of course is a pity since the languages of their minorities deserve protection, being Russian speaking or not. Actually it is an ideological antithesis: in Western European democracies have learned, or at least try to understand, in the last thirty years that ethno-cultural diversity is the only way to cope with internal oppositions (Kymlicka, 2002: 3), whereas in the Baltic States and some other Central

European countries a nationalistic ideology, a strive for an national thought is prevalent²⁸.

Moreover national minorities quite often were and are regarded as a hotbed for seperatism (Kymlicka, 2002: 19–21), as a threat for the national unity and security and sometimes even as being a ‘fifth column’ more cooperative with the enemies of the nation state than with the nation state. In the current situation in which the Russian government seems to be more interested in supporting Russian minorities in other countries than in respecting the national integrity of its neighbors, it is not a surprise that the priority of the governments of the Baltic states is not to grant and to promote the rights of these minorities. This of course is understandable, however much it is regrettable that linguistic minority rights are not well respected. Maybe signing of the Charter and consequently discussing possible ways of respecting the rights of minorities without necessary damaging a process of nation building could have shown a way how to combine these two together almost exclusive political goals. It is a pity that the governments of the Baltic States did not consider the Charter and especially its Committee of Experts as an aid and support and preferred to see the Charter as a threat. Unfortunately the Baltic States are not the only countries with internal language problems which did not feel free to grasp the outstretched hand of the Charter. As we have seen Belgium reacted in the same way, just as for instance Greece.

7. Conclusions

The examples given and discussed above show that the Charter has a certain influence, although the Committee of Ministers of the Council of Europe has no means to enforce implementation of the its recommendations and the suggestions of the Committee of experts. Since the public opinion is informed about the recommendations and suggestions, the national political authorities have to pay attention to these advices. Normally a public debate follows and quite often this is effective in reaching the goals formulated by the Committees.

Moreover the Secretary General of the Council of Europe reports on the application of the Charter in a detailed report each two years. This ensures that the members of the parliaments of all the member states of the Council of Europe are kept informed about the application of the Charter, enabling them to bring political pressure to bear, if necessary, to encourage national governments to take appropriate measures²⁹.

²⁸ See for the 19th century ideological nationalistic debate among others Leersen (2007).

²⁹ In his last report (March 2014) the Secretary General writes about the impact of the Charter: “The Charter and its monitoring mechanism continue to have positive effects on the situation

In addition, since groups and NGO's of regional, minority and trans-national language speakers are aware of the existence, the content and the possible impact of the Charter, the Charter backs and supports them in their requests or fights for recognition and support. The Charter can be a powerful legal tool in the hands of NGO's or organized groups of speakers and so the adoption of the Charter should be described as a major step forwards in the recognition of linguistic minority rights in Europe.

Unfortunately, the Charter does not work yet in the way it could and should in parts of Central and Eastern Europe. In these most often young countries that still have to undergo a process of nation building, the Charter maybe helpful in order to prevent the exclusion of linguistic minority groups during this process of nation building. It is up to the Council of Europe and its Committee of Ministers to show the possibilities the Charter has to offer for these countries and to promote the Charter in this way.

References

- Belemans, R. 2009. *Taal of Tongval. De gespleten Limburgse Kus. Oraal erfgoed en taalpolitiek*. Brussels: Pharo.
- Elst, A. van der and F. van Rootselaar. 2004. *Franse affaires. Frankrijk in twintig kwesties*. Diemen: Veen Magazines/Filosofie Magazine.
- Extra, G. and D. Gorter. 2007. "Regional and immigrant languages in Europe". In: Hellinger, M. and A. Pauwels. (eds.) *Language and communication: diversity and change. Handbook of applied linguistics*. Vol 9, Part 1. Berlin: Mouton de Gruyter. 15–52.
- Hamans, C. 2006. "The minority language debate: the case of Yiddish in the Dutch language landscape". *Werkwinkel. A Journal of Low Countries and South African Studies*. 1.1. 225–252.
- Hogan–Brun, G. and S. Wolff. 2003. *Minority languages in Europe. Frameworks, status, prospects*. Basingstoke/New York: Pallgrave Macmillan.
- Hout, R. Van. 2007. "Wordt het Limburgs verwaarloosd door de Nederlandse overhead". In: Heyenrath, L. (ed.) *Veldeke Jaarboek*. Roermond: Veldeke Limburg. 42–44.
- Kozhemyakov, A. and N. Carlsson. 2012. *Mission possible. Looking back at the making of the Charter of Regional and Minority Languages*. Strasbourg: Council of Europe: <http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Source/Publications/Missionpossible.pdf>

of regional or minority languages in Europe. Examples of the Charter's impact comprise Sweden's Act on National Minorities and National Minority Languages which puts an obligation on the public sector to protect and promote the languages of the national minorities. In Spain, Aranese has been granted the status of a co-official language in the whole territory of Catalonia. Ukraine has adopted the Law "On the Principles of State Language Policy", replacing the former Soviet language law of 1989. The Free State of Saxony (Germany) implements an action plan to encourage the use of the Sorbian language in public life. In the Netherlands, Frisian speakers have the right to use their language in court even outside the Province of Friesland. The high legal status that Serbia has granted to Romani under the Charter (Part III) has contributed to improving the largely negative public image of this language and prepares its co-official use by municipalities." (2014: 3)

- Kroonenberg, S. 2014. *De Binnenplaats van Babel. Het Raadsel van de Spraakverwarring*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Kymlicka, W. 2002. "Multiculturalism and minority rights: West and East". *JEMIE, Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 4. 1–25.
- Leersen, J. 2007. *National thought in Europe: a cultural history*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leyen, F. 2011. *Streektaalbeleid in Nederland*. Unpublished Master thesis. Utrecht: RUU, Utrecht University.
- Poignant, B. 1998. *Langues et cultures régionales: Rapport au Premier Ministre*. Paris: La Documentation Française (Collection des Rapports Officiels).
- Wolf, M. 2015. *The Habsburg Monarchy's many-languaged soul: translating and interpreting 1848–1918*. Translated by Kate Sturge. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Web sources

Monitoring reports European Charter for Regional or Minority Languages

Netherlands

1st Monitoring Cycle (1999–2001)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/NetherlandsPR1_en.pdf

Committee of Experts evaluation report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/NetherlandsECRML1_en.pdf

2nd Monitoring Cycle (2003–4)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/NetherlandsPR2_en.pdf

3rd Monitoring Cycle (2007)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/NetherlandsPR3_en.pdf

4th Monitoring Cycle (2011)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/NetherlandsPR4_en.pdf

Poland

1st Monitoring Cycle (2010–2011)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/PolandPR1Annexe1_en.pdf

Committee of Experts evaluation report:

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/PolandECRML1_en.pdf

Comments on the Committee of Experts' Report on the European Charter for Regional or Minority Languages of 5 May 2011

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/PolandECRML1_en.pdf:
107–116

2nd Monitoring Cycle (2015)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/PolandPR2_en.pdf

Spain

1st Monitoring Cycle (2002-2005)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/SpainPR1_en.pdf

Committee of Experts evaluation report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/SpainECRML1_en.pdf

2nd Monitoring Cycle (2007/8)

State Periodical Report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/SpainPR2_en.pdf

Committee of Experts evaluation report

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/SpainECRML2_en.pdf

3rd Monitoring Cycle (2010-2012)

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/SpainPR3_es.pdf

Biennial Report Secretary General

7th Biennial Report by the Secretary General of the Council of Europe to the Parliamentary Assembly (2014)

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/sgreports/SGReport2013_en.pdf

DE LANGE LINJER I NORSK SPRÅKHISTORIE ETTER 1814 – NASJONAL OG SOSIAL SPRÅKSTRID OG SPRÅKPLANLEGGING

ERNST HÅKON JAHR

Svært mye er sagt og skrevet om og i språkstriden i Norge etter 1814, men i alt dette er det egentlig likevel relativt lite av analyse, syntese og teoretisering. Mange hoved- og masteroppgaver er skrevet med emne fra norsk språkstrid, men de aller fleste er mer empirisk datainnsamling enn egentlig analyse og synteseutarbeiding.

Den språksituasjonen vi hadde i landet i 1814, da unionen med Danmark opphørte og Norge fikk sin egen grunnlov, var en ganske så normal situasjon språksosialt sett. Landet hadde et veldefinert skriftspråk, et høystatus talemål var tett knytta til dette skriftspråket, brukt av en relativt sett liten overklasse, mens resten av befolkninga, mer enn 95%, brukte ulike lokale dialekter med lav sosial status. Det som i denne ganske normale språksosiale situasjonen likevel etter hvert skapte et problem, var at med 1814 og oppløsning av den dansk-norske unionen blei skriftspråket i Norge pr. definisjon et utenlandsk skriftspråk. Danmark var nå et annet land enn Norge, og dansk var derfor et utenlandsk mål, en annen nasjons språk. I tida med nasjonalromantiske strømninger måtte nettopp det gi opphav til bekymring, nemlig om den nye nasjonen egentlig kunne kalles en egen nasjon, når den altså ikke hadde sitt eget språk.

Det er viktig å stille spørsmål som gir fruktbare svar. Jeg vil begynne med et kanskje litt overraskende spørsmål her, men – som det forhåpentligvis vil vise seg – et som kan åpne opp for en forståelse av den grunnleggende forskjellen

mellom de to viktigste programmene for ei norsk språkutvikling etter 1814 – programmene til Ivar Aasen (1813–96) og Knud Knudsen (1812–95) – nemlig dette: *Hvor gammelt er Norge?*

Det å stille spørsmålet om Norges alder – som tilsynelatende ikke har noe med språk å gjøre – viser seg å hjelpe til med å forstå en prinsipielt viktig skilnad mellom Aasens og Knudsens programmer for norsk skriftspråkutvikling. For mange vil det spontane svaret på spørsmålet om Norges alder være at Norge er gammelt, og iallfall fra slaget ved Hafrsfjord rundt 900, da kong Harald Hårfagre skal ha samla Norge til ett rike. At Norge er gammelt, vil være Ivar Aasens svar også. I nasjonalromantikkens periode i første halvdel av 1800-tallet er derfor Norges storhetstid i middelalderen viktig. Dansketida blir en sørgelig periode i landets og nasjonens historie. Aasen ville i si samtid etablere en språklig forbindelse fra storhetstida tvers gjennom dansketida til nåtida. Han ville få dansketida til å framstå som en parentes i norsk historie. Derfor var han purist når det gjaldt dansk og tysk språkstoff som var kommet inn i norske dialekter i den 400-årige parentesen. Det greide han ved den ord-purismen han fra første stund praktiserte i skriftspråksframlegget sitt, Landsmålet.

På denne måten bandt Aasen den gammelnorske storhetstida sammen med Norge på 1800-tallet, gjennom språket. For å få til det, måtte han utelukkende bygge på bøndernes talemål, på bygdedialektene. Bonden var nasjonens redningsmann, sa han, til bonden burde vi derfor lytte. (Aasen [1836] 1909.) Og svaret på spørsmålet, det er altså at Norge er gammelt.

Helt annerledes da med Knud Knudsen! Som den rasjonelle praktiker han var, så han hen til det talespråket i landet som for Aasen symboliserte dansketida mer enn noe annet: embetsmenneskes talespråk, som jeg vil omtale som *talt riksmål*. Knud Knudsen kalte det “den dannede Dagligtale” og “den landsgyldige norske Udtale”. (Knudsen 1876.) Dermed sier også Knudsen at han ikke legger noe vekt på linjene tilbake i historia til middelalderens storhetstid, ikke språklig, og ikke på annen måte heller. Knudsen var ingen nasjonalromantiker, og hans svar på spørsmålet om Norges alder er derfor: Norge er ungt, Norge blei født i 1814. Representanter for embetsmannsklassen stod i særlig grad bak frihetsverket det året. Deres talespråk, mente Knudsen, måtte derfor naturligvis kunne brukes som basis og grunnlag for landets skriftspråk. Dette talespråket var utvikla i Norge, det blei utelukkende talt i Norge, og ingen enkeltdialekt i landet hadde på langt nær så mange brukere. Dessuten var talt riksmål brukt over hele landet, og blei forstått av alle.

Det er naturligvis ikke bare Knud Knudsen som i teori og praksis regner med at Norge er en ung nasjon. Tyskeren Hans Magnus Enzensberger, for å nevne ett eksempel, gav i 1984 ut boka *Norsk utakt*, der han med sitt europeiske utgangspunkt beskrev og analyserte Norge og nordmennene. Mye av det særegne og

eksotiske som Enzensberger trekker fram, forklares med at Norge er en ung nasjon i Europa, ennå ikke fullt 200 år.

Knudsen var som nevnt verken romantiker eller særlig opptatt av nasjonale spørsmål, men som Aasen var han språkpurist. Også han ville fremmedspråkods til livs, men ut fra et helt annet utgangspunkt – nemlig pedagogisk – og med en helt annen konsekvens enn Aasen. Mens Aasen satte danske og tyske ord på index, men godtok ord av latinsk og gresk opphav, ville Knudsen ha bort også de sistnevnte, og han gav ut ei svær bok, *Unorsk og norsk eller fremmedords avløsning* (Knudsen, 1881), med mange konkrete forslag. Svært få av Knudsens forslag har likevel slått igjennom, og grunnen er kanskje at Knudsens purisme ikke var kopla naturlig til programmet hans for øvrig. Purismen hos Knudsen var på sett og vis unødvendig, mens den var helt essensiell for Aasens ideologi og program.

Av det jeg til nå har sagt, skulle det gå tydelig fram at sjølve jokeren her, er talt riksmål. Hele språkspørsmålet i Norge avgjøres i grunnen av hvordan talt riksmål oppfattes, hvordan det bestemmes som språktype.

Det å artsbestemme talt riksmål er fullt og helt et språkvitenskapelig spørsmål, og det var det også på Aasen og Knudsens tid. Men språkvitenskap da og språkvitenskap nå er naturligvis svært forskjellig, lingvistikken har utvikla seg vesentlig teoretisk siden første halvdel av 1800-tallet, da Aasen og Knudsen begynte sine arbeider.

La meg først si litt om hvordan vi ser på talt riksmål i dag, etter at den moderne språkkontaktforskninga – som er utvikla etter krigen – har gitt oss helt nye innsikter når det gjelder slike språkkontaktresultater, som talt riksmål er et eksempel på. Det viser seg da at denne språkvarianten er svært sjelden.

Talt riksmål er det vi med et begrep fra språkkontaktforskninga kaller et kreoloidspråk. Et annet språk av samme art er afrikaans i Sør-Afrika. Afrikaans har nederlandsk som utgangspunkt, og er et resultat av kontakt mellom nederlandsk og innfødte sørafrikanske språk, men det har aldri helt tapt forbindelsen til opphavsspråket, og det har alltid, så langt vi kan følge språkets historie bakover, vært morsmål for sine brukere. Språkkontakten har imidlertid medført betydelige grammatiske forenklinger både i forhold til utgangsspråket nederlandsk og i forhold til de innfødte språka.

Talt riksmål er et resultat av kontakt på 1600- og 1700-tallet mellom skriftlig dansk og muntlig norsk. Det har alltid vært morsmål for sine brukere, og det har aldri tapt forbindelsen til dansk. Samtidig oppviser talt riksmål en rekke grammatiske forenklinger både i forhold til dansk og til norske dialekter, og er således en god parallell til afrikaans, som i internasjonal litteratur er sjølve prototypen på et kreoloidspråk (jf. Trudgill, 1986). Jeg har her ikke tid til å komme inn på de mange nye problemstillingene vi kan utforske på grunnlag av denne artsbestemmelsen av talt riksmål, men de er både mange og interessante. I dag er

problemstillinga fra 1800-tallet, om talt riksmål er norsk eller dansk, fullstendig uinteressant fra et språkvitenskapelig synspunkt, men denne problemstillinga blei i nordstikken hos oss uheldigvis trukket unødig langt inn på 1900-tallet.

Det er et viktig poeng at Ivar Aasen var fullstendig på høyde med og i forskningsfronten i språkvitenskapen i si tid. Han brukte den såkalte historisk-komparative lingvistikken på en innovativ måte da han utvikla landsmålet. Men for Aasen var det umulig med datidas teori å gi en nærmere analyse og karakteristikk av talt riksmål. Språkvitenskapen, slik den stod til rådighet for han, hadde ingen begreper og ingen teori om språkkontaktresultater, bortsett da fra konkrete lån mellom ulike språk, særlig lånord. Men at språkkontakt kunne skape helt nye språk og språkvarianter, var det ikke mulig for språkviterne på Aasens tid å forklare.

Derfor var han isteden henvist til å stille det skjebnesvangre spørsmålet, det som i grunnen hele språkstriden i Norge hviler på: Er talt riksmål norsk eller dansk? Aasens svar var at det i hovedsak var dansk, og ingen kan egentlig kritisere han for det, gitt datidas språkvitenskap. *Aasen hadde altså rett i si tid, kan vi si.*

Knud Knudsen derimot baserte seg ikke på noen samtidig språkteori eller metode. Knudsen ikke kunne forankre sitt program i samtidas språkvitenskap, slik Aasen kunne, og gjorde. Knudsen var en praktiker, en pragmatiker som søkte løsninger han syntes var fornuftige og til alles beste, som den pedagogen han var. Knudsen var utdanna filolog fra universitetet, og tjente i alle år som overlærer ved Oslo katedralskole. Slik Knudsen tenkte om språkutviklinga, slapp han helt å ta stilling til spørsmålet om talt riksmål var norsk eller dansk, dvs. han tok for gitt at det var norsk godt nok. Dermed var han i samtida klart utafør en vitenskapelig basert analyse og vurdering.

Det var også grunnen til at P.A. Munch, som roste Aasens arbeider opp i skyene, vendte seg med hele sin autoritet mot Knud Knudsens tanker, og kritiserte dem sønder og sammen. Munch hadde god forstand på samtidas forskningsfront innen språkvitenskapen. Og mens han holdt fram Ivar Aasen som et geni, brukte han ganske nedsettende ord om Knudsen. Knud Knudsen skreiv seinere at han aldri helt greide å komme ut av den tåka som P.A. Munch med dette hadde lagt over han og språkprogrammet hans.

Det burde være åpenbart for alle at det i de to programmene, Aasens og Knudsens, lå godt til rette for ikke bare en prinsipielt ulik språkplanleggingsstrategi, to ulike måter å utvikla et norsk skriftspråk på, men at det sammenvevd i dette måtte bli ei djup kulturell og politisk motsetning.

Den språksosiale forskjellen mellom Knudsens program og Aasens program var tydelig nok, og gav rikelige muligheter for den politiske opposisjonen fram mot 1884 til å bruke Aasens program for alt den var verdt. 1884 var som kjent året da embetsmannsstaten falt, og parlamentarismen blei innført. Venstre leda

an i denne utviklinga, og Aasens program var en integrert del av partiets program. Allerede året etter, i 1885, kom det såkalte „jamstillingsvedtaket“ i Stortinget. Etter det har vi hatt to formelt likestilte målformer i Norge. Det var som følge av den truende språkrevolusjonen representert ved landsmålet, at Knudsen nå langsomt *fikk* rett, om han enn ikke hadde hatt det før, hvis vi skal bedømme det etter språkvitenskapen på 1800-tallet.

Ved språkreformene i 1907 og 1917 blei det danske skriftspråket i Norge gjort om til norsk riksmål (fra 1929 kalt bokmål) ved at ord og former blei endra slik at de nesten helt ut avspeilte talt riksmål. *Knud Knudsen hadde fått rett.*

På 1920-tallet utvikla språkvitenskapen seg raskt både internasjonalt og her hjemme. Hos oss var det Alf Sommerfelt som særlig stod for de nye retningene i lingvistikken, da han i 1920 vendte tilbake til Norge etter lange studier og forskning i Frankrike. I Videnskabselskabet i Kristiania (nå: Det Norske Videnskaps-Akademi) støtte han veldig sammen med tyskprofessoren Hjalmar Falk, som forsvarte de språkvitenskapelige teoriene fra 1800-tallet, de som fortsatt dominerte norsk språkvitenskap, og som derfor fortsatt stengte for en mer fruktbar beskrivelse f.eks. av talt riksmål. I nordisk språkvitenskap (i Norge) fortsatte paradigmet fra 1800-tallet til langt ut på 1970-tallet (Jahr, 1996; 2011). Med Alf Sommerfelt, som blei en av verdens aller første professorer i allmenn språkvitenskap i 1931, kom derfor et viktig skisma inn i norsk språkvitenskap.

Mens nordisk språkvitenskap holdt på det eldre paradigmet fra 1800-tallet, blei nye teorier og metoder introdusert gjennom allmennlingvistene, og med Sommerfelt i spissen. Når nordisk språkvitenskap slik holdt fast på sitt tradisjonelle teoriparadigme, den såkalte junggrammatikken, så lenge, så var nok det iallfall delvis faglig begrunna i at kunnskapstilfanget, innsamlinga av empiri fra dialektene, talte for å fortsette som før, for ikke å kaste vrak på de innsamlingene som var gjort gjennom så mange år. Men når det samme paradigmet så lenge tilsa at forskere innen nordisk språkvitenskap egentlig ikke burde arbeide med beskrivelse av talt riksmål, fordi det pr. definisjon falt utafør forskningsobjektet norsk språk, har jeg tidligere tillatt meg å kalle det for et misbruk av språkvitenskapen. (Jahr, 2007.)

Resultatet av denne totale utdefineringa av talt riksmål fra forskningsobjektet til nordistikken i Norge var dermed at språkforskere fra andre særspråk enn norsk kom til å stå for de grunnleggende beskrivelsene av talt riksmål, paradoksalt nok. Språkforskere som gav viktige bidrag til beskrivelse av talt riksmål, var bl.a. engelskfilologen August Western, tyskfilologen Clara Holst, keltologene Alf Sommerfelt og Carl Hjalmar Borgstrøm, og romanisten Hans Vogt.

Beskrivelsene som disse framstående språkforskerne gav av talt riksmål var langt mer prega av nyere lingvistiske teorier enn beskrivelsene av norske dialekter som samtidig blei gjort i nordisk språkvitenskap. Teori- og

metodeutprøving innen språkvitenskap i Norge har således primært hatt andre språk enn norsk som beskrivelsesobjekt, og, av språkvarianter i Norge, talt riksmål, mens det junggrammatiske teoriparadigmet fortsatte å dominere innen nordistikken. (Jahr, 1996; 2011.)

Ikke bare talt riksmål, også skriftspråket bokmålet er i internasjonal sammenheng ganske spesielt, noe Aasens nynorsk til sammenlikning ikke er. Ikke noe nasjonalspråk vi kjenner, er blitt til på samme måte som bokmål i Norge.

Det eneste europeiske landet som har hatt en språkutvikling med konkurranse mellom to skriftformer av samme språk, er, ved sida av Norge, Hellas. Men verken *dimotiki* (som betyr „folkemål“), eller *katharevousa* (som betyr “reint språk”, jf. *katharsis*, renselse) kan historisk sammenliknes med bokmål – som er blitt til norsk gjennom en gradvis fornorskning fra et reint dansk utgangspunkt. Dimotiki kan nok i mye likne på nynorsk, mens *katharevousa* likevel vanskelig kan sies å være en parallell til bokmål. Hvis en vil, kan en lett finne nynorskparalleller også i *katharevousa*, og bokmålsparalleller i *dimotiki*. I Hellas er det nå slik at *dimotiki* har vunnet en endelig seier. Det skjedde etter at oberstjuntaen, som styrte mellom 1967 og 1974, innførte *katharevousa* overalt som påbudt målform. Med juntaen forsvant nesten all støtte til *katharevousa*. Svært få ville ha noe mer med den målforma å gjøre. Hellas har dermed gått en annen veg enn oss. Mens Stortinget i 2002 slo fast en permanent to-skriftspråksituasjon, noe jeg vil komme tilbake til om litt, har den ene målforma i Hellas utkonkurrert den andre. (Jahr and Trudgill, 1993.)

Hellas var den eneste egentlige parallellen vi hadde til Norge når det gjaldt å ha to målformer av samme nasjonalspråk, men nå er Norge helt aleine på akkurat den arenaen. Vi kan da gjøre disse to viktige observasjonene om norsk språk og språkbruk, som gjør at Norge skiller seg vesentlig ut fra alle andre europeiske språksamfunn i dag:

1. Norge har to formelt likestilte norske skriftspråk. I andre land med to eller flere skriftspråk, som Belgia og Sveits, er det snakk om helt ulike og gjensidig ikke-forståelige språk. La meg nevne en passant at Belgia har en språklov som slår fast at landet har to likestilte språk, fransk og nederlandsk (eller flamsk, som de sier i Belgia), men at det ikke er lov å foreta tellinger av hvor mange det er som bruker hvert språk. Antallet språkbrukere skal nemlig ikke kunne brukes til å svekke de språklige rettighetene til dem som bruker minoritetsspråket.

2. I Norge er det en bestemmelse i skolelova som forbyr læreren å korrigere elevenes talespråk. Mange vil vite at dette går tilbake til et vedtak i Odelstinget så tidlig som 1878, men det var mellom 1904 og 1924 til tider skarp strid om dette prinsippet. Det var vanskelig for mange å akseptere at lærerne ikke skulle kunne veilede elevene i muntlig språkbruk på samme måte som på alle andre områder. Om det store flertallet av lærere ikke har retta på talespråket til elevene

sine, er det likevel fortalt nok av historier fra elever som blei retta på i klasserommet av lærere som i beste mening ønska at elevene skulle snakke mer „korrekt“ eller „penere“, slik læreren så det. At dette er skjedd i langt mindre grad i Norge enn i andre land, er det likevel ingen tvil om, og dessuten har det aldri vært en del av lærestoffet i skolen at elevene skulle tilegne seg et standardisert talespråk. Det har vært effektivt forhindra av bestemmelsen i skolelova om elevenes rett til fritt å kunne benytte sitt eget talespråk. Det er videre opplagt at dette prinsippet har hatt stor betydning for at Norge framstår som det mest dialekttalende landet i Europa i dag. (Jahr, 1984.)

Da Stortinget i 2002 gjorde et enstemmig vedtak om å legge samnorskpolitikken til side, trakk tydeligvis mange et lettelsens sukk, både bokmålsfolk og nynorskbrukere. Det planmessige arbeidet for å komme fram til bare én skriftspråksstandard i Norge, hadde ikke ført fram, og nå tok Stortinget konsekvensen av det, slik de fleste tolka det.

Det er imidlertid mulig å se på dette på en noe annen måte. På 1800-tallet var hovedmålet for mange at Norge skulle ha sitt eget skriftspråk, atskilt og forskjellig fra dansk og svensk. Vi har sett at Aasen og Knudsen hadde hvert sitt program for dette, og vi vet at de begge gav som resultat en norsk skriftnormal. Tidlig på 1900-tallet var det klart for alle som ville se, at vi fått – ikke ett, men to norske skriftspråk.

Det var få, om noen, som den gangen så for seg at dette skulle bli en permanent situasjon, med to så like skriftnormaler. Folk som var opptatt av dette spørsmålet, så enten for seg at et av de to skriftspråka ville utkonkurrere det andre fullstendig, eller – og dét var det nye tidlig på 1900-tallet – så så en for seg en minnelig løsning, en løsning som tok opp i seg begge de konkurrerende skriftnormalene, både den etter Ivar Aasen og den etter Knud Knudsen.

Samnorskpolitikken, som dette etter hvert blei kalt, slo gjennom i Stortinget rundt 1915, og var et hovedsiktemål i offisiell språkplanlegging fram til 1964. Noen vil nok mene at samnorskpolitikken varte enda lenger, men egentlig var den slutt da, med at Gerhardsen-regjeringa nedsatte den såkalte språkfredskomiteen etter hemmelige forhandlinger med representanter for riksmålsbevegelsen. Språkfredskomiteen blei også kalt Vogt-komiteen, etter rektor og professor Hans Vogt ved Universitetet i Oslo, som blei utpekt til å lede komitearbeidet. Etter at denne komiteen la fram si tilråding i 1966, fikk vi en svært lang avviklingsperiode. Først i 2002 satte altså Stortinget et endelig punktum.

Så sier da alle at samnorskpolitikken var helt mislykka. Ja, mon det? Utgangspunktet for denne språkpolitikken var ønsket om å bevare begge språktradisjonene uten at noen av dem tapte for den andre. Samtidig var det et utbredt syn at et fattig land som Norge ikke kunne holde oppe to så like skriftnormaler. Det ville ikke være økonomisk mulig. På 100 år har dette skifta dramatisk. I dag har vi uten tvil råd til å holde oss med to skriftnormaler, og det har

gjennom de siste generasjonene også vært et voksende syn at uten begge tradisjonene, bokmålstradisjonen og nynorsktradisjonen, vil nasjonen lide et stort kulturtap, som egentlig ingen ønsker å være ansvarlige for. Derfor trenger vi politisk ikke samnorskpolitikken lenger, og vi har råd til å la være.

Samnorskpolitikken, som kom som et svar på et konkret problem i det norske samfunnet tidlig på 1900-tallet, er ikke lenger nødvendig. Problemet, slik en så det den gangen, er forsvunnet, og det som samnorskpolitikken var tenkt å redde, nemlig kulturverdien i begge skriftnormalene, har vi fortsatt. Slik sett har derfor heller ikke den opprinnelige samnorskpolitikken tapt.

For seg sjøl står imidlertid samnorskpolitikken mellom 1917 og 1964. Den presenterer oss for et unikt språksosialt eksperiment, som ikke er forsøkt noe annet sted verken før eller siden. Vi kunne også kalle det et sosialistisk eksperiment på det språklige området. Det som blei forsøkt, var å forandre hele den språksosiale situasjonen i landet gjennom en politisk vedtatt språkplanleggingsvirksomhet.

Fram til 1917 gikk hovedmotsetninga i språkdebatten på det nasjonale, særlig hva som skulle gjelde for norsk i språklig sammenheng, dvs. hva som var dansk og hva som var norsk, og hvordan vi skulle utvikle et eget skriftspråk, ulikt dansk og svensk. Med reforma i 1917 hadde vi utvilsomt utvikla to norske skriftspråk. Knud Knudsens program med fornorsking med basis i den dannede dagligtale, talt riksmål, var fullført. Med 1917-reforma var det også slik at skriftlig riksmål/bokmål kunne skrives helt ut som et speilbilde av talt riksmål. I tillegg hadde imidlertid myndighetene, og med stortingsflertallets klare støtte, begynt et arbeid med å forberede et framtidig samnorsk skriftspråk. I riksmål gjaldt det de radikale såkalte «valgfrie» formene, som i åra som fulgte umiddelbart etter 1917, førte til en intensitet i språkstriden som vi aldri hadde hatt tidligere, og som vi aldri har sett seinere.

Selv om en del også etter 1917 fortsatte å snakke om norsk og dansk i språkstriden, og særlig var dette fortsatt ansett som gyldig argument på nynorsksida, så var åpenbart den tida forbi da i hovedsak nasjonale argument kunne drive skriftspråksutviklinga videre. Den som så det klarere enn de fleste, var professor Halvdan Koht. Skulle en komme videre på den utviklinga som stortingsflertallet nå ønska, nemlig mot et fellesnorsk samla skriftspråk, måtte det utvikles en ny analyse og språkplanleggingsstrategi. (Koht, 1921.)

Det prinsipielt nye var at hovedvekta blei lagt på det språksosiale, ikke det nasjonale. Ikke *norsk* først og fremst, men vanlige folks talespråk, by- og bygdedialektene i motsetning til talt riksmål som norm og ideal for skriftspråket. Det blei hevda at det var arbeiderbevegelsens historiske oppgave å løse spørsmålet i Norge, og det skulle gjøres til fordel for de såkalte breie folkemasser, på samme måte som arbeiderbevegelsen også arbeida for arbeidernes, bøndernes og

fiskernes økonomiske og kulturelle interesser. Visjonen her var at vanlige folks talemål skulle få økt sosial status. Det fulgte av dette at taperen måtte bli talt riksmål og dets brukere, i og med at denne politikken ville definere talt riksmål ned som grunnleggende norm for bokmål.

Det politikerne da så for seg som et endelig resultat, var ett samnorsk skriftspråk bygd på folkemålet i by og bygd. Dette skriftspråket ville i sin tur gi økt sosial status til det samme folkemålet, noe som ville bety økt bruk av bygde- og bydialektene overalt i samfunnet og uansett kontekst. Status og privilegier skulle overføres fra brukerne av talt riksmål til brukerne av folkemålet, til dialektbrukerne i bygd og by. Igjen skulle altså talt riksmål defineres ut, men ikke fordi det var *dansk*, som var Ivar Aasen argument, men fordi det representerte overklassens språkform muntlig.

En mer radikal språkpolitikk, eller et mer vidtgående språksosialt eksperiment, er neppe foreslått noe annet sted. (Jahr, 2014.) I en slik kontekst og forståelse er det også lettere å innse hva rettskrivningsreforma i 1938 representerer. Det som stod klart for de ivrigste riksmålsforkjemperne, og som var helt riktig, var at reforma var et seriøst angrep på status og posisjon til talt riksmål. Riksmålsbevegelsen vendte seg derfor raskt mot det de hevda var „ødeleggelsen av vårt sprog“. Men riksmålsfolk var, forståelig nok får vi si, lite opptatt av den andre sida av reforma, som gikk ut på å heve statusen til andre talemål over hele landet, og særlig til dialektene på Østlandet, i Trøndelag, i Nord-Norge og i byene, ved å gjøre ord og former fra disse lavstatus talemåla ikke bare valgfrie i bokmål, men ofte påbudte. Dermed gav offisielt bokmål beskjed om at mange ordformer i talt riksmål ikke lenger var å anse som korrekte former i skriftspråket.

Slik var 1938-reforma langt på veg en konsekvent oppfølging av Arbeiderpartiets analyse og politikk på det språklige området, slik det var utarbeida særlig på 1920-tallet. Reaksjonen fra riksmålsbevegelsen er også fullt ut forståelig.

Ingen liker å miste hevdvunne privilegier. Det gjelder i høy grad også på det språklige området. Språkstriden som fulgte på 1950-tallet gjaldt først og fremst bokmålet. Den politikken som lå bak 1938-reforma, tapte. En av hovedgrunnene til det var at det ikke var tilstrekkelig støtte bak det ytterst radikale språksosiale eksperimentet som 1938-reforma representerte. Skulle det ha lyktes, måtte Arbeiderpartiet ha vært langt mer konsolidert på denne politikken, den måtte ha blitt støtta av en folkelig bevegelse, og den måtte ha blitt fulgt opp av flere nye reformer. Disse nødvendige forutsetningene var overhodet ikke til stede på 1950-tallet, og dermed var utfallet egentlig gitt.

At det så tok mange år før Stortinget i 2002 til slutt vedtok å gravlegge samnorskpolitikken, hadde mange årsaker. Den viktigste er kanskje at det for mange språkpolitikere, og også for Stortinget, tross alt har vært vanskelig å gi slipp på

tanken om at det likevel må være en fordel om vi til slutt kunne nå fram til bare én skriftnormal for norsk skriftspråk. Først da det var åpenbart for alle at når vi nå har hatt to offisielle skriftnormaler i godt over 100 år, kan vi faktisk fortsette å ha det, både fordi de begge representerer viktige kulturelle verdier vi nødvendig vil miste, og fordi Norge nå er økonomisk i en helt annen situasjon enn vi var den gang Norge var et av Europas fattigste land.

Det er interessant å merke seg at i 2002 innførte Stortinget noe prinsipielt helt nytt i den norske språksituasjonen – antakeligvis uten at stortingsrepresentantene var helt klar over det. Fra Ivar Aasen og Knud Knudsens tid og helt fram til 2002 hadde språkpolitikken – på ulike måter – hele tida hatt for øye at vi skulle ende opp med bare én skriftnormal. Stortingets samnorskpolitikk var naturligvis helt entydig slik, men også før samnorskpolitikken var tanken at enten skulle vi ende opp med bare landsmål/nynorsk, eller bare riksmål/bokmål. Fra og med 2002 er det imidlertid for første gang slått fast som offisiell politikk at vi skal fortsette å ha to norske skriftnormaler i overskuelig framtid.

Denne overgangen i 2002 fra en konsekvent én-standardstrategi i språkplanlegginga til en to-standardstrategi er det viktigste språkpolitiske vedtaket Stortinget har gjort på flere tiår. Så får framtida vise om eller hvor lenge denne to-standardstrategien holder seg.

Litteraturliste

- Aasen, I. [1836] 1909. Om vort Skriftsprog. *Syn og Segn* 17. 1–5.
- Enzensberger, H.M. 1984. *Norsk utakt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jahr, E.H. 1984. *Talemålet i skolen. En studie av drøftinger og bestemmelser om muntlig språkbruk i folkeskolen (fra 1974 til 1925)*. Oslo: Novus.
- Jahr, E.H. 1989. *Utsyn over norsk språkhistorie etter 1814*. 2. reviderte utgave 1994. Oslo: Novus.
- Jahr, E.H. 1996. «Nynorsk språkforskning – en historisk oversikt». I: Henriksen, C., Hovdhaugen, E., Karlsson, F. og B. Sigurd. (red.). *Studies in the development of linguistics in Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden. Papers from a conference on the history of linguistics in the Nordic countries, Oslo, November 20–22, 1994*. Oslo: Novus. 84–101. Opptrykt i Wiggen, Geirr, T. Bull og M. Aamodt Nielsen (red.): *Språkhistorie og språkkontakt. Language history and language contact. Festskrift til Ernst Håkon Jahr på 60-årsdagen 4. mars 2008*. Oslo 2008: Novus. 196–209.
- Jahr, E.H. 2007. “The (mis)use of linguistics: linguistic research and Norwegian nation building”. I: Elmevik, L. (red.). *Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria. Föredrag hållna vid ett symposium i Uppsala 20–22 januari 2006 (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 97)*. Uppsala: Swedish Science Press. 81–88.
- Jahr, E.H. 2011. “Dialektologi som nasjonsbygging. Til diskusjonen om ‘nynorsk språkforskning’”. I: Edlund, L.-E., Elmevik, L. og Reinhammar, M. (red.). *Studier i dialektologi och sociolingvistik. Föredrag vid Nionde nordiska dialektologkonferensen i Uppsala 18–20 augusti 2010 (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 116)*. Uppsala: Swedish Science Press. 159–167.

- Jahr, E.H. 2014. *Language planning as a sociolinguistic experiment: the case of modern Norwegian*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jahr, E.H. and P. Trudgill. 1993. "Parallels and differences in the linguistic development of Modern Greece and Modern Norway". I: Jahr, E.H. (red.). *Language conflict and language planning (Trends in Linguistics, Studies and Monographs 72)*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 83–98.
- Koht, H. 1921. *Arbeidarreising og målspørsmål*. Kristiania: Det Norske Arbeiderpartis Forlag.
- Knudsen, K. 1876. *Den landsgyldige norske Udtale*. Kristiania: A.W. Brøgger.
- Knudsen, K. 1881. *Unorsk og norsk eller fremmedords avløsning*. Kristiania: Alb. Cammermeyer.
- Knudsen, K. 1887. *Kortfattet redegjørelse for det dansknorske målstræv*. Kristiania: Chr.H. Knudsen.
- Trudgill, P. 1986. *Dialects in contact*. Oxford: Blackwell.

PSYCHOLOGIA W SŁUŻBIE EKOLOGII CZŁOWIEKA: IMPLIKACJE EKOLINGWISTYCZNE

JOANNA JUNKIERT

1. Wstęp

Głównym celem niniejszego artykułu jest pokazanie zależności istniejących pomiędzy psychologią a ekologią człowieka oraz wynikających z nich implikacji ekolingwistycznych. Przy czym psychologię definiuje się jako dziedzinę nauki zajmującą się powstawaniem i przebiegiem procesów psychicznych człowieka. Ma ona także decydujące znaczenie dla badania relacji człowieka z otaczającym go ekosystemem. Bowiem od zawsze determinowała ekologię człowieka, wspomagając ją bądź zakłócając rzeczywistość w zależności od kontekstu kulturowego i warunków społecznych, w jakich człowiek bądź dana zbiorowość ludzka funkcjonuje, jako że opierają się one na psychologicznym podłożu dla kulturowo zdeterminowanych kodów zachowań. Innymi słowy, wewnętrzne postrzeganie oraz stan człowieka w sensie psychologicznym mają decydujące znaczenie dla postrzegania jego otoczenia w tym również dla jego komunikacji z innymi osobami (komunikacja międzyosobowa).

Poniższa praca ma na celu pokazanie zasygnalizowanych powyżej zależności zwracając szczególną uwagę na znaczenie relacji pomiędzy ekologią człowieka a psychologią dla komunikacji w określonym środowisku kulturowym, zdeterminowanym właśnie poprzez tę zależność. Aby przejść do głównej problematyki tematu wydaje się być koniecznym wyjaśnienie podstawowych pojęć, takich jak: psychologia, ekologia człowieka oraz ekolingwistyka, co następuje poniżej.

2. Podstawowe pojęcia: psychologia, ekologia człowieka, ekolingwistyka

Termin „psychologia” pochodzi z języka greckiego, gdzie słowo „psyche” – dusza, łączy się z terminem „logos” – wiedza (zob. Encyklopedia PWN, ŻI1). Z pewnością jednak nie jest to nauka o duszy, lecz o zachowaniach człowieka fundowanych na stanach jego umysłu (psychiki). Stąd definicja encyklopedyczna podaje następujące wyjaśnienie terminu: „dyscyplina naukowa oraz dziedzina działalności praktycznej zajmująca się analizą powstawania oraz przebiegu procesów psychicznych, ich rolą w regulacji stosunków człowieka z otaczającym go światem, a także możliwościami kształtowania zachowań ludzkich” (Encyklopedia PWN, ŻI1). Z kolei Zimbardo definiuje psychologię następującymi słowami: „Psychologia to naukowe badanie zachowania organizmów; jest ona nauką, która pozwala ustalić, co porusza ludźmi i jak funkcjonuje ich psychika” (Zimbardo, 1994: 12).

Psychologia jako nauka pomaga zatem zrozumieć człowieka dostarczając wiedzy o człowieku, o tym jak funkcjonuje i jak można jego funkcjonowanie zmienić. Mimo że psychologia jest nauką samodzielną, jest ona mocno powiązana z takimi dziedzinami jak filozofia, socjologia, antropologia czy biologia. W zależności od stopnia tych powiązań można wyróżnić wiele odmian psychologii jako nauki, takich jak: psychologia poznawcza, psychologia społeczna, neuropsychologia itp., które wchodzą w skład psychologii akademickiej; jak również psychologia kliniczna, wychowawcza, zdrowia, rozwojowa itd., które należą do dziedziny psychologii stosowanej (zob. np. Puppel, 2001).

Podkreślić jednak trzeba, że istnieje wiele różnych koncepcji i podejść w dziedzinie psychologii, które wzajemnie się ścierają bądź uzupełniają w swoim rozumieniu psychiki człowieka, jak również w stosowanych metodach badawczych. Mamy na przykład podział na psychologię eksperymentalną i nieeksperymentalną (Strelau, 2002: 30–31). Jedną z nich zakłada behawiorystyczne spojrzenie podkreślające znaczenie środowiska fizycznego i społecznego dla zachowania człowieka oraz jego uwarunkowań genetycznych. Podkreśla się w ujęciu behawiorystycznym możliwość sterowania człowiekiem, jako że „struktura ludzkich zachowań” jest „kopią struktury środowiska” (Kozielecki, 1997; ŻI2). Innymi słowy, behawioralne podejście sugeruje, że „przyczyny większości zachowań tkwią w środowisku” (Białecka-Pikul i Bąbel, 2011: 28–29). Pojawia się tu pojęcie warunkowania jako pojęcie kluczowe dla behawioryzmu, co zostało ujęte w następujących słowach:

Przyczyną zachowań są ich konsekwencje środowiskowe (warunkowanie sprawcze). Środowiskowe przyczyny zachowania mogą także tkwić w bodźcach poprzedzających zachowanie (warunkowanie klasyczne) (...) konsekwencją takiego a nie innego umiej-

scowienia przyczyn zachowania stało się wypracowanie metod kształtowania i modyfikacji zachowania, które opierają się na manipulacji tymi przyczynami (Białecka-Pikul i Bąbel, 2011: 30).

Z kolei w psychologii behawioralnej pojęcie środowiska jak również relacja ‘człowiek-środowisko ma szczególne znaczenie. Pomimo akcentowania przez psychologię istnienia wewnętrznego życia człowieka, to właśnie jego środowisko zewnętrzne jest konfiguracją bodźców, a człowiek konstruktem reagującym na nie. Wynika z tego ujęcia, że człowiek jest organizmem sterowanym z zewnątrz. Jednocześnie może on wpływać na środowisko, zarówno pozytywnie jak i negatywnie.

Inne spojrzenie daje psychologia psychoanalityczna, bądź poznawcza (kognitywna), która ujmuje człowieka bardziej klinicznie, podkreślając rolę świadomości i życia wewnętrznego, które wspólnie determinuje zachowanie i wpływ na środowisko. Umysł odgrywa tu pierwszą oraz decydującą rolę w życiu człowieka, dopiero później jego środowisko (zob. np. Bechtel i Graham, 1998).

Z kolei ekologia człowieka jest dziedziną interdyscyplinarną, co w ujęciu encyklopedycznym znaczy tyle co dziedzina „badająca człowieka jako gatunek biologiczny w jego związkach ze środowiskiem oraz zależności wewnątrzgatunkowe i między populacyjne” (Encyklopedia PWN; ŻI3). Ekologia natomiast oznacza z języka greckiego „*oikos* ‘mieszkanie’, ‘gospodarstwo’, ‘środowisko’, *lógos* ‘słowo’, ‘umysł’, ‘rozprawa’, ‘wiedza’”. Jest zatem ekologia nauką o strukturze i funkcjonowaniu przyrody na różnych poziomach jej organizacji, a więc swoista „ekonomika przyrody” (Encyklopedia PWN; ŻI3).

Tak więc przechodząc do relacji psychologia – ekologia człowieka, należy podkreślić, że obie dziedziny to dwie uzupełniające się autonomiczne dyscypliny naukowe. Psychologia dotyczy tzw. wnętrza człowieka, psychicznych uwarunkowań jego zachowań, natomiast ekologia człowieka dotyczy zewnętrznych relacji, które zachodzą pomiędzy człowiekiem a jego środowiskiem, m.in. w sposobach użycia rozmaitych (np. etnicznych) kodów językowych i niejęzykowych (np. gesty i mimika). Ekologia człowieka akcentuje zatem zależności zachodzące w środowisku biologicznym pomiędzy różnymi gatunkami roślin i zwierząt a ekosystemem, w którym one żyją.

Rola języka w tej relacji postrzegana może być różnie w zależności od przyjętego podejścia i koncepcji psychologicznej. Przenosząc wyżej wspomniane zjawiska do sfery ekologii człowieka, należy stwierdzić, że język pełni szczególną rolę w społecznym ekosystemie człowieka, będąc swoistym wyrazem poszczególnych kultur, uwarunkowań społecznych itd., tworząc pewną rzeczywistość jednocześnie, jako że jest on również zarówno czynnikiem sprawczym jak i narzędziem w procesie komunikowania oraz kreowania otoczenia.

Ekolingwistyka natomiast, jako wyjątkowo interdyscyplinarna dziedzina nauki, obejmuje różne obszary wiedzy i dlatego operuje różnorodnymi pojęciami

mi naukowymi. Skupia się ona przede wszystkim na powiązaniu trzech sfer, a mianowicie ekologii ogólnej, ekologii człowieka i językoznawstwa. Ekologia człowieka obejmuje wiele dziedzin i wiąże różne dyscypliny wiedzy, stąd różnorakie związki wyrazowe, jakie powstały na bazie jej interdyscyplinarności. Stęciąg podkreśla, że leksem ‘ekologia’ występuje w hasłach encyklopedycznych PWN aż 11 razy: „w tym trzy razy w formie złożenia (compositum), np. *agroekologia – ekologia rolnicza*, 7 razy z przymiotnikami relacyjnymi, np. *ekologia społeczna – kierunek ekologiczny w nauce o społeczeństwie* i raz z rzeczownikiem w funkcji przydawki: *ekologia człowieka – dział ekologii zajmujący się wzajemnym oddziaływaniem środowiska i człowieka (populacji ludzkiej)*” (Stęciąg, 2009: 64). Ekologia człowieka zostaje zatem zdefiniowana jako dziedzina zajmująca się badaniem zależności pomiędzy człowiekiem a otoczeniem, w którym funkcjonuje.

Każdy język natomiast ma swoje specyficzne środowisko (zob. Fill i Penz, 2007: 12). Zauważyć to można przede wszystkim w słownictwie danego języka, które zawsze odzwierciedla zarówno społeczne jak i fizyczne środowisko człowieka. Kryją się tam idee, zainteresowania, profesje typowe dla danego środowiska, itp. Innymi słowy język używany przez lokalną społeczność odzwierciedla jej kulturę. Edward Sapir wysunął twierdzenie odnośnie związku języka ze środowiskiem człowieka podkreślając, że fizyczne środowisko języka obejmuje takie elementy jak klimat, ekonomia, flora, fauna, etc. Zatem język to nie tylko struktury, dźwięk, znaczenie itp., ale również relacja pomiędzy językiem a naturą (Sapir, 1912, w Fill i Mühlhäusler, 2001: 1), uzależnione od lokalnej kultury. Stanowisko to znane jest w rozwoju językoznawstwa jako Hipoteza Sapira-Whorfa (zob. np. Wardhaugh, 1986/2002).

Językoznawstwo natomiast jako dział nauk humanistycznych skupiający się na istocie, konstrukcji, funkcjonowaniu i rozwoju języka, dzieli się na wiele poddziałów, a jego kluczowa sfera badań polega na analizowaniu i wyjaśnieniu istoty języka jako zjawiska oraz różnic istniejących pomiędzy językami. Językoznawstwo zatem w swojej węższej perspektywie porównawczo-kontrastywnej bada zależności pomiędzy różnymi językami oraz przyczyny występowania tychże różnic.

W tym kontekście pojawia się kolejne ważne pojęcie, a mianowicie ‘ekologia języka’. Termin „ekologia języka” (ang. *ecology of language*) został wprowadzony przez językoznawcę norweskiego, Einara Haugena, który ujmuje to zjawisko jako „badanie interakcji pomiędzy danym językiem a jego środowiskiem [kulturowymi, społecznym]” (Haugen, 1972: 325). Oznacza to, że głównym materiałem i obiektem badań jest język, ale w jego „zewnątrznych uwarunkowaniach”, czyli środowisku. Jak ujmuje to Zawadowski: „Ekologia języka to zewnątrz językowe fakty ekologiczno-relacyjne oparte na odniesieniach pomiędzy językiem a jego użytkownikami oraz innymi językami (Zawadowski,

1961: 5; 1966: 74–78). Haugen doprecyzowuje swoje stanowisko w sposób następujący:

Prawdziwym środowiskiem języka jest społeczeństwo, które używa go jako swojego kodu. Język istnieje tylko w umysłach i myślach jego użytkowników, a jego funkcje są w relacji jednych użytkowników do drugich i do natury, np. ich środowiska społecznego i naturalnego (...) Ekologia języka jest determinowana przede wszystkim przez tych, którzy się go uczą, używają i przekazują innym (Haugen, 1972: 325, Ż14).

3. Ekologia człowieka a język

Język jest obecny w środowisku człowieka wszędzie i stanowi nierozzerwalną część jego ekosystemu. Zjawisko to można zauważyć przede wszystkim w sferze komunikacji międzyosobowej, gdzie człowiek za pomocą języka tworzy rzeczywistość i wpływa na nią pozytywnie bądź negatywnie. Będąc zjawiskiem społecznie uwarunkowanym, język stanowi zatem narzędzie komunikacji, którego podstawowym celem jest wyrażanie przez człowieka myśli i idei, także przekazywanie ich innym ludziom w celu osiągnięcia określonych celów (Lyons, 1977: 32). S. Puppel i J. Puppel podkreślają, że człowiek, funkcjonując głównie, jako komunikator, działa w procesie komunikowania albo użytecznie, albo nieużytecznie w sensie społecznym:

Człowiek istnieje w złożonym systemie komunikacyjnym i w obrębie utworzonej przez siebie przestrzeni publicznej głównie, jako komunikator. W tym charakterze wszelkie produkowane przez niego formy komunikacji podlegają społecznemu filtrowaniu. Tak, więc zarówno komunikacja werbalna jak i niewerbalna podlegają złożonemu procesowi percepcji społecznej, czyli z jednej strony procesowi zbiorowego i indywidualnego rozpoznawania elementów składowych, z drugiej zaś strony procesowi przypisywania im społecznie uznanych funkcji. Można je z grubsza podzielić na: (a) społecznie pożądane, (b) społecznie użyteczne, (c) społecznie niepożądane i (d) społecznie nieużyteczne (Puppel i Puppel, Ż15).

Analiza dyskursu językowego pozwala na znalezienie istotnych odpowiedzi na pytania dotyczące nie tylko zmian zachodzących w systemie językowym, ale również w odniesieniu do kwestii relacji społecznych, statusu społecznego, czy tożsamości kulturowych (zob. Johnstone, 2002: 4). Analizując język w użyciu można dostrzec zatem jak poprzez język ludzie osiągają cele komunikacyjne, w jaki sposób komunikują się, w jaki sposób prezentują siebie samych, jak komunikują się w określonych grupach kulturowych i społeczeństwach, oraz w jaki sposób wyrażają idee, emocje bądź opinie (zob. Paltridge, 2006: 9). Tak więc język stanowi miarę relacji, takich jak: dominacja, opresja, solidarność. Wyraża także różne emocje w sposób typowy dla danej grupy bądź kultury. Innymi słowami

wy, za pomocą języka człowiek może zakłócić własny ekosystem, zniekształcając rzeczywistość i fałszując ją, bądź wpisując się w tę rzeczywistość, wspierając ją i budując.

Typowym przykładem zniekształcania rzeczywistości i działania wbrew ekosystemowi jest manipulacja językowa, będąca cechą politycznego dyskursu, bądź język perswazji typowy, na przykład, dla języka reklam. W obu przypadkach język używany jest dla konkretnych celów manipulacyjnych. Będąc głęboko osadzonym w psychologii i posługując się nim człowiek za pomocą języka jest w stanie zniekształcić zewnętrzną rzeczywistość poprzez stosowanie różnorodnych strategii argumentacyjno-perswazyjnych zarówno w formie werbalnej jak i niewerbalnej. Wychodząc z założenia, że człowiek jest istotą psychodynamiczną i że zachowaniami człowieka rządzą wewnętrzne siły, autorzy reklam próbują wtargnąć do sfery podświadomości każdego człowieka z osobną ubezwłasnowolniając ją. Reklama bowiem jako konkretyzacja aktu mowy polega na budowaniu treści za pomocą języka, dźwięku bądź obrazu w taki sposób, żeby komunikat został odczytany tak, jak sobie życzy tego nadawca. Bazując na teorii aktów mowy (tj. lokucji, illokucji, perlokucji) możemy powiedzieć, że tworzy się przekaz maskujący prawdziwy cel reklamy:

Podawane uzasadnienia mają najczęściej charakter doraźnej racjonalizacji. Natomiast w rzeczywistości nie względy użyteczne ani nawet moda, lecz dążenie do rozładowania napięć psychicznych, wywołanych przez tkwiące w podświadomości pragnienie (np. bezpieczeństwa, sukcesu), popędy (np. seksualny, agresywny), czy lęki (np. przed samotnością, śmiercią, cierpieniem, niepowodzeniem) przesądzają o nabyciu określonych dóbr. Chcąc zatem wzmocnić skuteczność apeli reklamowych należy kierować je nie tyle do intelektu, co do podświadomości potencjalnych nabywców (Ż16).

Stąd też w typowym dyskursie perswazji reklamowej można zauważyć takie elementy jak: powtórzenia, uogólnienia, stosowanie pochlebstwa, pytań retorycznych, symboli oraz wielu innych technik, które mają na celu przykuć uwagę i przekonać odbiorcę do określonych zachowań. Język reklam można więc uznać za działania zakłócające ekosystem człowieka czyli relacje między elementami abiotycznymi (przedmiotami nieożywionymi) a biotycznymi (obiektami żywymi). Poniższe przykłady przedstawione przez badaczy obrazują wspomniane zniekształcenie:

- *Twoja paczka – dzięki nabyciu telefonu komórkowego kwitnie przyjaźń.*
- *Tylko łąckie makarony zaspokoją głód Twojej żony.*
- *Niezbędny czynnik w walce ze zmarszczkami (witaminy).*
- *Chroni przed agresją szkodliwego środowiska (prowitamina A) (Ż17).*

Wykorzystywanie odpowiednich argumentów w komunikacji, zmienianie faktów czy budowanie konkretnych skojarzeń, to jedne z najbardziej charakterystycznych technik, za pomocą których człowiek próbuje wpłynąć na postrzega-

nie rzeczywistości innych osób. Owa manipulacja za pomocą języka wykorzystywana jest również przez polityków i dziennikarzy, którzy dostarczają dość często zniekształconego obrazu rzeczywistości w podobny sposób. Odnosząc się do psychologii przedstawiciele tych grup manipulują przekazem stosując odpowiednio dobrany kod językowy. Język propagandy jest zatem typowym przykładem zakłócenia naturalnego 'ekosystemu' człowieka. Za konkretne przykłady mogą służyć znane powszechnie slogany polityczne, które, na bazie dwuznaczności, bądź uogólnień, tworzą fikcyjną rzeczywistość, burząc w ten sposób naturalny 'ekosystem'. Poniższe przykłady mogą ilustrować takie stwierdzenia jak:

- *Mussolini ma zawsze rację (Mussolini is always right!)* (Conserva 2006: x)
- *Wszystko dla Norwegii (All for Norway!)* (Conserva 2006: ix)
- *Dzisiaj mamy Niemcy jutro cały świat! (Today we have Germany, tomorrow the whole world!)* (Conserva, 2006: ix)

Z kolei przykładami sloganów marketingowych mogą być następujące slogany (zob. Grolewska i Rachocka, 2005):

- *Codziennie niskie ceny* (Biedronka)
- *Tak smakuje dziecka czas* (Monte)
- *Najlepsze dla mężczyzny* (Gillette)
- *RedBull doda Ci skrzydeł.*

Można zauważyć zjawisko dwuznaczności i niedookreśloności w zastosowaniu metafor, eufemizmów, powiedzeń, itp., mających na celu wprowadzenie niebezpośredniości przekazu, co ułatwia zniekształcenie (Obeng, 2002: 11). Co więcej, zwraca się uwagę na kulturowe uwarunkowania zastosowania tego typu kodu językowego, a mianowicie slogany są przystosowane do środowiska, w którym funkcjonują (Tosi, 2001: 166). W związku z powyższym kody językowe będą się różnić potencjałem np. aluzji zawartej w treści, jak również wrażliwością odbiorców na owe techniki językowe, co z kolei wiąże się z zupełnie różnymi reakcjami psychologicznymi na perswazję, agresję, itp. (Tosi, 2001: 166). Innymi słowy w poszczególnych kulturach ekologia człowieka przejawiać będzie się inaczej w kodzie językowym, ponieważ poszczególne zbiorowości cechują się inną wrażliwością psychologiczną. Ponadto kod językowy o zabarwieniu politycznym jest nierozdzielnie związany z kwestią władzy, wydaje się zatem, że im bardziej podatne na manipulację językową i zakłócenie ekosystemu człowieka są społeczeństwa, tym większa w nich manipulacja za pomocą języka.

Innym przykładem zależności pomiędzy ekologią człowieka a językiem jest zwykła komunikacja międzyosobowa w sferze grzeczności, w której można zauważyć jak człowiek poprzez użycie języka buduje swoją pozycję i tożsamość w relacji z drugim człowiekiem, działając jednakże w obrębie określonych norm kulturowych. Badacze zwracają uwagę na zjawisko budowania własnego wizerunku przez każdego człowieka w procesie komunikacji, który to proces z kolei

może przejawiać się na różne sposoby, popychając człowieka do pozytywnych bądź negatywnych zachowań, bądź odpowiednich przekazów językowych.

Ludzie na całym świecie mają określoną świadomość samych siebie komunikując się odpowiednio. Mówi się więc o tzw. 'zachowywaniu twarzy' (Goffman, 1967: 66) podczas aktów komunikacji, które polega na tworzeniu własnego wizerunku w komunikowaniu się w taki sposób, by rozmówca czuł się komfortowo. Starając się „zachować twarz” interlokutorzy mogą zniekształcać wizerunek własny, nie pokazując prawdziwych emocji, celów przekazu, nie chcąc urazić rozmówcy, itd. Zauważyć można to zjawisko w zasadach grzeczności, które w zależności od kultury przejawiają się to zastosowaniu różnych form przekazu językowego, który mniej lub bardziej jest bezpośredni. Przekazy grzecznościowe są najczęściej mocno skonwencjonalizowane językowo, co można wyraźnie zobaczyć w powitaniach lub podziękowaniach.

Z problematyką grzeczności wiąże się przede wszystkim teoria Paula Grice'a, który w 1968 roku stworzył tzw. *Zasadę Kooperacji* (ang. *cooperative principle*) w komunikacji międzypersonalnej, formułując kilka zasad, na których opiera się efektywna komunikacja. Określił je za pomocą tzw. maksym (Maksymy Grice'a), które zdefiniował następująco:

- *Maksyma ilości* (ang. *maxim of quantity*) → Twórz swój udział (w rozmowie) tak informacyjnie, jak to jest możliwe dla aktualnych celów rozmowy. Twórz swój udział (w rozmowie) nie bardziej informacyjnie, niż to jest konieczne.
- *Maksyma jakości* (ang. *maxim of quality*) → Nie mów o czymś, o prawdziwości czego nie jesteś przekonany. Nie mów o czymś, na co nie masz dostatecznych dowodów.
- *Maksyma relacji* (ang. *maxim of relation*) → Bądź relewantny.
- *Maksyma modalności* (ang. *maxim of modality*) → Unikaj niejasności w wyrażaniu się. Unikaj wieloznaczności, unikaj rozwlekłości. Unikaj bezładu w wypowiedziach (zob. Tomiczek, 1991: 18–19).

Powyżej wyszczególnione maksymy przypominają, jak się zauważa, strategię unikową w działaniu językowym, które zilustrowano następującym przykładem:

Na wytwornym przyjęciu osoba A wypowiada taki oto osąd: „Pani X jest starym pudłem”. Po chwili wyraźnego zakłopotania odzywa się osoba B: „Pogoda tego lata była bardzo ładna, nieprawdaż?” (...) jest to ewidentna strategia unikowa w sytuacji, kiedy podjęcie ryzykownego tematu może grozić' popełnieniem towarzyskiego faux-pas. Taka unikowa strategia jest także dość' jasną aluzją wobec partnera, iż nie należy podejmować' tego tematu. Cokolwiek by to było, takie działanie jest sprzeczne z zasadą maksymy „bądź relewantny” (Tomiczek, 1991: 19).

Jak wynika z powyższego opisu człowiek działa w oparciu o próbę zachowania twarzy, zniekształcając rzeczywistość w imię zasady kooperacji. Zjawisko

grzeczności jest przedmiotem badań nie tylko językoznawców, ale także etnolingwistów czy socjologów i socjolingwistów. Oprócz znanych teorii pojawiają się tezy oparte na podobnych założeniach, na których Paul Grice zbudował swoje maksymy. Są to między innymi następujące stwierdzenia dotyczące interkomunikacji oparte na tzw. interakcjonizmie symbolicznym:

- Biologiczna niedoskonałość ludzkiego organizmu zmusza człowieka w celu przeżycia do daleko idących działań kooperacyjnych w ramach zorganizowanych związków społecznych.
- Językowe i niejęzykowe działania interaktantów, podporządkowane zasadzie kooperacji, gwarantują nie tylko przeżycie jednostki, lecz nadto umożliwiają dostosowanie jej indywidualnych usposobień do społecznie wykształconej normy (zob. Tomiczek, 1991: 21).

Oczywiście musimy tutaj zauważyć, że grzeczność w procesie komunikacji stanowiła zasadę drugorzędną u Grice'a, który określał komunikację przede wszystkim jako efektywną wymianę informacji.

Ponadto należy podkreślić, że poszczególne kultury posiadają inne kody językowe, w związku z czym komunikowanie tych samych informacji będzie wyglądało inaczej w różnych językach naturalnych. Jak już wspomniano powyżej, język jest poniekąd odbiciem kultury. Pomijając uwarunkowania genetyczne i doświadczenia wspólne dla każdego gatunku, istnieją uwarunkowania kulturowe typowe i specyficzne dla poszczególnych zbiorowości. Istnieje, zatem cała gama zachowań niewerbalnych, które różnią się w kulturach zachodnich i wschodnich od siebie, jak również takich, które są uniwersalne i typowe dla wszystkich ludzi bez względu na kulturę lokalną, do której należą.

Przykładem jest badanie nad wpływem środowiska na charakter interakcji językowej. Zauważono, że gęstość zaludnienia danego obszaru ma istotny wpływ na tzw. dystans konwersacyjny (Hall, 1997: 12). Mianowicie, osoby należące do kultur z dużą gęstością zaludnienia danego habitatu wolą w interakcjach krótszy dystans i odwrotnie. Biorąc pod uwagę podział społeczeństw na kolektywne bądź indywidualistyczne zaproponowany przez Geerte'a Hofstede (2000), okazuje się na przykład, że w niektórych społeczeństwach komunikacja jest bardziej bezpośrednia a w innych mniej, oraz nacechowana większym lub mniejszym stopniem niepewności. Co za tym idzie, w niektórych kulturach ludzie wyrażają wprost swoje myśli, a w innych posługują się specyficznymi dla swojej kultury kodami, które w zetknięciu z innymi kulturami, mogą powodować niezrozumienie. Co więcej, komunikacja może mieć charakter kłótni, podczas gdy w rzeczywistości nią nie jest, a w innych z kolei może przebiegać spokojnie i pokojowo. Anna Zięba ujęła to zjawisko w następujący sposób:

W krajach męskich komunikacja służy nie do podtrzymywania więzi międzyludzkich, a nie do wymiany informacji. Rozmowy są głośniejsze niż w krajach kobiecych, wypo-

wiadane sądy ostrzejsze, więcej używa się też przekleństw, nie stroni się od awantur. W krajach o niskim unikaniu niepewności zazwyczaj rozmawia się na przyjemne tematy, rozmówcy robią wrażenie zadowolonych z życia, panuje tu duża swoboda w sposobie mówienia (Zięba, Ż18).

Kultura zatem zdecydowanie determinuje również sposób wyrażania siebie i jasność przekazu, co z kolei wpływa na ogólne rozumienie położenia człowieka w szeroko rozumianej ekologii człowieka. A więc w społeczeństwach mniej bezpośrednich będzie prawdopodobnie bardziej zachwiana niż w społeczeństwach bezpośrednich w odniesieniu do sposobów komunikowania się.

4. Wnioski

Podsumowując powyższą dyskusję należy podkreślić, że psychologia ma ogromny wpływ na sposób przekazu językowego a tym samym na ekologię człowieka, w której język i jego zastosowanie zajmują poczesne miejsce. Wymiana kodów językowych pomiędzy komunikatorami może różnić się od siebie w zależności od danej kultury powodując zakłócenia w komunikacji, a tym samym w ekosystemie człowieka (zwłaszcza jego części kulturowej), bądź wzmacniając jej efektywność. Wszelka analiza aktów komunikacji musi być zatem nierozzerwalnie związana z uwzględnieniem kontekstu społecznego, w którym następuje wymiana przekazu językowego jak również zastosowanie komunikacji niewerbalnej.

Okazuje się, że, w zależności od stopnia bezpośredniości pomiędzy komunikatorami (tzw. dystans międzyosobowy), komunikacja może przebiegać bardziej lub mniej klarownie. Stopień zaufania rozmówców do siebie może także różnić się, gdy prawdziwe intencje mają zostać ukryte poprzez stosowanie różnorodnych strategii językowych, argumentacji perswazyjnej i wszelkich innych technik manipulacji za pomocą języka. Dlatego stwierdzić można w formie końcowego wniosku, że psychologia może w danej kulturze wspomagać bądź zakłócać proces komunikacji i jako taka stanowi z pewnością część ekologii człowieka.

Bibliografia

- Bechtel, W. i G. Graham. (red.). 1998. *A companion to cognitive science*. Oxford: Blackwell.
- Białecka-Pikul, M. i P. Bąbel. (red.). 2011. Psychologia rozwojowa. W zbiorze: Białecka-Pikul, M. i P. Bąbel. (red.). *Zaburzenia rozwoju. Konteksty terapii behawioralnej*. Tom 3. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. 16 (3).
- Conserva, H. 2006. *National slogans from around the world*. Bloomington: Authorhouse.

- Fill, A. i P. Mühlhäusler. (red.). 2001. *The ecolinguistics reader: language, ecology, and environment*. London: Continuum.
- Fill, A. i H. Penz. 2007. *Sustaining language: essays in applied ecolinguistics*. Vienna: Lit Verlag.
- Goffman, E. 1967. *Interaction ritual: essays in face-to-face interaction*. Chicago: Aldine Publishing.
- Grolewska, D. i J. Rachocka. 2005. „Slogan reklamowy, czyli jak skutecznie zachęcać do zakupów”. *Świat Marketingu*. Internetowe czasopismo marketingowe.
- Hall, E.T. 1997. *Ukryty wymiar*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza S.A.
- Haugen, E. 1972. „The ecology of language”. W zbiorze: Dil, A.S. (red.). *The ecology of language: essays by Einar Haugen*. Stanford: Stanford University Press. 325. 135–139.
- Hofstede, G. 2000. *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu [Cultures and organizations: software of the mind]*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Johnstone, B. 2002. *Discourse analysis*. Oxford: Blackwell.
- Lyons, J. 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obeng, S.G. 2002. *Surviving through obliqueness: language of politics in emerging democracies*. New York: Nova Science Publishers.
- Paltridge, B. 2006. *Discourse analysis: an introduction*. London: Continuum.
- Puppel, S. 2001. *A concise guide to psycholinguistics*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Puppel, S. 2011. „The universal natural language preservation mechanism: an ecological approach”. W zbiorze: Puppel, S. (red.). *Transkomunikacja. W stronę sprofilowania przestrzeni publicznej jako wielopłaszczyznowej przestrzeni komunikacyjnej*. Scripta de Communicatione Posnaniensi. Tom III. Poznań: Zakład Graficzny UAM. 91–99.
- Steciąg, M. 2009. „Słowa-klucze w ekologii i ich krytyka z perspektywy ekolingwistycznej”. (Keywords in ecology and their critique from the ecolinguistic point of view). *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development* 4.2. 61–68.
- Strelau, J. 2002. *Psychologia: podręcznik akademicki. Podstawy psychologii*. Tom 1. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Stubbs, M. 1983. *Discourse analysis: the sociolinguistic analysis of natural language*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tomiczek, E. 1991. *Z badań nad istotą grzeczności językowej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Tosi, A. 2001. *Language and society in a changing Italy*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Wardhaugh, R. 2002. *An introduction to sociolinguistics*. 4th ed. Oxford: Blackwell.
- Zawadowski, L. 1961. „Fundamental relations in language contact”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 20. 3–26.
- Zawadowski, L. 1966. *Lingwistyczna teoria języka*. Warszawa: PWN.
- Zimbaro, P. i F. Ruch. 1994. *Psychologia i życie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Źródła internetowe (ŹI)

- ŹI1 <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3964141/psychologia.html>
- ŹI2 Koziński Józef. „Koncepcje Psychologiczne Człowieka” (1997); <http://www.maya-k.republika.pl/koziński.html>
- ŹI3 <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3896981/ekologia-czlowieka.htm>
- ŹI4 Bączkowski Bartłomiej, Gałkowski Paweł (red.). „Komunikacja przez sztukę, komunikacja przez język”. Poznań: UAM 2008, dostępne w: <http://www.ztifk.amu.edu.pl/sztukako/sztukako.pdf>
- ŹI5 Puppel Stanisław, Joanna Puppel. „Gestosfera jako istotny składnik komunikacyjnej przestrzeni publicznej: wstępny zarys problematyki”. http://www.staff.amu.edu.pl/~keko/oikeios_logos_nr4.pdf_2
- ŹI6 Techniki psychologiczne w reklamach; http://samotok.republika.pl/adv/pol/roz_1.htm
- ŹI7 Techniki manipulacyjne reklam; <http://www.eioba.pl/a/1kv2/techniki-manipulacji-w-tekstach-reklamowych>
- ŹI8 http://www.staff.amu.edu.pl/~inveling/pdf/Anna_Zieba_inve16.pdf, 10

SOCIAL SEMIOTICS IN VISUAL COMMUNICATION APPLIED IN ADVERTISEMENTS OF BANKING PRODUCTS AND SERVICES

KINGA KOWALEWSKA, MARTA KOSZKO

Introduction

Visual communication is a complex process, which requires broad knowledge of semiotics. Therefore, the advertising industry has to take into consideration semiotic notions in order to create a successful message. The choice of images for a particular advertising campaign relies on certain strategies. The analysis of images from adverts in banking industry revealed that these advertising strategies apply to a matrix whose elements can be treated as a step-by-step approach to the analysis of advertising in a number of branches, not restricted to banking industry. These elements constitute crucial notions in semiotics, i.e. denotation, connotation, cultural context and qualisigns. The created matrix may reflect how the meaning of certain concepts can be developed.

In order to understand the process of meaning-making in advertising, the notions of advertising itself and social semiotics need to be briefly scrutinized. They are naturally intertwined with the notions of a code, semiotic resources and culture. All of them constitute basic elements of visual communication.

Advertising

Advertising can be treated as a process of persuasion aiming at informing, convincing and selling. With the growing competition on the market, the techniques naturally must have become more and more sophisticated. However, the

basic principles and purposes remain the same. For Cook (1992), it would be to persuade people to buy some products. For Durant and Lambrou (2009), to transfer information about some goods, their availability, quality and functioning. Yet for Dyer, (1982) the goal of advertising is "(...) to introduce a wide range of consumer goods to the public and thus to support the free market of economy (...)". Saren et al. (2007) points to the fact that adverts always have to refer to a system of meaning which already exists. Otherwise, without such signification, the advertised product would have no meaning. This system of meaning will here be referred to as a cultural context and the knowledge of codes.

Advertising takes a number of different forms and utilizes various media. However, as in the present discussion the emphasis is placed on images appearing in print adverts, the knowledge of certain facts concerning the perception of printed advertisements seems crucial. Namely, the body copy of advertisements is roughly read by 5% of readers in a usual magazine, and in a specialist magazine by 10%. Moreover, most people on average take 1.5 second to read each printed advertisement, which means that there is time only to see the picture (Kwarciak, 1999). Additionally, pictures as such are easier and faster to read than words as they take less effort and give the eye freer movement. Therefore, the picture becomes a central element of press advertisement.

In order to understand the message transmitted in advertising the notions of social semiotics, codes and semiotic resources cannot be omitted. Advertising is in itself a "semiotic entity" (Najafian and Ketabi, 2011) and the creation of a successful message requires the consideration of the following aspects: "the environment of communication", "resources available to make the message", "phenomenon to be communicated" (Kress, 2010).

Social semiotics and visual communication

Advertising relies heavily on signs, which are building blocks of every visual message. No message in advertising can be therefore composed/designed without reference to semiosphere, i.e. Global Sign Arena (Puppel, 2010), as it imposes particular skills from the communicators (creators of advertising message). In the present discussion it is not however only necessary to refer to semiotics in general, so the study of signs, gestures or objects (Chandler, 2004), but predominantly to social semiotics, which allows for a much broader perspective in the analysis of the process of advert creation. In a very broad sense social semiotics can refer to "the study of signs in everyday life" (Cobley, 2010) or "the use of signs in specific social situations" (Chandler, 2004). In this paper specific social situations will refer to the realm of banking industry and particular strategies applied in the process of advert making, while the images are

undoubtedly the signs. As Bignell (2002) states, images which are used in print advertisements create a particular system of signs and this system is necessary to understand the reality. Therefore, as the focus is placed on advertising the concept of social semiotics should not be separated from the notion of visual communication, whose basic principles are implemented in advert making. They are closely intertwined. Jewitt and Oyama (2004) put together the two notions and talk about “social semiotics of visual communication” which “involves the description of semiotic resources, what can be said and done with images (and other visual means of communication) and how the things people say and do with images can be interpreted.” When analyzing some examples of visual communication in terms of social semiotics it should be noted that “any image (...) not only represents the world (whether in abstract or concrete ways), but also plays a part in some interaction and, with or without accompanying text, constitutes a recognizable kind of text (a painting, a political poster, a magazine advertisement, etc.)” (Jewitt and Oyama, 2004; after Kress and van Leeuwen, 1996). Therefore, advertising cannot be properly understood without semiotics considered. Every element of an advert is a sign, whether linguistic, e.g. words or iconic, e.g. images. They all carry some meaning (Bignell, 2002).

When discussing social semiotics and the process of meaning making, particularly in advertising, the concepts of denotation, connotation and qualisigns cannot be omitted. Denotation refers to the literal meaning of a sign, hence its meaning “would be broadly agreed upon by members of the same culture” (Chandler, 2004). Connotations on the other hand refer to “socio-cultural and personal associations (ideological, emotional etc.) of the sign”. They are “determined by the codes to which the interpreter has access” (Chandler, 2004). Finally, the qualisigns can be defined as “a sign that draws attention to qualities possessed by the referent” (Danesi, 2002). They often function as symbols or visual metaphors determined by cultural experience.

Codes and semiotic resources

Semiotic analysis of advertisements cannot be performed without the reference to the notion of a code or semiotic resources. Both are perceived as crucial in the process of interpretation of a message. A code can be briefly defined as “a set of practices familiar to users of the medium operating within a broad cultural framework” (Chandler, 2004) and it is a basic element of communication “activated in various communication acts” (Puppel, 2013: 94). In the case of this discussion it is advertising which is seen as the medium of message transmission, while the set of practices can be compared to the techniques used by the creatives. Both the medium and the techniques and their final outcome (an ad-

vert) have to be compatible with cultural context in which they operate. Codes seem to govern people's perception of reality and hence the following types can be distinguished: social codes (focus on verbal and nonverbal language, refer to behaviour and goods used); textual codes (include among others mass media codes – newspapers, television, photography); interpretative codes (refer to visual perception as well as codes which allow for coding and encoding of the message) (Chandler, 2004). These three types of codes have to co-exist to enable the reception of the messages sent from the surrounding space. However, these codes cannot function correctly without the specific kind of knowledge which allows for proper interpretation of the code. These are: the knowledge of the world, medium and the relationship between these two.

Except for 'codes', the concept of 'semiotic resources' is also used in the semiotic analysis of verbal and non-verbal message. Van Leeuwen (2005) emphasizes strongly the difference between 'semiotic resources' and a 'code' writing that semiotic resources are understood as "the actions and artefacts we use to communicate, whether they are produced physiologically – with our vocal apparatus; with the muscles we use to create facial expressions and gestures, etc. – or by means of technologies – with pen, ink and paper; with computer hardware and software; with fabrics, scissors and sewing machines, etc. Traditionally they were called 'signs'". The use of semiotic resources is closely related to the social context. Although in each social context there operate some "rules or best practices" which guide the use of semiotic resources (Van Leeuwen, 2005), the users of semiotic resources can also use them freely without any rules or restrictions. This potential of semiotic resources can simply be described as "potential for making meaning" (Van Leeuwen, 2005). Each behaviour, action or material object can have several meanings also depending on the social context. As van Leeuwen (2005) explains: "studying the semiotic potential of a given semiotic resource is studying how that resource has been, is, and can be used for purposes of communication (...)". Therefore, in the case of this paper, understanding the semiotic potential of an image placed in an advert allows one to understand its various possible interpretations.

In the discussion concerning visual communication it cannot be forgotten that the knowledge of codes and understanding semiotic resources allow the recipients of the message understand the signs which form the visual message. Furthermore, both codes and semiotic resources as connected with social context are also intertwined with culture.

In discussions concerning codes or semiotic resources there appear frequent references to cultural context. Culture along with environment are inseparable building blocks of communication, which in this case appears in the form of advertising. Therefore in creating any kind of advertisement, hence a communication act, "a broader socio-cultural communicative context" (Puppel, 2013: 95)

needs to be constantly updated and analyzed, as communicators – senders and receivers of advertising message – are “rooted in culture” (Puppel, 2013: 97). Unquestionably, culture serves as a point of reference in the interpretation of various practices, including any form of advertising.

Because the present paper looks at advertising from a semiotic point of view, a definition of culture with semiotics in focus can be suggested: “a culture can be defined as a kind of “macro-code”, consisting of the numerous codes which a group of individuals habitually use to interpret reality” (Danesi, 1994). Visual communication, just as any other kind of communication, is strongly dependent both on culture and codes. People from a particular culture are able to read the meaning in advertising just through the prism of culture and its conventions. They understand the codes, their relationships and “contexts in which they are appropriate” (Chandler, 2004).

As the present discussion centers around advertising in a financial branch, it has been assumed that it takes three types of codes to determine the proper understanding the non-verbal message in an advertisement of a financial product. The first code can be translated into culture, which has already been defined in reference to code. Generally, it can be said that it is familiarity with convention present in every aspect of reality. This convention is realized by the use of symbols, rituals, traditions specific for a given culture (see Hofstede & Hofstede, 2005 “Onion Model” of culture). This code helps identify the meaning and function of a particular object in a cultural reality. The second type of code concerns the knowledge of the convention of advertisement. The awareness of the purpose and general structure of advertisements helps identify them from among other texts and pictures and read them through the prism of their persuasive goal. The third type of code refers to the financial aspect itself. As a logotype or brand name of a bank is one of the most striking elements of an advertisement, the receiver knows what institution is advertised and may easily identify the financial context of interpretation.

The presented notions of codes or semiotic resources, social semiotics, visual communication and culture were all considered in the analysis of images used in advertisements from banking industry.

Research part

The starting point was to identify advertisements concerning abstract, intangible services (products). The financial sector proved to be fruitful in this respect as it offers loans, deposits, bank accounts, and other products which cannot be presented in a graphic form. Hence, there is a challenge for creatives to express them visually by the use of other notions – objects, which are tangible.

Aim and assumptions

The main aim of the research was to analyze how abstract notions related to banking services are depicted with the use of tangible objects in advertisements and to show how these tangible objects (functioning as signs) can be translated through social semiotics.

Research method

The research method was content analysis, which focuses on communication process as depending on the understanding of the following elements: text, image and context. Although content analysis developed mainly in the political field, in the marketing area it may help define a specific pattern of communication between senders and receivers of advertising messages. This methodology used most frequently in the humanities, refers to semiotic aspects of meaning making.

Data collection

The research material was collected mainly in the first quarter of 2013 and comprised leaflets available in local branches of the following banks in Poland: Multibank, WBK, SGB, Bank Pocztowy, PKO SA, ING Bank Śląski, Invest-Bank, TL, Alior Bank, Aquarius, Raiffeisen Bank, Bank Pekao, Neobank, Millennium Bank. The remaining part of the material was collected in the form of press advertisements of City Bank, Lucas Bank, Invest-Bank, PKO BP, PKO SA, mBank. In order to unify terminology, we refer to both groups of research material as advertisements.

Data interpretation

It was decided to examine the data against a matrix which places image in a central position and examines it in four aspects such as: denotation, connotation/activity, cultural context, and qualisigns.

The main focus of the research was put on visual representation of ideas, therefore all the images from advertisements were examined against the above-mentioned aspects. It has to be stressed that there is no clear-cut division between the categories and they may overlap. Therefore, we had to make a decision which aspect prevails in a given picture.

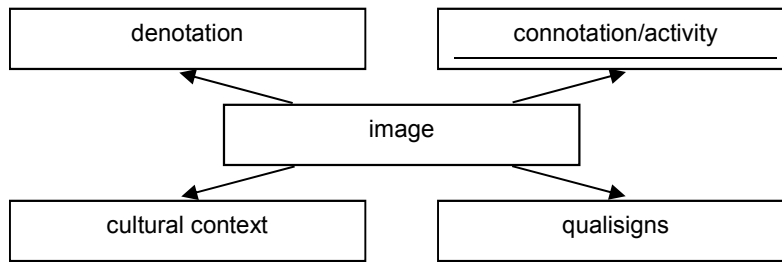

Fig. 1. The matrix of image interpretation

It has been assumed that the matrix can be applied in any research aiming at the analysis of advertisements for intangible products and may allow one to see how objects gain meaning when not complemented by text. This approach may prove particularly useful for copywriters and advertisers.

Before presenting the results of the research, the aspects constituting the matrix should be briefly described, even though some definitions have already been given above.

Denotation can be understood as a translation of a sign to its literal meaning, where the sign represents an idea or an object. Connotation may be analogically defined as a translation of a sign to meanings associated with it, suggested by an object or situation. Actions shown in the pictures express activities referring to the advertised product – they represent people using the product or performing activities which are possible thanks to the product. Further, the presence of cultural context helps identify specific meaning which without the knowledge of conventions, rituals, traditions or symbols characteristic for a given culture could be misunderstood or unnoticed. Lastly, qualisigns frequently function as symbols or visual metaphors and are usually determined by cultural experience.

Research results

Denotation

Banks offer a wide and diversified range of financial products. Deposits, insurances, loans, accounts – although apparently unconnected can be reduced to the lowest common denominator – money. They cannot be photographed due to their intangible nature, but money can. Taking interpretative codes into account, it could be said that in the European culture money traditionally takes the form of coins and banknotes, which are tangible object that can be easily pictured. The image of golden coins or paper banknotes is concrete and evocative and as such does not require any further process of interpretation. They both serve as

symbols of banking services and financial industry. The analyzed research material also showed that both coins and banknotes are hardly depicted as a single item. Coins are usually presented either as a neat pile or, to the contrary, as an irregular heap of money. It seems that not only the very object carries a meaning but also its arrangement against other objects proves meaningful. For example, if a pile of coins is used as a foundation of the house, it can be translated into a statement that financial support is needed to build a house (advertisement for a mortgage).

In order to increase interpretative potential of signs, they tend to be presented in action (when used). One of the most common financial means apart from banknotes and coins is a credit card. This easily recognizable rectangular piece of plastic is frequently pictured while being used by human; it is held in hand (advert for a credit card), proudly shown (a discount programme), or stuck in a card terminal being in the centre of a financial action (a cash loan).

When objects are used as signs to build a more complex form and evoke more specific meanings or associations they belong to the second group identified in our research, which is connotation.

Connotations/activities

Taking into account the fact that an advertising message is directed to a large and differentiated group of receivers from the same socio-cultural background, connotations evoked by images on the leaflets should not be individual and personal as they are hard to predict, but rather as general and universal within a particular society as possible.

The analysis of the materials showed that while making a choice on the picture which should help elude certain associations, universal objects carrying widely recognizable symbolic meanings are taken into consideration. Another point was that connotations evoked by images related to money refer mostly to activities performed with money. Therefore, it seems necessary to present the most common objects which are used to evoke universal associations such as saving, growing, investing, transferring, and finally spending money.

Associations connected with **saving** money can be triggered by a few concepts. For example, one advertisement of a bank account shows a picture of a pink animal-shaped container with a narrow rectangular hole. Only having access to cultural experience and knowledge of convention it can be recognized as a money box – a container in which money is stored. A glass jar may be another example of an object associated with saving money, although it is culture-specific and may be considered old-fashioned. There are images presenting a traditional women's purse and this object gets symbolic meaning bringing saving rather than spending money into one's mind. Thus, it may be concluded that bank-

ing products such as savings accounts, deposits, or loans are advertised and promoted with the help of such evocative signs as a money box, a glass jar, or a purse because these images allude to the properties of particular banking products.

The concept of **growth** is evoked by a rather universal notion of a plant. The idea of nature growing is commonly known in every culture, even in the regions where flora is non-existent due to unfavourable climate. In the picture from a leaflet advertising leasing services an image of a green plant growing from a bunch of golden coins is presented. A cash loan advertisement shows a picture of an old tree covered with green banknotes instead of leaves, which are sailing in the windy air. In the next advertisement (for a deposit) one can see a green plant growing in a row clay flowerpot. Only after a closer look one may recognize that the whole plant is in fact made from folded green banknotes, where the colour of leaves corresponds with the colour of banknotes.

Another group of associations is focused around a more advanced concept, which is the idea of **investing** money. One can invest in land, stock market, fixed property, or shares, however, the conducted research showed that in the leaflets and advertisements the representation of money investment includes precious metals, e.g. gold, and precious stones e.g. diamond, which possess high financial value regardless of the type of currency used. Even though investing in the stock market or shares relates to a more sophisticated financial system, and thus is more culture-specific, the image of golden coins or brilliant cut diamond does not need to be read against cultural code and becomes a universal symbol of investing.

Transferring money, another activity distinguished in the research, turns out to be highly culture-specific. It requires advanced technology and electronic devices, which are available in technologically developed parts of the world. Images which are designed to evoke associations with transferring money include: mobile phones, computers, netbooks, laptops – mostly shown while being used by a (smiling) human. As has been assumed, a receiver of an advertisement recognizes two codes in the process of interpretation: the one concerning the knowledge of the convention of advertisement and the other one referring to the financial aspect. Thus, the presence of a logo of a bank in the background of a picture in the leaflet makes it possible to deduce that, for example, a man sitting on a coach looking cheerfully into the laptop screen (an advert of online funds) is transferring money and not, for instance, playing an online game.

One of the most basic financial activities is **spending** money when purchasing some goods. The idea of spending, being an abstract notion, is expressed with the use of objects. The analyzed research materials proved that evoking denotation of spending money can be a complex process. In the simplest way, the association may be triggered by showing a shopping bag. On the level of denotation, a large shopping bag is nothing more than a colourful plastic or pa-

per bag, however, when placed on a leaflet advertising banking services it is automatically moved to the level of connotation and translated into shopping. A woman carrying a bunch of shopping bags is the most commonly used image because it is easily translated into **shopping**, especially that women are thought to shop more than men (advertises for a credit card and a discount programme). Images of a credit card being slid through the terminal or a woman proudly presenting a fan of different colorful credit cards complement the group of most popular images signifying shopping.

Nevertheless, spending money may mean something more than plain shopping. There are certain projects demanding extensive sums of money to be spent, e.g. building or redecorating a house. Certain images are supposed to evoke connotations related to these projects, e.g. a house. The recurrent motive of a house is portrayed in a number of ways: as a shape (loan), a sketch of a house under construction (mortgage), model (loan) or even as a symbolic snail shell with doors, windows and a chimney drawn on it (mortgage).

Travelling is a good example of another costly activity appearing on the bank leaflets. Travelling or journey is intangible; therefore it again requires a connoting object. In this case different means of transport refer to travel costs but also to the very idea of moving, being dynamic, moving in a desired direction and eventually reaching the destination of all sorts. In the advertisement of loans for firms one can see a close-up of a plane jet engine and a fragment of a plane wing. This simple image is suggestive enough to evoke associations with travelling over long distances by air. Another picture, advertising accounts for firms, shows a person climbing airplane stairs with a neat suitcase, which also brings flying to one's mind.

Apart from travelling by air, there is a large group of images alluding to road journeys. For example, a pension package is promoted by an image of a young couple travelling in a convertible car on a wide empty road toward the setting sun. An advertisement for car loans uses a picture of an entirely empty though winding road and investment funds – a road sign signifying the beginning of a new traffic lane with clear blue sky in the background.

The above mentioned instances show that spending money is the most extensive group of activities performed with money and it comprises two large sub-groups, namely shopping and travelling.

Cultural context

At the very beginning the concept of culture was defined as an umbrella term for numerous codes helping interpret reality (Danesi, 1994). Culture as such is built upon the notion of conventions and rituals and knowing them is crucial for

proper interpretation of the signs. This approach has been adopted in order to formulate another category of objects which advertise banking products and services. The following examples can be rightly interpreted only within a narrow cultural context. The narrow cultural context assumes that the interpretation of these signs may be different depending on a continent, country or even a given region. The collected material showed us that certain images are culture-specific and will “work” only in some cultures. Moreover, these images may gain different meaning when placed in an advertisement from a different branch. Examples of such images include: a wedding cake, a Chinese dragon, and a birthday gift box.

An image of a box with a wedding cake drawn at the front is utilized in an advert promoting government stocks. The box is open and there is a wedding cake topper with a bride and groom sticking out of it. The bride is wearing a long, white dress and the groom a black suit. Both the shape of the cake and the style and colours of the outfit are traditional and symbolic and can easily be recognized as wedding symbols in the European or American culture. In other cultures associations brought by the image do not have to be so unequivocal. The leaflet aims at leading the addressees’ attention from the wedding itself to the costs it involves. Many a time throwing a wedding party means extra expenditures so financial support is needed.

The same banking product is advertised by the same bank with an image of a similar box, however this time the box is red with a Chinese little dragon painted on the front. The box is open and a huge colourful and richly ornamented head of Chinese dragon sticks out of it. For the Europeans China means a long trip to an exotic place on another continent, which involves considerable financial outlays. If this image was presented in China, the interpretation would certainly be different as China would not be perceived as a remote exotic place.

One of the banks promoting Visa Cards combined with mobile telecommunications services chose to advertise their offer by referring to a birthday tradition. The picture shows a young smiling girl wearing a pink ballet dress and pointe shoes sitting on a green coach trying to untie a red ribbon which decorates a green gift box. The girl’s outfit is a fulfillment of a girlish dream to become a ballet dancer. The culture-specific aspects concern first the very idea of receiving birthday presents, and second having the present wrapped in a square box tied with a nice ribbon. Birthday is an event celebrated in a number of cultures, however, the idea and form of giving presents is not universal.

All of these specific images are interpreted within a particular cultural context. Therefore, they have to be carefully chosen as evoked associations may differ in different cultures and also in different business branches.

Qualisigns

The last category that emerged from the analysis of research material are images described as qualisigns. A qualisign may be defined as “a sign that draws attention to qualities possessed by the referent” (Danesi, 2002: 9). It frequently functions as a symbol or a visual metaphor determined by cultural experience. Therefore, the group of qualisigns encompasses images which seem to be unrelated to banking industry such as:

- an ostrich – a bird symbolizing speed, metaphoric meaning: fast as an ostrich, advertising a cash loan available in a quarter of an hour;
- a magic wand – a symbol of fulfilling wishes, an object present in fairy tales, devoid of any real function, an advertisement of a cash loan;
- a lighthouse – associated with navigating, showing direction to those in the sea (a cash loan);
- seating furniture – connoting with comfort, relief, in one advertisement two armchairs are placed centrally, one of them is antique and the other one modern, both giving an impression of being very comfortable and inviting – alike the account they advertise;
- a shield – a symbol of protection and defense, it is used in order to ensure that the monthly instalments will be the lowest possible (a cash loan).
- a dandelion clock – referring to lightness of instalments (a credit card).

The analysis of qualisigns clearly shows that the attributes of the images used in banking advertisements are supposed to evoke associations related to banking products and financial industry. They present services and products through visual metaphors.

Conclusions

The aim of this paper was to show how signs can be translated through social semiotics. The conducted research has shown that abstract notions in advertising can be expressed through tangible objects. In order to present such intangible ideas such as loans or mortgages proper organization of certain objects in an advert is necessary. On the level of denotation, these objects included predominantly coins, banknotes or credit cards and their arrangement proved meaningful as well. Furthermore, the analysis showed that activities are referred to with the use of connotations evoked by certain motifs serving as symbols. An attempt has been made to distinguish the most common actions concerning money, which are present in advertising leaflets, and 5 such actions have been identified, i.e. saving, growing, investing, transferring and spending.

Visual communication and the symbolic use of signs help to create an attractive formula and enrich the design of advertisements. The creation of an informative and successful advertising appeal must also be based on cultural context. It turned out that the knowledge of culture and conventions is one of the basic requirements that have to be met in order to understand the message. It is particularly important as some of the presented object could gain different meaning in different cultural framework or when placed in adverts of other businesses.

The process of meaning making was crucial in our analysis, hence the semiotic approach was applied. The tool of the analysis has assumed the form of a matrix. Each element of this matrix, whether it is denotation, connotation, cultural context, or qualisign, contributes to the creation of the message. Although the present research analyzed advertisements from banking sector, the matrix used in this study can be applied in any other area. However, an assumption can be posted that the suggested matrix does not have to be confined only to 4 elements. It can expand if analyzed material, from other fields, reveals additional crucial aspects.

References

- Bendykt, A. 2005. *Reklama jako proces komunikacji*. Wrocław: Astrum.
- Bignell, J. 2002. *Media semiotics: an introduction*. Manchester: Manchester University Press.
- Cobley, P. 2010. *The Routledge companion to semiotics*. Abington: Routledge.
- Cook, G. 1992. *The discourse of advertising*. London: Routledge.
- Danesi, M. 1994. *Messages and meanings: an introduction to semiotics*. Toronto: Canadian Scholars' Press.
- Danesi, M. 2002. *Understanding media semiotics*. London: Arnold.
- Durant, A. and M. Lambrou. 2009. *Language and media*. London/New York: Routledge.
- Dyer, G. 1982. *Advertising as communication*. London: Routledge.
- Hofstede, G. and G.J. Hofstede. 2005. *Cultures and organizations. Software of the mind*. New York: McGraw Hill.
- Jewitt, C. and R. Oyama. 2004. "Visual meaning: a social semiotic approach". In: Leeuwen, T. and C. Oyama. (eds.). *Handbook of visual analysis*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications. 134–156.
- Kress, G. 2010. *Multimodality: a social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- Kress, G. and T. van Leeuwen. 1996. *Reading images: the grammar of visual design*. London: Routledge.
- Kwarciak, B. 1999. *Co trzeba wiedzieć o reklamie*. Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.
- Najafian, M. and S. Ketabi. 2011. "Advertising social semiotic representation: a critical approach". *International Journal of Industrial Marketing* 1.1. 63–78.
- Puppel, S. 2010. „Zarys modelu komunikacji w obrębie dwubiegunowego Uniwersum Znakowo-Językowego (UZJ)”. *Oikeios Logos* Nr 7. 1–5.
- Puppel, S. 2013. "A communication manifesto (evolving)". In: Puppel, S. (ed.). *Scripta Neophilologica Posnaniensia* XIII. 91–100.

- Saren, M., Maclaren, P., Goulding, C., Elliott, R., Shankar, A. and M. Catterall. (eds.). 2007. *Critical marketing: definining the field*. Oxford: Elsevier.
- Van Leeuwen, T. 2005. *Introducing social semiotics*. London: Routledge.

Internet sources:

- ISI Chandler, D. 1994. *Semiotics for beginners*.
Retrieved from <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>

DUAL VOICING OF ASIAN AMERICAN WRITERS: THE CASE OF AMY TAN

IGA MARIA LEHMAN

1. Introduction

The ways in which authorial identity is bound up with how people write and how their narratives are influenced by all the contextual factors (cultural, linguistic, physical, relational and perceptual) have been the subject of considerable research in such fields as discourse studies, textual linguistics and cultural studies. However, the key literature produced in these fields has failed to give sufficient consideration to such issues as the alienation, inadequacy and exclusion experienced by writers who do not align themselves with the ‘dominant narratives’ when writing about themselves and their lives. The capacity to narrate our personal experience gives us a sense of individual identity, but in so far as we are able to relate that experience to a broader narrative, we can also share an identity with others. Indeed, what defines people as credible writers is not the content of their stories, but the way they draw on socially available resources to tell them. How people use these resources is bluntly explained by Gee (1999: 2), “[w]hen we speak or write we always take a particular perspective on what is “normal” and not; what is “acceptable” and not, what is “right” and not, what is “real” and not; what is the “way things are” and not; what is the “way things ought to be” and not; what is “possible” and not; what “people like us” or “people like them” do and don’t; and so on and so forth, again through a nearly endless list.” Consequently, writer textual self-representation becomes the outcome of discourse-situated processes of attribution and negotiation over identities.

It often happens, however, that identity establishes itself not only in relation to similarity, but also in relation to difference, when other identities and relation-

ships are being rejected. The problem of conflicting identities is seen in the texts of writers who do not define themselves in terms of absolute similarity shared with other group members. Some aspects of their authorial self contradict each other in different ways, influencing the linguistic, rhetorical and stylistic choices they make in their texts.

The textual realization of authorial identity is, therefore, the outcome of different types of social positioning and becomes even more intricate when a writer has to write in “the space between” two languages and two cultures. This is the case of bicultural authors, such as Amy Tan (an American writer of Chinese origin) who struggles to reconcile the requirements of Anglo-American linear reasoning with an East-Asian expansive logic.

Taking Lanigan (2012) typology of East-Asian and Western cultures as a point of departure for ruminations on what happens when a writer’s life experience brings one culture into contact with another, I claim that due to such cross-cultural exposure a writer acquires dual perception of reality which allows them to see two constructs of reality instead of one.

The authorial identity of such a bicultural writer is not, however, a unitary construct as it comprises two different and psychometrically independent components. Benet-Martínez and Haritatos (2005) divide them into two categories:

- (a) cultural *blendedness* versus compartmentalization- the degree of dissociation versus overlap perceived between the two cultural orientations (e.g., “I see myself as a Chinese in the United States” vs. “I am a Chinese-American”),
- (b) cultural *harmony* versus conflict- the degree of tension or clash versus compatibility perceived between the two cultures (e.g., I feel trapped between the two cultures” vs. “I do not see conflict between Chinese and American ways of doing things”) (Q.-L. Huynh et al., 2012: 830).

Since cultural blendedness and cultural harmony are influenced by different contextual and personality variables, they function separately. Lower blendedness is related, for example, to lower openness to new challenges or higher barriers to second language acquisition, whereas lower cultural harmony is shaped by interpersonal traits such as higher neuroticism or greater perception of discrimination. Therefore, bicultural individuals may have any combination of the above cultural components.

My purpose in this paper is to take up the problematical conjunction of “Oriental” and “Occidental” rhetorical strategies which intersect in the discourse of bicultural authors. I am going to argue that differences between these two rhetorical styles are not based on “Oriental” writers subscribing to indirect and “Occidental” to direct styles of communication, but are rather based on discrete types of visual perception and face relationships one can adopt when participating in East-Asian and Western discourse.

2. Cultural differences in perception between West reality and East reality

The relationship between language and the perception of reality was well captured long ago in the Whorfian hypothesis, which proposes that language and thought are inextricably tied together, determining the categories of perception open to the individual in a particular culture.

Since “perception is a cultural construct in which the actual world (empirical) is perceived as the real world (eidetic)” (Lanigan, 2012: 103), the actuality of bilingual writers is confronted by two separate, culture-specific constructs of reality that are not simply additive. The formation of such a bicultural authorial identity is the outcome of complex identification processes which equip a writer with several selves, interplaying with each other. In the case of Asian-American writers these selves are constituted by holistic, context oriented cognitive and social processes typical of East-Asian culture on the one hand, and the discrete and analogue perspective of Western cultures on the other.

The discrepancies in the cultural narratives of “Oriental” and “Occidental” authors are predominantly constituted by differences in visual perceptions of the East and the West. Lanigan (2012) divides these differences into two categories:

- W-reality (referring to a Western construction of perception)
- E-reality (referring to an Eastern construction of perception).

W-reality requires a cultural perspective which draws on the Geometric Linear Perspective based in occidental discourse. The Latin word *occidere* means to kill, to set (like the sun): the sun falls, sets in the West; perspective converges on a horizon point in space; horizon is a terminal point. Lanigan (2012) argues that the “isometric perspective” of the West demands the metaphysics of Phenomenalism, wherein Width (Horizontal) + Height (Vertical) = Depth (Diagonal) and is a typical cultural perspective for W-reality.

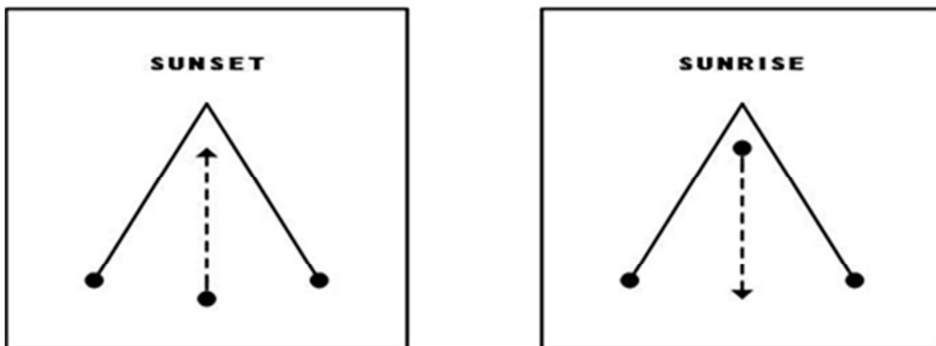

Fig. 1. The sun as a referent in actuality: Western sunset and Eastern sunrise (adapted from Lanigan, 2012)

Conversely, E-reality is based on an Axonometric Curvilinear Perspective grounded in oriental discourse. The Latin word *oriri* means to rise, to arise: the sun stands, rises in the East; perspective emerges from a horizon point in space; the horizon is the point of origin. Lanigan (2012) explains that the “axonometric perspective” of the East utilizes the metaphysics of Phenomenology in which Depth (Diagonal) = Height (Vertical) + Width (Horizontal) and is a characteristic cultural perspective for E-reality. Visual examples of the West and East constructions of perception in which the sun is a referent in actuality are shown in Figure 1.

- These two different visual perspectives produce two different kinds of logic:
- Western logic draws on the “order of analysis”; demands a low-context perspective in which specific answers such as “guilty or not guilty”; “yes or no”; “right or wrong” are anticipated and therefore, is reductive (EITHER/OR type of reasoning).
 - Eastern logic exhibits “order of experience”; requires a high-context perspective that can be exemplified by the following responses which are meant to signal “no”: “I agree with you in principle,” “I sympathize with you,” “That needs further consideration” and thereby, is analogue (BOTH/AND type of reasoning) and expansive.

The conjunction of these contrasting perceptions creates a type of logic that features multi-dimensional and expansive thinking confronted by one-point concentration limited by reductive reasoning.

3. The influence of different face systems and forms of discourse on authorial self-representation

Two types of visual perception (W-reality and E-reality) and consequently, two kinds of logic (reductive and expansive) lead to discrete perceptions of self in East Asian and Western cultures. These differences in identity perception are additionally reinforced by the different face systems and forms of discourse which are made available to the members of both cultures.

The American sense of identity is strongly influenced by the individualistic cultural orientation. Although Americans exhibit a community spirit, in terms of working together for the benefit of the community, the predominant, national qualities are individuality, independence and self-reliance. It is only natural that Anglo-American discourse features linear organization and low-context argumentation, which reflect the values of a highly individualistic culture.

By comparison, the East Asian sense of self-awareness is shaped by interpersonal relations and exhibit a highly contextual and indirect communication style. The ancient Confucian kinship relationships are an extremely powerful

force in East Asian social communication and are reiterated in teaching materials as the *San Zi Jing* (Xu Chuiyang, 1990), used today in public school books in East Asia.

Along these lines, the Chinese psychological anthropologist Francis L.K Hsu argues, “The major key (though never the only key) as to why we behave like human beings as well as to why we behave like Americans or Japanese is to be found in our relationships with our fellow human beings” (1983: 414). Hsu claims that human relations should constitute the basic unit of analysis in studies of identity and interpersonal communication. According to him (1985: 24), “the concept of personality is an expression of the western ideal of individualism. It does not correspond to the reality of how the western man lives in western culture, far less any man in any culture.” For this reason, the idea of self that underlies western studies of communication, and tends to be highly individualistic, self-motivated, and open to ongoing negotiation, may not always be appropriate as a basis for studying East Asian discourse, which features a more collectivistic view of the self and is connected to one’s membership in such basic groups as family, friends and co-workers. The East Asian collectivistic self is strongly influenced by assumed or unmarked assumptions about roles and responsibilities. This observation prompted Hsu to suggest that in the studies of East Asian discourse the idea of the individual self should be replaced by the Chinese concept of person (*ren*). *Ren* allows not only interior unconscious or preconscious (“Freudian”) levels and expressible conscious levels of the person to be included in the analysis of identity, but also one’s intimate society and culture. For example, in the analysis of the self based on *ren*, such relationships as those with one’s parents and children are considered inseparable aspects of one’s identity. The differences between the Chinese and the Western concepts of the self have been graphically presented by Hsu in two diagrams (see Figure 2 and 3).

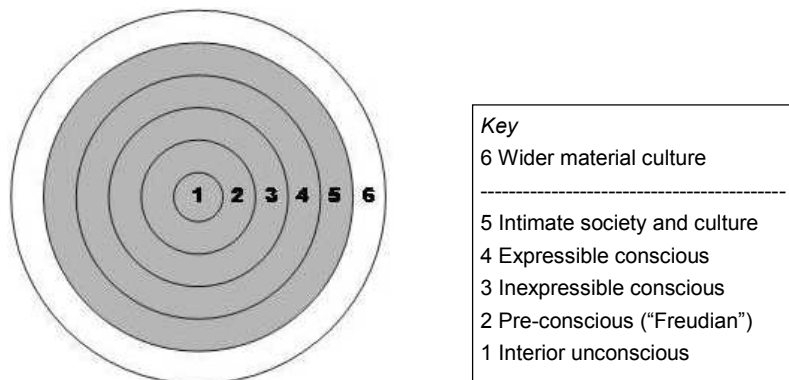

Fig. 2. The Chinese concept of the self (adapted from Hsu, 1983)

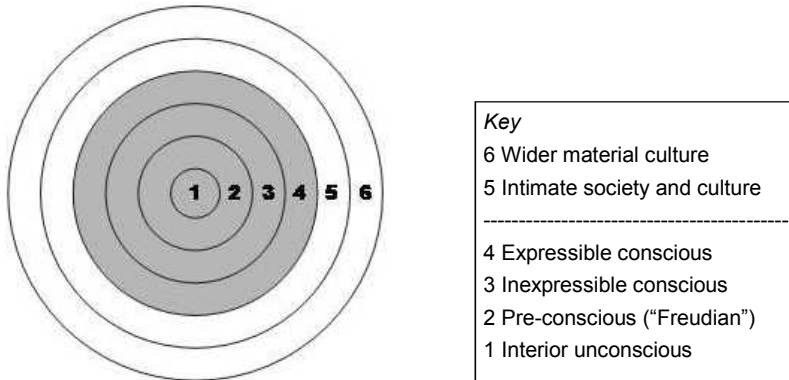

Fig. 3. The western concept of the self (adapted from Hsu, 1983)

In the American (individualistic) concept of the self, the boundary which defines the self is set up between the person and the person's immediate relationships, whereas the Chinese concept of person (*ren*) places the boundary of the person on the outside those intimate relations.

Hsu's aim in proposing the framework for the analysis of the self based on *ren* is not to offer an alternative to the individualistic concept of the self, but to argue that a socially separated individual is not real. Since intimate human relationships, as he asserts (1985: 34), "are literally as important as [a person's] requirement for food, water, and air", it is a dangerous analytical fiction to believe that the individual is the source of all social reality.

Considering the critical impact of social relations on the construction of the self, the concept of face becomes a key element in the discursal analysis of the self in the socio-cultural perspective. Face is usually given the following definition: "*Face* is the negotiated public image, mutually granted each other by participants in a communicative event" (Scollon and Scollon, 2012: 47). Yet, this definition centres exclusively on the negotiation of *face*, leaving aside the assumptions participants bring to the communicative event. For the purpose of this paper, I will adhere to these two aspects of *face*. I believe that in any act of communication *face* is both negotiated and constituted by the assumptions discourse participants make before they enter a communicative event. What factors contribute to a desirable self-representation depends strongly on the way interlocutors organize discourses in their immediate relationships.

One of the most important aspects of *face* present in "Oriental" discourse is constituted by kinship. There are two major aspects of kinship which determine the nature of East-Asian discourse: hierarchical and collectivistic relationships.

Kinship relationships usually refer to blood bonds that define the obligations, rights and boundaries of interaction among its members. The primary relationships

in “Oriental” cultures are not lateral relationships, like those between siblings, but hierarchical, like those between fathers and sons, mothers and daughters. From early childhood, children are taught to be obedient to their parents and are practiced in the discourse forms of hierarchical relationships. It is only natural that later in their lives they expect all relationships to feature hierarchical structures.

The other aspect of kinship important for discourse is that members of collectivistic relationships are not perceived as independent individuals, but as integral parts of hierarchies of kinship. The sense of identity and self-awareness are influenced by interpersonal relations based on filial piety, interdependence and shared aspirations to maintain group reputation, harmony and cohesion.

This preference for kinship relationships contrasts the emphasis on individualism and egalitarianism which reaches its extreme in American society. Kinship relationships are at odds with the American myth of the “self-made man” and are considered formidable obstacles to an individual’s independence and progress. While participating in academic and other types of social discourses, American children are expected to show creativity and independence in thinking, along with problem-solving abilities.

This observation has been advanced by Hsu (1981) who notes that:

The [North] American emphasis on self-expression not only enables the [North] American child to feel unrestrained by the group, but also makes him [her] confident that he [she] can go beyond. The Chinese lack of emphasis on self-expression not only leads the Chinese child to develop a greater consciousness of the status quo but also serves to tone down any desire on his [or her] part to transcend the larger scheme of things (Hsu, 1981: 94).

The question of the influence of different face systems and forms of discourse on authorial self-representation is probably the most difficult issue to address in identity studies. One reason for this is that none of us are members of only one culture: people’s identities are influenced (if not determined) by a variety of face systems and the forms of discourse in which we participate throughout our lives. Therefore, authorial identity becomes a compound of different selves which converge with each other in different ways depending on the social circumstances and forms of discourse. Another reason is that the knowledge of these face systems and forms of discourse is never complete, because of the multiplicity of discourse functions and their dynamic changes.

4. Writing as the product of the writer’s life history

The study of writer identity construction continues to attract researchers from many disciplines. What binds them all together is the desire to understand how authors’ autobiographical selves are influenced by their prior social and

discoursal history and how this shapes the writer self-representation in discourse. The impact of the individual factors on the way writers present themselves in discourse is addressed in the social-cognitive model of identity construction, in which identity is defined as “[a] personal frame of reference for interpreting self-relevant information, solving problems, and making decisions” (Berzonsky, 2011: 55). In this perspective, identity is approached from three different identity-processing orientations: informational, normative, and diffuse-avoidant which result from individual differences in identity styles.

The term ‘autobiographical self’ points to the link between writers’ sense of their roots, their ‘real self’ and the way it is reconstructed in discourse. It is important to emphasize that the ‘real self’ is not a stable entity since it is subject to change as the writer develops (broadens knowledge and experience) and the context changes (e.g., when authors write across disciplines). This aspect of the authorial self is referred to by Bourdieu (1977) as the ‘habitus’: an individual’s disposition to behave in certain ways. It gives a writer the agency to draw on unique social and linguistic resources, which allow them to resist undesirable subject positions and create new identities.

Since the ‘autobiographical self’ relates directly to a writer’s life history, it is often viewed as the closest representation of what writers mean by their authorial identity. Yet it cannot be traced through any specific linguistic exponent and is revealed indirectly through two other aspects of a writer’s identity, which I call the ‘collective self’ and ‘self as performer.’ In the model I proposed for authorial self-representation in academic text (Lehman, 2014: 604) the ‘autobiographical self’ along with ‘self as performer’ constitute the ‘individual self’¹. The ‘self as performer’ is the writer’s ‘voice’, in the sense that the writer’s experience, position, opinions and beliefs are revealed by the particular stylistic choices a writer makes to establish authorial credibility, interaction with the audience and to show linguistic finesse. It is difficult to make categorical statements about the extent to which a writer’s ‘autobiographical self’ influences the ‘self as performer’, since most of the time writers draw on their life histories subconsciously.

Furthermore, the ‘individual self’ determines and is determined by the prototypical possibilities for the ‘collective self’² available to a writer in the institutional and socio-cultural context in which they write.

¹ The ‘*individual self*’ is that aspect of the author’s self, which is a product of their mind, cognition, personality and life history. It is constituted by the ‘self as performer’ and the ‘autobiographical self.’

² The ‘*collective self*’ is that aspect of the author’s self which is a social construct, constituted in the act of the writer’s alignment with the conventions of dominant practices and discourses located in a particular institutional and cultural context.

Most recently, the influence of a writer's autobiographical past on their authorial self-representation (referred to as 'narrative identity') has been plainly conceptualized within a new integrative theory of selfhood across the life course (McAdams and Cox, 2010) as "[t]he internalized and evolving story of the self that a person constructs to make sense and meaning out of his or her life" (McAdams, 2011: 99). Current interpretations of narrative identity emphasize the intricate interplay between culture and narrative, and suggest that "[a] person's life story says as much about the culture wherein a person's life finds its constituent meanings as it does about the person's life itself" (McAdams, 2011: 100). This perspective privileges a dynamic view of identity because throughout our lives we are socialized into different cultures which encompass both large (national, ethnic and religious) and small cultures (social groups and discourse communities individuals identify with). Therefore, following Ricoeur (1988: 22), "To answer the question 'Who?'...is to tell the story of a life."

5. The integration of bicultural identities

Authors usually move between different social and cultural identities – some of which are more important than others; some of which they identify with and some of which they reject – and consequently occupy diverse subject positions. The plural form of the word captures the idea of people interacting simultaneously with several social groups, which means that identity is not a fixed concept but a continuous self-identification process which develops throughout the lifetime.

The way authors draw on these more or less compatible identities which constitute their authorial self becomes even more complex in the case of a bilingual writer, since the native socio-cultural framework is extended to include a second socio-cultural framework. These frameworks sometimes complement and sometimes oppose each other, leading to the construction of vague meanings, mental quandaries and frequently, identity conflict. It happens so, because language appears to be one of the most rooted elements of our identity and one which is easily identifiable by others. Like many other aspects of our identity, we take it for granted and we only reflect upon it when we feel our linguistic identity is being threatened.

Approximating the ideal of a successful second language writer often involves a fundamental shift in our views, norms and values, contributing to significant changes in our linguistic identity and even personality. Along these lines, Anna Wierzbicka, a Polish Australian linguist and academic, argues:

[I] had to learn to ‘calm down’, to become less ‘sharp’ and less ‘blunt’, less ‘excitable’, less ‘extreme’ in my judgments, more ‘tactful’ in their expression. I had to learn the use of Anglo understatement (instead of the more hyperbolic and more emphatic Polish ways of speaking). I had to learn to avoid sounding ‘dogmatic’, ‘argumentative’, ‘emotional’ [...] But these weren’t just changes in the patterns of communication. There were also changes in my personality. I was becoming a different person, at least when I was speaking English [...] Thus, I came to feel that by learning the Anglo ways I could enrich myself immeasurably, but I could also ‘lose myself.’ (Wierzbicka, 1997: 119–121)

The construction of the self of a bicultural author not only involves the rhetorical adjustments mentioned in the above quote, but it also requires significant changes in the ‘semantic matrix’ people impose on the world in order to make sense. Eva Hoffman, a Polish American writer and academic, provides the following description of the ‘conceptual grid’ shift she experienced:

But mostly, the problem is that the signifier has become severed from the signified. The words I learn now don’t stand for things in the same unquestioned way they did in my native tongue. “River” in Polish was a vital sound, energized with the essence of riverhood, of my rivers, of my being immersed in rivers. “River” in English is cold – a word without aura. It has no accumulated associations for me, and it does not give off the radiating haze of connotation. It does not evoke. (Hoffman, 1989: 106)

Hoffman’s personal experience of an émigré who was made to translate her sense of self into a new culture and a new language demonstrates clearly the arbitrary nature of the relationship between a symbol and its referent. Since the thing/concept signified is created in an individual’s mind on the basis of their knowledge and experience, it is unique for each person.

Any text, whether literary or academic, “is a social performance achieved by drawing on appropriate linguistic resources” (Hyland, 2009: 70). Identity is, therefore, seen as both constructing (due to the agency of the writer) and being constructed (by social structures and social practices) in discourse. Clearly, for effective reader-writer communication to occur, authors must move their identity from the personal to the social sphere and from the inner processes of cognition to the outer dynamic and interactive construction in a text.

The primary outer factor which influences authorial self-representation is culture. The rhetorical and linguistic choices available to a writer are constrained by the value and belief systems prevailing in the linguistic and cultural community of the author. A writer’s understanding of what appealing prose or persuasive writing looks like is constituted in the process of socialization into the native writing convention. The schemata acquired and constructed through native socio-cultural experiences are resistant to change (for they are supposedly subconscious and hardly ever questioned) and hence, exert a lifelong impact on a writer’s perception of ‘good writing.’

For example, the Chinese concept of the self makes it difficult for Chinese writers to be direct and assertive in their statements. According to Scollon (1991), the Confucian values which constitute the Chinese self are based on four central relationships: affection between parent and child, righteousness between ruler and ruled, differentiation between elder and younger, and trust between friend and friend. These values affect the choice of a particular writing style which features “[a] restricted expression of personal feelings and views, an indirect approach to the chosen topic, and a preference for prescribed, formulaic language” (Cai, 1993: 11). Conversely, the writing style of the West emphasizes the voice of the individual writer and is in line with the Western notion of selfness based on the idea of individualism. This leads to directness of assertions including unambiguous expressions of feelings and beliefs.

6. The case of Amy Tan

The impact of the exposure to two different types of English (one used at home and the other at school) and two face systems (American and Chinese) is evidenced in the literary output of Amy Tan, who was born in the US to immigrant parents from China. Even though she has always had a love for language, what led her to write was her militant attitude and determination to prove that she could write in English, despite the limitations imposed on her by her cultural background. She wrote, “[I] happen to be rebellious and enjoy the challenge of disproving assumptions about me. I became an English major my first year in college, after being enrolled as pre-med” (Tan, 2008: 163). Because of her unique background, she created her authorial voice by drawing on two major influences: her Chinese-American cultural experience and her mother-daughter relationship.

To construct her authorial self (the voice she wanted her readers to hear) Tan decided to reconcile the requirements of plain Anglo-American rhetoric (grounded in an individualistic concept of the self) with an East-Asian expansive logic (based in a collectivistic view of one’s identity). She described these efforts in her essay “Mother Tongue”, which I will strongly draw on here to demonstrate how the different Englishes she grew up contributed to her identity.

Tan’s mother was the major influence on the language of her writing, and their relationship became the major theme of her novels. This reflects the importance of hierarchical relationships, like those between mothers and daughters, in Chinese culture. Her mother was the major critic of her literary output, more important than her American audience. This can be illustrated by Tan’s description of one of her meetings with her readers:

The talk was about my writing, my life, and my book *The Joy Luck Club*, and it was going along well enough, until I remembered one major difference that made the whole talk sound wrong. My mother was in the room. And it was perhaps the first time she had heard me give a lengthy speech, using the kind of English I have never used with her [...] a speech filled with carefully wrought grammatical phrases, burdened, it suddenly seemed to me, with nominalized forms, past perfect tenses, conditional phrases, forms of standard English that I had learned in school and through books, the forms of English I did not use at home with my mother. (Tan, 2008: 160–161)

The English they used with each other drew on their Chinese cultural heritage. It was the language of intimacy, a different sort of English dedicated to family talk. Although some of Tan's American friends said they understood none of her mother's English, as if she were speaking pure Chinese, to Tan it was perfectly clear and natural. She wrote, "[I]t's my mother tongue. Her language, as I hear it, is vivid, direct, full of observation and imagery. That was the language that helped shape the way I saw things, expressed things, made sense of the world" (Tan, 2008: 161). Therefore, when Tan decided to become a writer and envisage the reader of her stories, she chose her mother:

So with this reader in mind I began to write stories using all the Englishes I grew up with: the English I spoke to my mother, which for lack of a better term might be described as "simple"; the English she used with me, which for lack of better term might be described as "broken"; my translation of her Chinese, which could certainly be described as "watered down"; and what I imagined to be her translation of her Chinese if she could speak in perfect English, her internal language, and for that I sought to preserve the essence, but neither an English nor a Chinese structure. I wanted to capture what language ability tests could never reveal: her intent, her passion, her imagery, the rhythms of her speech and the nature of her thoughts. (Tan, 2008: 163)

During Tan's school years, English was never her strong suit because she could not align herself with the linear, reductive logic required on English tests. For her, the answers in English tests were always a judgment call, a matter of opinion and personal experience. Since the perception of relevance is culturally determined, the textual and linguistic features which make English prose relevant differ significantly from the requirements for coherence and logic in other cultures. Tan provides the following explanation of the lack of 'relevance' in her answers on English tests:

Those tests were constructed around items like fill-in-the blank sentence completion, such as "Even though Tom was ___ Mary thought he was ___." And the correct answer always seem to be the most bland combinations, for example, "Even though Tom was shy, Mary thought he was charming," with the grammatical structure "Even though" limiting the correct answer to some sort of semantic opposites, so you wouldn't get answers like "even though Tom was foolish, Mary thought he was ridiculous." Well, according to my

mother and me, there were very few limitations as to what Tom could have been and what Mary might have thought of him. So I never did well on tests like that.

The same was true with word analogies, pairs of words for which you were supposed to find some logical semantic relationship, for instance, “Sunset is to nightfall as __ is to __.” And here you would be presented with a list of four possible pairs, one of which showed the same kind of relationship: *red* is to *stoplight*, *bus* is to *arrival*, *chills* is to *fever*, *yawn* is to *boring*. Well, I could never think that way. I knew what the tests were asking, but I could not block out of my mind the images already created by the first pair, *sunset* is to *nightfall*- and I could see the burst of colors against a darkening sky, the moon rising, the lowering of a curtain of stars. And all the other pairs of words [...] just threw up a mass of confusing images, making it impossible for me to see that saying “A sunset proceeds nightfall” was as logical as saying “A chill proceeds a fever.” The only way I would have gotten that answer right was to imagine an associative situation, such as my being disobedient and staying out past sunset, catching a chill at night, which turned into feverish pneumonia as punishment – which indeed did happen to me. (Tan, 2008: 162–163)

7. Conclusions

Today the emergence of the plural forms of English broadly acknowledges differences in the sociolinguistic realities of bicultural writers. The degree of writer conformity in adjusting to the specific rhetorical and linguistic requirements of so-called Standard English has significantly decreased. This has been demonstrated by new developments in merging the stylistic features of the Hausa language with English in West Africa, and the legitimization of localized models of English in China which include Chinese Pidgin, New Chinese Pidgin, Chinglish, Chinese English and China English.

The case of Amy Tan shows the need to legitimize the voices from one cultural context within a new cultural context. The major theoretical concept behind her writing is that voice is realized not through isolated features of language but through the relationship between sociocultural context and text-level orientations to the subject matter, authorial engagement and the method of development, which are referred to as experiential, interpersonal and textual meanings within Systemic Functional Linguistics (SFL).

For skilled bicultural writers, the content of their writing, what they consider as acceptable and reasonable evidence and how they structure their work is influenced by their prior writing experiences in their first culture. In order to use these experiences as assets, not obstacles in academic communication, the legitimization of variant forms of English, combining features of both the source and target cultures has become a necessity we can ill-afford to ignore. It is therefore clear that an important line of further research in the fields of discourse studies,

textual linguistics and cultural studies should focus on the construction of a theoretical and methodological framework for establishing the sociocultural and linguistic factors that would enable the acceptance of alternative voices in Anglo-American discourse.

References

- Berzonsky, M.D. 2011. "Processes of personal identity formation and evaluation". In: Schwartz, J.S., Luyckx, K. and V.L. Vignoles. (eds). *Handbook of identity theory and research*. Berlin: Springer-Verlag. 55–76.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a theory of practice*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Cai, G. 1993. "Beyond bad writing: teaching English composition to Chinese ESL students". Paper presented at the College Composition and Communication Conference. San Diego, CA, March 1993.
- Gee, J.P. 1999. *An introduction to discourse analysis: theory and method*. London/New York: Routledge.
- Hoffman, E. 1989. *Lost in translation*. New York: Dutton.
- Hsu, F.L.K. 1981. *Americans and Chinese: passages to differences*. 3rd ed. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Hsu, F.L.K. 1983. *Rugged individualism reconsidered: essays in psychological anthropology*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Hsu, F.L.K. 1985. "The self in cross-cultural perspective". In: Marsella, A.J., DeVos, G. and F.L.K. Hsu. (eds). *Culture and self: Asian and western perspectives*. New York: Tavistock Publications. 24–55.
- Hyland, K. 2009. *Academic discourse: English in a global context*. London: Continuum.
- Lanigan, R.L. 2012. "Contact confusion in perception: West meets East, one actuality becomes two realities". In: Chruszczewski, P.P., Rickford, J.R., Buczek, K., Knapik, A.R. and J. Mianowski. (eds). *Languages in contact 2012*. Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu. 103–125.
- Lehman, I.M. 2014d. "The co-construction of authorial identity in student writing in Polish and English". In: Gruzca, S., Anajjar, J., Borowska, A. and M. Pluzyczka. (eds). *Studi@Naukowe* 25. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej UW.
- McAdams, D.P. and K.S. Cox. 2010. "Self and identity across the life span". In: Lerner, R., Freund, A. and M. Lamb. (eds). *Handbook of lifespan development*. Vol. 2. Cambridge/New York: Cambridge University Press. 158–207.
- McAdams, D.P. 2011. "Narrative identity". In: Schwartz, S.J., Luyckx, K. and V.L. Vignoles. (eds). *Handbook of identity theory and research*. Berlin: Springer-Verlag. 99–115.
- Huynh, Q.L., Nguyen, A-M., Tu, D. and V. Benet-Martínez. 2011. "Bicultural identity integration". In: Schwartz, S.J., Luyckx, K. and V.L. Vignoles. (eds). *Handbook of identity theory and research*. Berlin: Springer-Verlag. 827–842.
- Ricoeur, P. 1988. *Time and narrative III* (Translated by Kathleen Blarney and David Pellauer). Chicago: The University of Chicago Press.
- Scollon, R. 1991. "Eight legs and one elbow: Stance and structure in Chinese English compositions". In: *Proceedings of the Second North American Conference on Adult and Adolescent Literacy*. Hong Kong.
- Scollon, R., Wong Scollon, S. and R.H. Jones. 2012. *Intercultural communication: a discourse approach*. 3rd ed. London: Wiley-Blackwell.

-
- Tan, A. 2008. "Mother tongue". In: Silberstein, S., Dobson, B.K. and M.A. Clarke. (eds). *Reader's choice*. 5th ed. Michigan: The University of Michigan Press. 160–163.
- Wierzbicka, A. 1997. "The double life of a bilingual: a cross-cultural perspective". In: Bond, M.H. (ed.). *Working at the interface of cultures. Eighteen lives in social science*. London: Routledge. 113–125.
- Xu, C. (ed.). 1990. *The three character classic in picture*. Singapore: EPB Publishers.

IDENTIFYING AND REPAIRING COHERENCE BREAKS IN FL STUDENT WRITTEN DISCOURSE

IGA MARIA LEHMAN, JERZY ZYBERT

1. Introduction

This article reports on a study devoted to an analysis of the instances of coherence breaks found in the expository essays produced by university students of English as a foreign language. The textual manifestations of miscommunication, which disturb both the global and the local meaning of a text, result from L2 (second language) writers' inept use of the linguistic and rhetorical devices that are required in English for making texts coherent and are apparently different in their own L1s (first languages). The major purpose of the inquiry was to find out whether the kind of remediation training the students received helped them align with the requirements of Anglo-American writing convention.

The relationship between language and the perception of reality was well captured long ago in the Whorfian hypothesis, which proposes that language and thought are inextricably tied together, determining the categories of perception open to the individual in a particular culture. Given that identity, language and written expression are inseparably bound together, the central question of the proposed study was the one formulated by Pavlenko (2005): is the first language always the language of the heart? Inspired by this question, the inquiry aimed to investigate how Polish and Ukrainian student writers balance their L1 and L2 linguistic and rhetorical standards when writing in English.

Since L2 writers' experience of their native literacy practice influences their linguistic and organizational choices while writing in a foreign language, the

writing instructors are challenged with the preconceptions or presuppositions related to writing that students have developed in their own cultures. These are often inappropriate and inapplicable in English-speaking settings and cause communication breaks. This is also the case of academic texts produced by Polish and Ukrainian students: their texts differ significantly from Anglo-American standards in the ways that native writers achieve textual coherence. This is particularly transparent in their ignorance related to the use of such reader-friendly devices as, e.g. explicit thesis statement, metatextual cuing, careful and logical paragraphing, and the use of precise and adequate vocabulary. In consequence, their texts are intricate, incoherent, and difficult to read for native and other users of English. Therefore, there is an obvious need for identifying the most frequent and typical linguistic and structuring devices that make those texts blurry and incoherent on the one hand, and for designing and developing effective practice to eliminate barriers to unequivocal comprehension of texts, on the other.

It has been noted (Cumming and Riazi, 2000: 57) that the field of L2 writing undoubtedly lacks a unified understanding of “how people learn to write in a second language” and how teaching could facilitate this process. Unfortunately, *coherence* in particular has been seen as the “step child” of the writing instruction: actually, practical implications of coherence theories can rarely be found on academic curricula. One of the reasons for this situation is that *coherence* is not a well conceptualized phenomenon. There are at least two competing approaches to the concept of *coherence*: one that emphasizes the reader’s interaction with the text and the other that focuses on the text itself (cf. Johns, 1986c). Despite the recent focus on the interaction between reader and text, for the purpose of our study we decided to adhere to both aspects of *coherence*. We believe that *coherence* should not only be viewed as a successful interpretation of linguistic messages by the reader (semantic perspective), but also as a function of the text itself in which the signals of surface cohesion (structural perspective) are necessary for easy processing. Then for successful interaction to occur between text producer – text – and recipient, it is necessary to understand how an individual’s first language and culture (which constitute their **autobiographical selves**)¹ influence their L2 writing (expressed by their **performative selves**)².

¹ **‘Autobiographical self’** can be the closest representation of what writers mean by their authorial identity (since it relates directly to each author’s life history) and has certain affinity with Bourdieu’s (1977) concept of ‘habitus’: an individual’s disposition to behave in certain ways (see Lehman, 2015a).

² **‘Self as performer’** is to a greater or lesser extent the product of a writer’s **‘autobiographical self’** and is evidenced by the particular stylistic choices a writer makes to express their authori-

Admittedly, even though our research is only meant to be an issue-raising study, it nevertheless attempts to reveal the complexity of the factors involved in teaching both semantically and structurally based models of coherence to ESL students. Our purpose is to provide the readers with some assessment tools for evaluating textual coherence in academic texts produced by L2 writers.

2. Background

The Institute of English, part of the University of Social Sciences in Warsaw (a private university), offers both BA and MA programs in English studies. As is typical of similar studies in Poland courses combine intensive practical language teaching, linguistics, literature and culture of English-speaking countries. About 30% of the students who enroll at the Institute come from Ukraine. Admittedly, a considerable number of them are quite proficient in English and the same assessment applies to Polish students. However, both groups display serious inadequacies in their writing tasks and prove that their writing skills are not properly developed. This is clearly manifested in their evident violations of some writing principles that normally make texts cohesive and coherent.

The appreciation of the importance of writing for students' future professional careers has made us decide that this skill must be focused on in the didactic work at the Institute. For this reason we are developing a writing intensive program that will allow us to achieve our teaching objectives. Our conviction that the goal is feasible is based on the results of a pilot study we have recently conducted on an admittedly small population of Polish and Ukrainian students.

There is no denying that coherence breaks interrupt the smooth processing of the flow of information in the text. Also everyday experience provides ample evidence that the commonest breaks include the following ones:

- 1) on the global level – inept rhetorical structure
- 2) on the local level – non-parallel structure, inappropriate use of tenses, key nouns and pronouns, transition signals, erroneous word choice, word order and word form, as well as such errors as sentence fragments and run-on sentences.

However, the intensity of these disturbing factors varies between the groups. Some of these errors tend to occur more frequently in one group, while other errors are more frequent in the other group. Our experiment revolves around the claim that coherence breaks are due to inadequate schooling and the suggestion that they depend on the cultural variable. Therefore, our research objective was

tativeness, linguistic finesse and to establish successful communication with the readers (see Lehman, 2015a).

also to find out which types of coherence breaks are more persistent in the essays of Polish subjects and which are more common in the essays written by the Ukrainian subjects. A comparison of coherence breaks made by students of two different L1s provides some evidence to support the suggestion mentioned above.

3. The experiment

Sixteen expository essays written by Polish and Ukrainian students in the fourth year of their full-time English Philology studies (the first year of the master's program) were selected for detailed scrutiny. Of a gamut of actual coherence breaks found in the students' texts the following were selected for evaluation by the descriptors geared toward measuring the linguistic and rhetorical skills specified in the practice objectives and for subsequent submitting them to remedial practice: inept rhetorical pattern of the written work, inappropriate use of parallel structure, tenses, key nouns and pronouns, transition signals, erroneous word choice, word order and form, run-on sentences and sentence fragments (incomplete thoughts).

Essay production situation

Assigning the writing task in the form of a common prompt seemed to be a logical consequence of our choice of a trait-based scoring guide for data analysis. Prompt-response writing differs from other forms of academic writing mainly in two aspects: it is not interactive and is not completed over time because it is done solely by the student in one sitting and serves as a test. The students, working alone, read the prompt and then responded in writing. The writing task was completed in the classroom within the allotted amount of time (90 minutes).

Rationale for prompt

– What is a prompt?

A prompt is a written instruction for writing a paragraph or essay on a specific topic in a specific writing mode. It is a writing test, administered in a group situation. Specifically, the student must go through the following steps:

- read the prompt independently
- create an outline from the prompt information
- create a first draft independently from the outline

- revise the first draft independently
- produce the final draft
- exercise effective time-management.

Description of the writing tasks

Common prompt # 1

The students were asked to read the passage about certain people who made a difference in their lives, process the prompt content and identify useful information. The prompt contained **a general description of the topic** and did not include background information or the key points for the body paragraphs. The students had to independently identify and organize useful information. They used the prompt to produce organization plans and finally moved from their outlines to the complete development of their ideas. Their actual task was to discuss the reasons why they admire a person of their choice in three hundred-word expository essays. In order to minimize stress, the students had practised the above skills in various activities prior to the testing day.

Instruction for students

Read the passage below about important people in your life. Then follow the instruction for writing a “cause-effect” essay.

In our lives, there are certain people who made a difference to us, who have taught us a lesson or who have done something extra that meant a lot to us. Think of a specific person in your life who has made an impression upon you or whom you admire. This person can be a friend, a co-worker or even a parent.

Your purpose is to write a five paragraph essay (300 words), in which you provide reasons why you admire that person. Pay careful attention to how you organize your support.

Common prompt # 2

The students were asked to read the passage about the poverty in the U.S individually, process the prompt content and identify useful information. The prompt featured **a detailed description of the topic** which included background information for the introductory paragraph and the key points for the body paragraphs. The students had to identify and organize useful information in response to **the predefined pattern**. Their actual task was to discuss the effects of poverty on its victims in three hundred-word expository essays.

Although the reasons for poverty were mentioned in the task description, the students had to independently identify and organize useful information.

Instruction for students

Read the passage below about poverty in the U.S. Then follow the instruction for writing a “cause-effect” essay.

According to the U.S Census Bureau, the percentage of the U.S. population below the poverty line at the end of 2013 dropped to 12.7 percent. However, 12.7 percent of the U.S. population equals 34.5 million people, including 13.5 million children. These are very large numbers of people. What effects does poverty have on their lives?

The effects of poverty in the U.S. are varied. Higher crime rates and poor housing are common in low-income areas. School dropout rates are also higher, and those students who remain in school often do not receive as good an education as do the students in higher income areas. Being badly educated usually means that low-income people have few job skills. Other effects of poverty include a lack of money to pay doctor and dental bills. Many poor people do not have medical insurance. Low-income people may also eat foods that are cheap but not nutritious. These conditions all lead to more ill health. Because poor people are often the victims of crimes, live in rundown housing, have few job skills, and frequently have poorer health, it is hard for them to climb out of poverty. It is not surprising that the poor often suffer from depression and hopelessness when their present lives and their future possibilities are both so bleak.

Your purpose is to write an essay (300 words) in which you examine the effects of poverty on its victims. Pay careful attention to how you organize your support.

4. Task objectives

The task objectives were set to help students practically remedy the problems related to the three selected coherence breaks, i.e. rhetorical structure, focus and development, and language use found in the students’ written work. To identify the errors that lead to coherence breaks and then to measure the level of remedying them, we designed a scoring guide which featured the descriptors geared toward measuring the linguistic and rhetorical skills specified in the practice objectives.

Descriptors in the scoring guide

The scoring guide comprises five bands. Using this five-level scale, the rater assigns a single score to each trait to determine a cumulative score of 0 to 15 which can be divided by three to arrive at a mean score on the scale from 1 to 5.

Primary and multiple trait scoring

Score	Rhetorical Structure inept rhetorical organization	Focus and development	Language Use sentence fragments, faulty word choice, lack of parallel structure run-on and choppy sentences
5	The essay is organized and logical; it features explicit thesis statement and clear paragraphing; the writer demonstrates the effective use of cohesive devices such as transition signals, repetition of key nouns, and pronoun/antecedent agreement.	The essay is fully developed with university-level content; the essay is unified and focused; the writer sustains a thoughtful argument.	Language is direct and generally accurate; there are no errors in parallelism, tenses, word order, choice and form; there are no fragments and run-on sentences in the text; vocabulary use is sophisticated and varied.
4	The essay is organized and logical, the thesis statement is sufficiently explicit but could be stated more clearly, each paragraph is governed by one controlling idea, for the most part the writer demonstrates the sufficient use of cohesive devices such as transition signals, repetition of key nouns, and pronoun/antecedent agreement.	The essay is adequately developed with quality content; the essay is unified and focused; for the most part the writer sustains a thoughtful argument.	Language control is good; there are very few errors in parallelism, tenses, word order, choice and form; there are no fragments and there may be one run-on sentence in the whole text; vocabulary use is nicely varied.
3	While the essay is organized and logical for the most part, some relationships between ideas are illogical; the essay features clear thesis statement but arbitrary paragraphing (illogical division of the text into paragraphs or presence of more than one main idea in a single paragraph); the writer makes little use of cohesive devices.	The essay is not sufficiently developed; some arguments are weak (trivial and cliché evidence), need more support or the supporting points are unclear; the essay is unified for the most part; the argument is partially sustained.	Language shows inconsistent control; there are some errors in parallelism, tenses, word order, choice and form; there are two or three fragments and one or two run-on sentences in the whole text; vocabulary use shows a lack of variety.
2	The essay lacks organization; there is no thesis or the thesis is inappropriate or confusing; the paragraph divisions are difficult to understand; the writer demonstrates hardly any use of cohesive devices.	The essay is not adequately developed; the essay lacks unity and focus is unclear; the support is irrelevant or it is insufficient to explain the supporting points; the argument is not sustained.	Language shows inconsistencies that distract the reader; there are several errors in parallelism, tense, word order, choice and form; there are three or more fragments and two or more run-on sentences in the whole text; vocabulary use is highly restricted and/or inaccurate.
1	Non- ratable	Non- ratable	Non- ratable

The prompt and the scoring guide have been thus constructed to reflect key dimensions of the assignment:

- its genre type and **the rhetorical pattern** related with it (e.g., explicit statement of the thesis statement, proper paragraphing, transition signals typical for cause/effect type of essay organization)
- **the goals of the assignment** (measured by the category ‘focus and development’ which required writers to sustain thoughtful argument)

- the formal features elicited in the prompt (measured by the category ‘language use’ referred to the appropriateness of language and effective lexical use)

5. The evaluation of the results of the first prompt

Polish sample

Descriptors	Olga	Katarzyna	Patrycja	Albert
Rhetorical structure	5	4	5	5
Focus and development	3	3	3	4
Language use	3	3	3	3
Score	11	10	11	12

Ukrainian sample

Descriptors	Oleksandr	Rostyslav	Nadiya	Mariana
Rhetorical structure	2	3	4	3
Focus and development	2	3	3	2
Language use	3	3	4	3
Score	7	8	12	8

To remedy the coherence breaks in the organizational and sentence structure, the exercises designed to eliminate the following types of errors were administered:

1. inept rhetorical organization
2. sentence fragments
3. faulty word choice
4. lack of parallel structure
5. run-on and choppy sentences

6. The evaluation of the results of the second prompt

Polish sample

Descriptors	Olga	Katarzyna	Patrycja	Albert
Rhetorical structure	5	5	5	5
Focus and development	4	4	4	5
Language use	4	3	4	4
Score	13	12	13	14

Ukrainian sample

Descriptors	Oleksandr	Rostyslav	Nadiya	Mariana
Rhetorical structure	4	5	5	4
Focus and development	4	4	5	3
Language use	3	4	4	3
Score	11	13	13	10

7. Analysis and conclusions

The experiment that the students were submitted to suggests that appropriate training can increase their understanding and implementation of the basic rules for appropriate writing. A comparison of the results obtained before and after the training clearly shows a considerable improvement. Even though it was not equal with regard to the particular imperfections that were examined, progress is undeniable. It is most visible in the case of rhetorical structure. Polish students did not commit any mistakes in the organization of their written work in the final task, which indicates this type of coherence break has been permanently eliminated. Also, the Ukrainian students made a significant progress here: their score in this band raised from the initial 12 points to 18 points, and overall from 35 to 47 in all bands. The initial disparity between the two groups diminished remarkably, too. The initial overall score of Polish students was 42 points vs. Ukrainian 35 points and it was raised to 52 and 47 respectively in the final writing samples.

The results of our experiment demonstrate clearly that due to appropriate training coherence breaks can be successfully repaired in L2 written discourse. It is our strong belief that, if applied widely and consistently throughout curricula, writing would have a profound effect on students' overall communicative competence in a second language. Writing assignments not only strengthen writing skills, but also provoke critical thinking, and above all, enhance cultural interaction among students. Therefore, new curricula and teacher training will be important elements in the successful implementation of writing for the development of academic communicative competence.

References

- Cumming, A. and A.M. Riazi. 2000. "Building models of second-language writing instruction and achievement." *Learning and Instruction* 10.3. 55–71.
- Johns, A.M. 1986c. "Coherence and academic writing: Some definitions and suggestions for teaching." *TESOL Quarterly* 20. 247–265.

- Lehman, I.M. 2015a. "Academic identities: individual and collective 'selves'." In: Duszak, A. and G. Kowalski. (eds.). *Academic inter-genres: between texts, contexts and identities*. Warszawa: Peter Lang (DOI 10.3726/978-3-653-03984-9) (in press).
- Pavlenko, A. 2005. *Emotions and multilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.

FILTROWANIE KONFLIKTOGENNOŚCI W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ NA PRZYKŁADZIE DIADY ‘NAUCZYCIEL – UCZEŃ’

STANISŁAW PUPPEL, MARCIN KRAWCZAK

1. Wstęp

Konflikt jest nieodłącznym elementem wszelkiego rodzaju interakcji począwszy od najbardziej rudymentalnych implikacji natury biologicznej, którym podlegają wszystkie byty biotyczne, poprzez rozwinięte podmioty społeczne aż do kulturowo zaawansowanych i generowanych pokoleniowo okoliczności reprezentowanych przez odmienne zbiorowości kulturowo-instytucjonalno-etniczne.

Interakcje społeczne, a więc takie, które wymagają obecności większej grupy uczestników, które zachodzą w przestrzeni publicznej, czy to o charakterze otwartym czy też zamkniętym, powstają wskutek działań werbalnych (językowych) oraz niewerbalnych (pozajęzykowych) inicjowanych i rozwijanych podczas aktów komunikacyjnych (Puppel, 2004: 4). W wymiarze społeczno-kulturowym występuje jedna z odmian konfliktu, konflikt kulturowy, który w aktualnych rozważaniach oscyluje nie tyle wokół zbiorowości wrogo wobec siebie nastawionych wskutek zanurzenia się jednocześnie w odmiennych kulturach, ale koncentruje się na konkretnej instytucji jako najdoskonalszej formie wcielenia (Puppel, 2009), która wykształciła własne symbole i rytuały przekazywane pokoleniowo i ustanowiła się w roli podmiotu tożsamościowo niezależnego, budzącego społeczne zaufanie, ze starannie skonstruowanymi wzorcami zachowań komunikacyjnych. Do takich instytucji należą, między innymi: armia, bank, kościół, uniwersytet czy szkoła.

Środowisko interakcji w ostatniej z przywołanych tutaj instytucji będzie tłem dociekań autorów. Co więcej, zakłada się, że żadna z instytucji społecznych nie może istnieć bez obecności w niej jednostek ludzkich, tzw. „komunikatorów transhybrydowych” (Puppel, 2011), którzy przekroczyli granice kultury ustno(oralno)/wokalno-graficznej i we współczesnym coraz bardziej technologiczowanym świecie poruszają się w wielowymiarowej, także wysoce technicyzowanej, przestrzeni komunikacyjnej (zob. Ong, 1982/2002).

Celem niniejszego artykułu jest omówienie wybranych aspektów relacji nauczyciel-uczeń oraz zbadanie wyselekcjonowanych przestrzeni publicznych i określenie natężenia konfliktogenności ze strony uczniów (w tym przypadku studentów), którzy w tychże przestrzeniach przebywają i odbywają w nich swoje zachowania komunikacyjne. Stąd wynikają strategie komunikacyjne stosowane przez uczniów w obliczu sytuacji konfliktowych, które będą przedmiotem opisanego poniżej badania.

Wszystkie cytowania ze źródeł nierodzimych zostały przetłumaczone przez autorów artykułu [SP, MK] i w ten sposób oznaczane, chyba że w konkretnym przypadku wskazano inaczej.

2. Konflikt: przyczyny, rodzaje, dynamika rozwoju, style rozwiązywania

Przed zaprezentowaniem próby zdefiniowania pojęcia ‘konfliktu’ należy przyrzeć się zjawiskom, które konflikt mogą powodować. Zjawiska te są zawarte w ogólnej kategorii wspomnianych we wstępie zachowań komunikacyjnych. Oczywistym jest, że konflikty mają również inny charakter np. militarny, ale te rodzaje konfliktów nie będą przedmiotem niniejszego omówienia.

Konflikt jest zatem zdefiniowany jako „sprzeczność interesów, poglądów, niezgodność, spór, zatarg, kolizja” [od łac. *conflictus* – zderzenie] (Sobol, 1995: 582). Może on dotyczyć zarówno poszczególnych jednostek ludzkich (komunikatorów) jak i instytucji. Gregorczyk podaje, że konflikty instytucjonalne (także czasami określane jako ‘organizacyjne’) można podzielić na interpersonalne (międzyosobowe) oraz międzygrupowe (ZI 1).

Nauczyciel i uczeń w instytucji szkoły mogą zostać zaangażowani w obydwóch z przytoczonych konfliktów, które obejmują spór m. in. w relacji nauczyciel-uczeń oraz nauczyciel-klasa. Konfliktu nie należy jednak postrzegać jako zaledwie jednowymiarowe zjawisko o wyłącznie negatywnym wydźwięku. Morton Deutsch (1973), pionier teorii konfliktu, poczynił w tej dziedzinie zasadnicze rozróżnienie stwierdzając, że konflikty mogą być rozpatrywane jako mające wydźwięk zarówno konstruktywny jak i destruktywny. Pierwsze z podejść określa konflikt jako zmierzający do wspólnego dobra za pomocą kompromisu

i ustępstw każdej ze stron biorących udział w konflikcie, podczas gdy drugie uwidacznia zdecydowaną chęć zniszczenia oponenta, przy czym jednostka dominująca czerpie inspiracje z nieprzejednanego poczucia racji, braku szacunku wobec interlokutora, niegodzenia się na ustępstwa i kompromisy oraz często aberracyjnej skłonności do pokrzywdzenia oponenta celem zaspokojenia uczucia dumy (zob. np. Reber, 2008: 166).

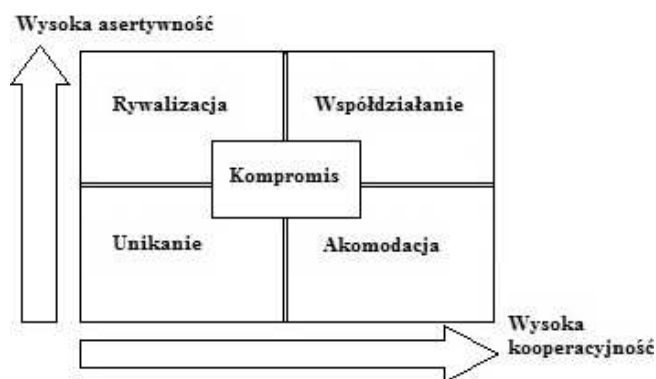
Wśród wielorakich przyczyn konfliktów można by wymienić następujące:

- 1) różnice wartości, przekonań i światopoglądów, w tym odmienności osobowościowe i charakterologiczne, jednostek skonfliktowanych (pośrednio jako wyraz konfliktu natury biologicznej),
- 2) zabiegi o zdobycie jakiegoś dobra, gdyż konflikt w przytłaczającej większości przypadków toczy się o coś (bez względu, czy jest to dobro materialne czy też niematerialne),
- 3) zabiegi o dostęp do informacji, które mogą być dla danej jednostki niedostępne, intencjonalnie nieujawniane (kłamanie) lub niepełne przekazywanie informacji,
- 4) określone ramy kontekstowe konkretnego aktu komunikacyjnego (nawet przy niskiej konfliktogenności jednostek występują zdarzenia, które mogą promować konflikt destrukcyjny, jak np. sytuacje zagrożenia życia);
- 5) niezasadniona konfliktogenność danej partii, dla której konflikt jest celem samym w sobie (przyczyn takiej konfliktogenności upatruje się w konflikcie intraosobowym).

Konflikt przebiega w kilku fazach. Sprecyzowanie liczby faz incydentu konfliktowego jest uzależnione od dziedziny wiedzy, która to zagadnienie podejmuje. Inaczej fazy te są postrzegane przez podejście ekonomiczne, prawnicze, psychologiczne czy socjologiczne. Dla potrzeb niniejszych rozważań przyjęto następującą kategoryzację faz przebiegu konfliktu (Jakubiak-Mirończuk, 2010: 124 za Białyszewski, 1983: 53ff):

- I faza: wystąpienie sprzeczności.
- II faza: zemocjonalizowanie sprzeczności i zmiana wektora działań komunikacyjnych ze współpracy na konfliktowość.
- III faza: zracjonalizowanie sprzeczności i ustanowienie barier psychologicznych.
- IV faza: podjęcie przez jedną z jednostek próby rozwiązania konfliktu.
- V faza: eliminacja konfliktu i normalizacja relacji [lub]
- VI faza: utrzymywanie konfliktu i nieprawidłowości w stosunkach społecznych.

Do najbardziej znanych modeli ujmujących sposoby rozwiązywania konfliktów należy model Thomasa-Kilmanna (Thomas i Kilmann, 1974; 1983). Poniżej podano ilustrację tego modelu (Rys. nr 1):

Rys. nr 1. Model stylów rozwiązywania konfliktów w ujęciu Thomasa-Kilmanna (na podstawie Thomas i Kilmann, 1974; 1983)

Model powyższy proponuje pięć strategii komunikacyjnych w obliczu zdarzeń konfliktowych, które pomagają określić poziom konfliktogenności jednostek zaangażowanych w komunikacyjny akt konfliktowy. Należą do nich następujące strategie komunikacyjne:

- a) unikanie – charakteryzuje jednostki słabsze pod względem asertywności, których nadrzędnym celem jest ignorowanie, pozorne niedostrzeganie lub odwlekanie konfliktu,
- b) akomodacja – jej fundamentem jest utrzymanie właściwych relacji społecznych i harmonizowanie stosunków; brak konfliktogenności wynika z silnej potrzeby przynależności,
- c) kompromis – wymagający rezygnacji z części swoich roszczeń i skłonności do ustępstw kosztem niepełnej satysfakcji,
- d) rywalizacja – właściwy dla osób o wojowniczym charakterze, szukających konfrontacji,
- e) współdziałanie – najbardziej pożądanym stylem, który opiera się na akceptacji celów i pragnień drugiej jednostki bez konieczności rezygnacji z osobistych aspiracji, co odróżnia go od stylu, którym jest kompromis (Polak, 2010: 32ff).

Omówione powyżej komponenty modelu będą szczegółowo przeanalizowane w części empirycznej artykułu, w której został zastosowany niniejszy model w formie testu Thomasa-Kilmanna, podejmując próbę określenia i zrozumienia indywidualnych reakcji uczniów w obliczu sytuacji konfliktowej.

3. Wybrane przestrzenie publiczne

Estetyzowanie przestrzeni publicznej powinno stanowić nadrzędną inspirację dla utrzymania porządku komunikacyjnego. Harmonia oraz konflikt pozostają w opozycji jako wyraz „asonansowo-dysonansowej biegunowości komunika-

cji ludzkiej” (Puppel, 2012: 19ff). Porządek asonansowy charakteryzuje te przestrzenie, które propagują wymiary komunikacji oparte na dawaniu, wyborze czy porównaniu, podczas gdy porządek dysocjacyjny generuje ekspresje negatywne, takie jak: agresja, kolizja, konflikt, zniszczenie, krzywda, cierpienie, itp.

Konflikt, który z definicji kojarzony jest z działalnością dysonansową manifestuje się w zachowaniach wrogich, inwazyjnych i zaborczych. Jakkolwiek, jak wspomniano wcześniej, jego rezultat nie musi mieć zgoła charakteru destrukcyjnego, lecz może wywoływać konstruktywne implikacje. W takim przypadku konflikt jest równoznaczny ze zderzeniem odmiennych stanowisk, które rodzi twórczość i promuje innowacyjne rozwiązania bądź generuje wzorce zachowań komunikacyjnych satysfakcjonujących skonfliktowane strony.

Rola przestrzeni publicznych, oprócz oczywistego aspektu fizycznego wyobrażanego jako zasobnik dla całej komunikacyjnej działalności ludzkiej, koncentruje się na strukturalizowaniu społecznego pandemium w formie instytucjonalnego wcielenia, w których to przestrzeniach aktywność komunikatorów została skorelowana i skonwencjonalizowana.

Należy zatem przyjrzeć się bliżej wyselekcjonowanym przestrzeniom publicznym. Proponuje się następujący podział przestrzeni publicznych: agora/forum, arena, dom, sala wykładowa, teatr, świątynia (Puppel, 2008). Na tle tych przestrzeni umieszczeni zostali komunikatorzy: nauczyciel i uczeń celem zdefiniowania ich ewentualnej konfliktogenności oraz następstw, jakie owa konfliktogenność może wywierać na uczniów w instytucji szkoły. W konsekwencji podjęta została próba zbudowania asocjacji pomiędzy wspomnianymi przestrzeniami publicznymi a instytucjonalnym habitatem działalności nauczyciela i ucznia.

3.1. Przestrzeń agory, areny oraz sali wykładowej

Przestrzeń społeczna agory o ateńskiej proveniencji służy do wymiany zasobów językowych i pozajęzykowych pomiędzy nauczycielami i uczniami. Podczas wystąpienia nauczyciela na szkolnej agorze (w klasie) zostają zaprezentowane jego umiejętności komunikacyjne, a ewaluacji podlega charakter komunikatora. Przestrzeń areny jest współzależna z przestrzenią agory. Zasadnicze rozróżnienie polega na przesunięciu wektora ewaluacji z charakteru nauczyciela na środki językowe (werbalne) i pozajęzykowe (niewerbalne), które stosuje. Z kolei przestrzeń sali wykładowej stanowi zasobnik fizyczny, w którym zachodzi proces edukacyjno-wychowawczy.

Sytuacje konfliktowe w przestrzeni agory mogą być rezultatem zaistnienia rozdźwięku pomiędzy pragnieniem zachowania intencjonalnej prezentacji ze strony nauczyciela a faktyczną recepcją jego konkretnych zachowań komunika-

cyjnych przez uczniów. Podobnie jak klasyczni mówcy, nauczyciel występując przed uczniami musi legitymować się wiarygodnością obejmującą właściwe atrybuty swojego charakteru oraz zasób wiedzy, które będą stanowić fundament dla szacunku dla niego i (teoretycznie przynajmniej) wywoływania i utrzymania niezbędnej uwagi w środowisku klasy (zob. także Puppel, 2014).

Gdy te przymioty zawodzą wskutek niezdolności nauczyciela do ich ukonstytuowania, uczniowie mogą skorzystać z zastosowania 'parezji'. Pojęcie to wywodzi się z czasów starożytnych, a grecki źródłosłów znaczy dosłownie „mówić wszystko”. Parezja jako wypowiedź jasna, asertywna, szczerza i otwarta cechowała ateńskich obywateli i stanowiła przejaw bezceremonialnej i bezpruderyjnej postawy (Saxonhouse, 2006: 88; także Foucault, 1983) [SP, MK], dzięki której cała demokratyczna ateńska aktywność polityczna mogła się rozwijać. Wraz z rozkwitem technik manipulacyjnych parezja stała się kolejnym przykładem idei, która osiągnąwszy szczyt swojej popularności zdezaktualizowała się.

Ten zwięzły acz konieczny komentarz dotyczący proveniencji tego pojęcia powinien pomóc w uchwyceniu jego przełożenia na okoliczności komunikacji szkolnej. Jak już wspomniano powyżej, uczniowie mogą skorzystać z tego rodzaju właściwości mowy, jakkolwiek muszą zachodzić specyficzne warunki dla zaistnienia takiego aktu. Foucault (1983: 4) [SP, MK] stwierdza, że parezja jest obecna w akcie komunikacyjnym, w którym parezjasta znajduje się w pozycji zależności wobec interlokutora (tak zresztą jak w przypadku relacji uczeń-nauczyciel) i w jej następstwie podejmując ryzyko komunikacyjne postanawia szczerze i wyzywająco podzielić się swoim odmiennym stanowiskiem bądź zwyczajnie skrytykować interlokutora.

Gdy zatem uczeń wyartykułuje swoje zdanie, dodatkowo nierzadko w sposób nietaktowny i zaczepny, może dojść do konfliktu. Nauczyciel traci autorytet, a uczeń zyskuje popularność wśród grupy rówieśniczej. Ponadto często frustrację u nauczyciela może pogłębiać zasadność zarzutów ze strony ucznia, bez względu na to czy dotyczą one jego wiedzy czy konkretnego postępowania w klasie. Jeżeli poczynione przez ucznia uwagi mają uzasadnienie to należałoby temu ostatniemu przyznać rację z ewentualnym zastrzeżeniem dla formy wyrażanych spostrzeżeń celem estetyzowania przestrzeni komunikacyjnej. Gorzej się sprawa ma, gdy nauczyciel jest na tyle nieelastyczny, że nawet w obliczu ewidentnego błędu trwa przy swoim stanowisku. Wtedy może dojść do eskalacji konfliktu, prób dyskredytowania ucznia, a także generowania i utrzymywania bezcelowej emocjonalizacji wszelkiego dialogu w diadzie 'nauczyciel – uczeń'. W rezultacie konflikt osiąga apogeum, a konsekwencje tego zderzenia mogą wywołać długofalowe antagonizmy.

Ewaluacja postawy komunikacyjnej nauczyciela-komunikatora jest dodatkowo i nierozdzielnie związana z zasobami językowymi i pozajęzykowymi (niewerbalnymi) tego ostatniego, które ten uaktywnia podczas konkretnych

aktów komunikacyjnych. Uczniowie-komunikatorzy dokonują oceny tychże zasobów podczas aktywności komunikacyjnej nauczyciela na wielu płaszczyznach. Ta swoista arena komunikacyjna może obejmować następujące parametry:

- 1) sposób przekazywania wiedzy,
- 2) repertuar stylów nauczania (Sikorski 2010),
- 3) zdolność do motywowania uczniów,
- 4) zdolność do współdziałania jako wyraz
- 5) umiejętności rozwiązywania konfliktów, które, zgodnie z zaproponowanym powyżej modelem, pozwalają na ustalanie stopnia natężenia konfliktogenności ucznia, przy okazji pozwalając na określenie jego asertywności i kooperatywności.

Przestrzenie agory i areny służą do realizacji stylów komunikacyjnych, które mogą zostać wyrażone w formie syndromów. Stąd przyjęta została następująca klasyfikacja syndromów komunikacyjnych (Puppel, 2004): syndrom Oskara, syndrom Guliwera oraz syndrom Petroniusza, które zostaną przeniesione na płaszczyznę społecznych klimatów klasy zaproponowanych przez Sikorskiego (2010), a więc: autokratyczno-wrogię, demokratyczno-życzliwą, autokratyczno-życzliwą, leseferyzmu.

Pierwszy syndrom charakteryzuje się obecnością u komunikatora najmniej wyrafinowanych i zasadniczo ograniczonych zasobów językowych i pozajęzykowych (niewerbalnych), co w rezultacie może doprowadzić do sporej nieefektywności i dyskomfortu w praktyce codziennych aktów komunikacyjnych pomiędzy nauczycielem a uczniem w instytucji szkoły. Można by założyć, że nauczyciel legitymujący się niniejszym syndromem będzie cechować się wysoką asertywnością, uparcie trwając na swoim stanowisku w obliczu sytuacji konfliktowych. Ponadto założyć można, że niska elastyczność komunikacyjna Oskara-komunikatora zostanie zmanifestowana w postawie autorytarnej, opartej na komunikacji o charakterze jednostronnym, inicjowanej wyłącznie przez nauczyciela i akcentującej autokratyczno-wrogi klimat klasy. W takiej klasie naczelną ideą jest promowanie dyscypliny. Ten styl komunikacyjny z pewnością nie jest pożądany w instytucji szkoły, gdyż może generować konflikty destrukttywne, czyli takie, które doprowadzają nauczyciela do starcia z uczniami. Jednocześnie można założyć, że konflikty tego typu nie wypracowują twórczych rozwiązań i innowacji. Styl ten może nabrać także zgoła odmiennych cech leseferyzmu, zgodnie z którym względna harmonia w klasie okupiona zostanie bezdecyzyjnością nauczyciela.

Dobór właściwych stylów komunikacyjnych i w konsekwencji walorów edukacyjno-wychowawczych nauczyciela zostaje zoptymalizowany poprzez zastosowanie syndromu Guliwera. W ramach tego syndromu nauczyciel-komunikator dostosowuje się do interlokutora poprzez zachowanie życzliwej uwagi wobec jego potencjału komunikacyjnego oraz zwiększonej elastyczności komu-

nikacyjnej, która umożliwi takiemu nauczycielowi porozumienie z uczniami, zarówno tymi, którzy dysponują wyższymi jak i niższymi zasobami językowymi i pozajęzykowymi. Zgodnie z zaproponowanym modelem ten syndrom najlepiej wpisuje się w konstruktywne sposoby rozwiązywania napięć konfliktogennych, jako że wysuwa akomodację na pierwszy plan, która koncentruje się na harmonizowaniu stosunków i utrzymywaniu prawidłowych relacji społecznych. Wynika to ponadto z silnej potrzeby utrzymania grupowej przynależności. Rezultatem zastosowania tego stylu będzie próba stworzenia w klasie klimatu demokratyczno-życzliwego, w którym Guliwer-nauczyciel będzie wspólnie z uczniami podejmował decyzje dotyczące uczenia i nauczania.

Do pożądaných stylów komunikacyjnych należy również syndrom Petroniusza. Jest on umiejscowiony najwyżej w hierarchii stosowania zasobów językowych i pozajęzykowych (niewerbalnych). Te ostatnie podlegają surowym kryteriom ogólnej dostępności, dlatego nauczyciel z tendencją do stosowania syndromu Petroniusza nie uchodzi ogólnie za komunikatora elastycznego. Co więcej, najwyższa jakość zasobów językowo-komunikacyjnych, jaką oferuje Petroniusz-nauczyciel, może cokolwiek ograniczać komfortowość aktów komunikacyjnych ze względu na zawyżone oczekiwania komunikacyjne wobec uczniów.

Nie oznacza to jednak, że komunikacja nie może osiągnąć satysfakcjonującego poziomu. Oznacza to tyle, że ciężar odpowiedzialności za obopólne dostosowanie komunikacyjne ponosi nie nauczyciel-Petroniusz, lecz uczeń. Z jednej strony jest to sytuacja korzystna, ponieważ uczeń przyswaja sobie umiejętność funkcjonowania w wyższych rejestrach zasobów językowych. Z drugiej zaś strony, nadmierny dystans pomiędzy Petroniuszem-nauczycielem a uczniem może doprowadzić do konfliktu, w którym ten drugi może poczuć się jako traktowany protekcyjnie lub nonszalancko. Poczucie pewnego dystansu w diadzie 'nauczyciel – uczeń', choć dydaktycznie wymagany, nie powinien przekroczyć krytycznej granicy, poza którą ta sama relacja zostanie pozbawiona życzliwej spontaniczności i przekształci się w pewien jałowy schemat wymiany zdań. W ten sposób konsekwencje syndromu Petroniusza mogą:

- 1) promować klimat autokratyczno-życzliwy, w którym nauczyciel podejmuje decyzje kierując się dobrem uczniów, bądź
- 2) doprowadzić do wytworzenia postawy podobnej do syndromu Oskara.

Przytoczone powyżej style komunikacyjne oraz 'klimaty' klasy zachodzą także w kolejnym rodzaju przestrzeni, który stanowi sala wykładowa. Tworzy ona zasobnik gwarantujący odpowiedni wymiar fizyczny (przestrzenny) dla procesu edukacyjno-wychowawczego. Sama w sobie jest właśnie przestrzenią, która może promować bądź hamować konfliktogenność ze względu na zawarte w niej aranżacje architektoniczne, które pozostają często nieuświadomione lub są uważane za zjawisko tak oczywiste, że na ogół umniejszana jest ich rola w dostrzeganiu wpływu, jaki mogą wywierać na ekologię danej grupy i dynami-

kę ich interakcji (Forsyth, 2010: 459 za Sommer, 1967; SP, MK; zob. także Filar-Pieczkowska, 2015]. Stąd przestrzenie odspołeczne i dospołeczne (ang. odpowiednio *sociofugal* i *sociopetal*) mają wpływ na jakość komunikacji. Pierwsze demotywuja komunikatorów do aktywności werbalnej i mogą ograniczać uczestników aktów komunikacyjnych (np. w klasie gdzie zazwyczaj ławki ustawione są w równoległych rzędach). Z jednej strony, uczniom narzucani są partnerzy do interakcji celem promowania dyscypliny; z drugiej strony, formalne i sztuczne zmniejszanie kontaktu z innymi komunikatorami w klasie może odnieść skutek odwrotny. Dlatego przestrzenie dospołeczne (takie jak np. aranżacja ławek w podkowę) zmniejszają poziom ewentualnej konfliktogenności, ponieważ stymulują komunikatorów do intensyfikowania kontaktu, zmniejszenia dystansu w sensie zachowań proksemicznych oraz unikania konfliktu.

3.2. Przestrzenie publiczne domu, teatru oraz świątyni

Istnieje powszechne zrozumienie, zgodnie z którym dom uchodzi za przestrzeń nadrzędną wobec pozostałych rodzajów przestrzeni publicznych (zob. np. Rybczyński, 1996). Może to wynikać z faktu, że dom nie jest w sposób dominujący konstruowany wskutek okoliczności ogólnej dramaturgii wydarzeń społecznych, a ma raczej charakter kameralny, inicjujący i nieformalny (przynajmniej w odniesieniu do członków danej rodziny). Jakkolwiek słusznie należy zauważyć, że wszystkie przestrzenie pozostają wobec siebie w pewnej, nawet najbardziej dyskretnej zależności wzajemnie na siebie wpływając, i dom nie stanowi w tym względzie wyjątku. Stwierdza się natomiast, że raczej zamknięta przestrzeń domu determinuje jakość interakcji komunikatora z innymi bardziej otwartymi przestrzeniami publicznymi.

Każdy komunikator w procesie socjalizacji określa swoją tożsamość poprzez kulturę domu rodzinnego, która została mu zaszczerpiona i którą w sobie nosi. Tożsamość będąca pojęciem szczególnie nośnym dla perspektyw komunikologicznej i socjologicznej jest „matrycą ludzkiej potencji ulokowaną w macierzy społecznych związków i interakcji (Paleczny, 2008: 165). Tworzenie tożsamości poddane jest nieustannym przekształceniom obejmującym również (bądź przede wszystkim) przeobrażenia natury konfliktogennej, które stanowią istotę tworzenia społeczeństw i są oparte na relacjach władzy, zwłaszcza w opozycji ‘rządzący – rządzony’ (Paleczny, 2008: 10 za Ardener 1992; Elias i Scotson, 1965; Mach 1993). Należy zatem przyjrzeć się wspomnianym relacjom w interesującej nas tutaj diadzie ‘nauczyciel – uczeń’.

W przestrzeni szkolnej jakość przekazywanych przez nauczyciela uczniom walorów edukacyjnych i wychowawczych bierze swój początek w domu rodzinnym. Nauczyciel, który jako dziecko podlegał władzy rodzicielskiej, doświad-

czył w przestrzeni swojego domu z pewnością wielu zachowań konfliktogennych jako tego typu interakcji, które są nieodzowne w procesie tworzenia indywidualnej tożsamości. Jeżeli w domu rodzinnym nauczyciela występujący konflikt akcentował wartości konstruktywne, czyli takie, które promują umiejętność samodzielnego myślenia oraz wskazują na dialog jako środek do rozwiązania wszelkich konfliktów, to można mieć nadzieję, że podobne postawy nauczyciel będzie upowszechniał wśród swoich uczniów.

Inaczej ma się sprawa w sytuacji, gdy w domu rodzinnym nauczyciela relacja rządzący-rządzony (w formie władzy rodzicielskiej) była manifestowana w zachowaniach destrukcyjnych, wrogich, prowokacyjnych czy kłótliwych. Zakładając pierwotność takich zachowań w ekosystemie domu rodzinnego, należałoby stwierdzić, że nauczyciel wychowany w takiej atmosferze byłby bardziej skłonny demonstrować dążność do zachowań regulujących porządek, posłuszeństwo i posłuch. W obydwu zasygnalizowanych przypadkach potrzebne są jednak kompleksowe badania

Kolejną przestrzenią publiczną, która może stanowić źródło zachowań konfliktogennych, jest teatr rozumiany jako przestrzeń, w której aktywność komunikacyjna jest demonstrowana w sposób szczególnie wystudiowany i polega na odgrywaniu przez profesjonalnych aktorów-komunikatorów różnych ról społecznych. Przyglądanie się ewentualnej zależności pomiędzy domem rodzinnym a klasą jako teatrem, w którym nauczyciel-komunikator realizuje swoją profesjonalną działalność, pozwala przypuszczalnie na dostrzeżenie ewentualnych bodźców do zachowań konfliktogennych.

Następujący przykład pomoże zilustrować powyższą myśl: cechy charakterologiczne i osobowościowe nauczyciela wykształcone w domu rodzinnym ustaliły pewne podstawowe standardy zachowań, a odpowiednie przygotowanie pedagogiczne wyekwipowało nauczyciela w instrumenty służące do wykonywania profesji. Przybranie teatralnej maski w wypełnianiu roli społecznej wpisuje się we wspomniany uprzednio model asonansowo-dysonansowej biegunowości komunikacji ludzkiej i zasadniczo sprowadza się do dwóch możliwości:

- 1) kultura domu rodzinnego i przygotowanie pedagogiczne harmonizują się promując asonansowość przestrzeni publicznej (w tym przypadku szkolnej) w wymiarze komunikacyjnym oraz
- 2) rozdźwięk pomiędzy harmonią domu rodzinnego i przygotowaniem pedagogicznego a zrytualizowaną rzeczywistością szkolną powoduje wytworzenie dysonansowości w wymiarze komunikacyjnym.

Gdyby tę biegunowość zastosować na tle przytoczonego modelu rozwiązywania konfliktów, to należałoby stwierdzić, że w sytuacji

- 1) nauczyciel-komunikator zamierzałby do manifestowania zachowań konstytuujących kompromis, współdziałanie czy akomodację, a w sytuacji

- 2) nauczyciel-komunikator charakteryzowałby się stylem komunikacyjnym dążącym do rywalizacji lub unikania (które to zachowanie zaledwie odwleka konflikt).

Przestrzeń publiczna szkolna nieczęsto kojarzona jest z przestrzenią świątynną w powszechnym rozumieniu tego słowa. Gdy mówimy o szkole jako o świątyni mamy zazwyczaj na myśli „świątynię nauki”. Jednakże dla potrzeb niniejszych rozważań z przestrzeni świątynnej wyabstrahowany został inny aspekt, autorytarny, który stanowi atrybut najbardziej istotnego komunikatora komunikacji rytualnej świątynnej – kapłana. W ten sposób ów rytualny aspekt działalności komunikacyjnej kapłana jako centralnego komunikatora w rzeczywistości świątynnej zostanie porównany z charyzmą nauczyciela oraz z preferowanymi przez niego sposobami konstruowania i wywierania wpływu na uczniów, zwanymi zbiorczo ‘autorytetem’.

Budowanie autorytetu można uznać za rezultat niezwykle trudnych, czasochłonnych i skrupulatnych zabiegów komunikacyjnych. W przestrzeni świątynnej tenże autorytet jest niejako nadany apriorycznie, choćby z kilku względów. Po pierwsze, władza komunikacyjna skoncentrowana jest całkowicie na kapłanie jako przewodniczącym kongregacji. Po drugie, komunikacja rytualna ogranicza do minimum jakiegokolwiek przejawy spontaniczności. Po trzecie, odbiorcy rytualnych aktów komunikacyjnych podczas ceremonii mogą zaledwie reagować na uprzednio przygotowane i przećwiczone scenariusze, zatem ich wkład komunikacyjny jest ściśle regulowany.

Natomiast sytuacja komunikacyjna w przestrzeni szkolnej skłania do interpretacji pojęcia autorytetu w sposób odmienny. Przede wszystkim autorytet nauczyciela poddany jest przez uczniów procesowi nieustannej ewaluacji swojej działalności komunikacyjnej. Nauczyciel wprawdzie również kieruje się przygotowanymi uprzednio scenariuszami, jednakże nie może w pełni przewidzieć reakcji uczniów na bodźce, których im dostarcza podczas realizacji swoich aktów komunikacyjnych. Stąd Chlebowska (2013: 28ff) wyróżnia dwa naczelné typy autorytetów wychowawczych: autorytet wyzwalaający i autorytet ujarzmiający. Pierwszy charakteryzuje nauczyciela, który stymuluje swoich uczniów do podejmowania niekonwencjonalnych rozwiązań, uczy stawiania sobie racjonalnych celów i kształtowania samooceny, a szczególnie akcentuje fakt, że porażki nie stanowią końca działań, a jedynie ich konieczny etap. Drugi z typów autorytetów opiera się na stosowaniu wachlarza zakazów i nakazów, kontrolowaniu uczniów oraz narzucaniu im swojego zdania i swojego sposobu widzenia świata.

Z jednej strony, rozsądnie jest zatem stwierdzić, że ujarzmiający autorytet nauczycielski może być źródłem zachowań konfliktogennych. Z drugiej zaś strony, gdy nauczyciel w obrębie autorytetu wyzwalającego nieumiejętnie buduje atmosferę samodzielności i kreatywności w środowisku klasy, to może w konsekwencji doprowadzić do powstania nadmiernej swobody komunikacyj-

nej czy zupełnie niepożądanego zjawiska familiaryzmu, które także prowadzą do konfliktu wskutek braku sprecyzowania granic akceptowalnych i nieakceptowalnych zachowań dla uczniów.

Wspomniane przesłanki przedstawiają zagadnienie konfliktogenności w perspektywie komunikacyjnej aktywności nauczyciela. W niniejszym artykule są one przedstawione z perspektywy uczniów uwzględniającej doświadczenia tych ostatnich w zakresie filtrowania konfliktogenności celem ukazania jak konfliktogenność nauczyciela wpływa na konfliktogenność ucznia.

4. Badanie i wyniki

Celem niniejszego artykułu jest omówienie relacji komunikacyjnej nauczyciela i ucznia w wyselekcjonowanych przestrzeniach publicznych, które obfitują w bodźce do zachowań konfliktogennych oraz analiza strategii komunikacyjnych podejmowanych przez uczniów w obliczu sytuacji konfliktowych. W ten sposób można by określić profil konfliktogenności ucznia-komunikatora.

Dalej postawiono pytania badawcze, na które odpowiedzi miały dostarczyć rezultaty procedury badawczej:

1. Jaki styl komunikacyjny jest najczęściej i najrzadziej stosowany przez badanych uczniów w obliczu sytuacji konfliktogennych?
2. Jak przedstawia się profil natężenia konfliktogenności ucznia?

W badaniu wykorzystano model Thomasa-Kilmanna (1974; 1983) oraz skonstruowany na jego podstawie test stylów rozwiązywania konfliktów. Naczelne założenia modelu zostały przytoczone powyżej. Tutaj zostaną one doprecyzowane.

Według tego modelu ludzkie zachowania konfliktogenne oscylują głównie wokół dwóch cech: asertywności lub kooperatywności, które występują z większą lub mniejszą intensywnością. Asertywność komunikatora jako podmiotu zmierza do stanowczej prezentacji swojego stanowiska oraz wyznacza cele do osiągnięcia, a także utożsamiana jest ze stanowczością nie z agresją. Natomiast kooperatywność charakteryzuje podmiot, który harmonijnie dąży do osiągnięcia rozwiązań satysfakcjonujących obie strony zaangażowane w konflikt, nawet jeśli sytuacja wymaga rezygnacji z części swoich roszczeń. Stąd asertywność to cecha o charakterze indywidualistycznym, podczas gdy kooperatywność opiera się na głębokim społecznieniu.

Komunikator nie może zostać definitywnie sklasyfikowany jako podmiot całkowicie asertywny bądź całkowicie kooperacyjny, gdyż cechy te podlegają określonym fluktuacjom ze względu na cechy charakterologiczno-osobowościowe komunikatora jak i ze względu na naturę danej sytuacji konfliktogennej. Dlatego określa się typy reakcji, które wynikają ze wspomnianych przesłanek i ze wzajemnego przenikania się tychże cech. Należą do nich:

1. Unikanie – niska asertywność i niska kooperatywność.

Komunikator o tej cesze ignoruje, pozornie nie dostrzega bądź odwleka konflikt. Ponadto występuje wycofanie z konfliktu; przeznaczenie czasu interakcji na emocjonalne wyważenie; cele nie są osiągnięte.

2. Akomodacja – niska asertywność i wysoka kooperatywność.

Fundamentem tej reakcji jest utrzymanie właściwych relacji społecznych i harmonizowanie kontaktów międzyosobowych, które są w tym przypadku istotniejsze niż faktyczny rezultat konfliktu. Należy unikać rozdźwięku za wszelką cenę i zachować współpracę.

3. Kompromis – średnia asertywność i średnia kooperatywność.

Ważny jest rezultat sytuacji konfliktowej. Kompromis opiera się na rezygnacji z części swoich roszczeń i akceptacji (przynajmniej części) stanowiska drugiej strony. Satysfakcja nie jest pełna, lecz kompromis zachodzi, gdy zawodzi rywalizacja i współdziałanie.

4. Rywalizacja – wysoka asertywność i niska kooperatywność.

Celem jest osiągnięcie przewagi nad drugą stroną i wykazanie wyższości swoich racji.

5. Współdziałanie – wysoka asertywność i wysoka kooperatywność.

Konflikt staje się okazją do nawiązania współpracy i realizacji celów przy udziale drugiej strony. Istotne jest wypracowanie wspólnego stanowiska, pokonanie wzajemnej wrogości, zwłaszcza gdy obydwu stron nie satysfakcjonuje kompromis. Następuje wysoki stopień integracji postaw u stron konfliktu.

Badanie zostało przeprowadzone w czerwcu 2015 r. na grupie 35 studentów i studentek Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisław Staszica w Pile. W badaniu wzięło udział 11 mężczyzn i 24 kobiety w wieku 21–24 lat. Jest to badanie pilotażowe, które miało na celu sprawdzenie poprawności założonej procedury badawczej jak i miało stanowić bodziec do dalszych poszukiwań. Autorzy niniejszego artykułu kierują się intencją zaledwie wstępnego wykazania pewnych właściwości, subtelnych tendencji w zachowaniach komunikacyjnych celem wstępnego określenia profilu konfliktogenności komunikatorów (w tym przypadku studentów) oraz podejmują próbę określenia strategii, które komunikatorzy stosują w obliczu sytuacji konfliktogennych.

Pytania z oryginalnego anglojęzycznego kwestionariusza Thomasa-Kilmana zostały podane w wersji polskiej za Dąbrowskim (1991, Załącznik nr 1). Celem wyznaczenia strategii rozwiązywania konfliktu dla danej jednostki czy grupy, należy zsumować liczbę odpowiedzi reprezentowanych przez symbole literowe, które zostały wcześniej opisane w modelu i dokonać oceny intensyfikacji (tj. natężenia) danej cechy. Każda z cech może osiągnąć maksymalnie wynik punktowy równy 12. Należy zatem wyznaczyć sumę zaznaczeń, która będzie stanowić kryterium do określenia ewentualnych odchyłeń. Poniżej zaproponowano następującą sumę (stopień) natężenia:

- 0–1 – bardzo niskie
 2–4 – niskie
 5–7 – średnie
 8–10 – wysokie
 11–12 – bardzo wysokie

Niniejsza tabela (Tab. nr 1) wraz z odpowiedziami została zaczerpnięta ze źródła polskiego, które wskazuje na konkretną intensyfikację danej cechy i stanowi swoisty klucz odpowiedzi oraz instrument interpretacyjny.

Tabela nr 1. Arkusz odpowiedzi kwestionariusza Thomasa-Kilmanna w odniesieniu do konkretnych cech rozwiązywania konfliktu (za: Dąbrowski, 1991)

Pytanie	Odpowiedź		Pytanie	Odpowiedź		Pytanie	Odpowiedź	
	A	B		A	B		A	B
1.	D	E	11.	C	A	21.	A	D
2.	E	D	12.	A	C	22.	E	A
3.	D	E	13.	D	B	23.	A	E
4.	B	A	14.	B	D	24.	E	A
5.	B	A	15.	D	B	25.	E	C
6.	B	A	16.	C	B	26.	E	C
7.	C	D	17.	B	C	27.	E	C
8.	D	C	18.	C	B	28.	B	E
9.	C	D	19.	A	D	29.	E	B
10.	A	C	20.	D	A	30.	B	E

W powyższym zestawieniu, kwestionariusz został przeprowadzony na jednym respondencie. Stąd analiza wyników jest bardziej precyzyjna.

Natomiast w tabeli poniżej (Tab. nr 2) zostały uwzględnione wyniki dla badanej próbki respondentów. Skutkiem tego, w kolumnach zawierających odpowiedzi podana została liczba respondentów, którzy wybrali daną alternatywę. Następnie podano dominującą cechę korespondującą z większością odpowiedzi.

Tabela nr 2. Arkusz odpowiedzi badanej próbki respondentów (opracowanie własne na podstawie źródła: Dąbrowski, 1991)

Pytanie	Odpowiedź		Cecha	Pytanie	Odpowiedź		Cecha	Pytanie	Odpowiedź		Cecha
	A	B			A	B			A	B	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	21	14	D	11.	28	6	C	21.	13	22	D
2.	27	8	E	12.	8	27	C	22.	18	17	E

cd. tab. nr 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
3.	14	21	E	13.	18	16	D	23.	10	25	E
4.	22	13	B	14.	23	12	B	24.	25	10	E
5.	27	8	B	15.	11	24	B	25.	16	19	C
6.	28	7	B	16.	20	15	C	26.	19	16	E
7.	24	11	C	17.	7	28	C	27.	15	20	C
8.	9	26	C	18.	17	18	B	28.	14	21	E
9.	22	13	C	19.	18	17	A	29.	29	6	E
10.	11	24	C	20.	23	11	D	30.	23	12	B

Cecha A: 1 punkt

Cecha B: 7 punktów

Cecha C: 10 punktów

Cecha D: 4 punkty

Cecha E: 8 punktów

Powyższe wyniki przełożono na zachowania komunikacyjne podając wartości procentowe i określając ewentualne odchylenia:

A) unikanie – $\frac{1}{12} = 8,3\%$ – bardzo niskie natężenie

B) akomodacja – $\frac{7}{12} = 58,3\%$ – średnie z tendencją do wysokiego natężenia

C) kompromis – $\frac{10}{12} = 83,3\%$ – wysokie z tendencją do bardzo wysokiego natężenia

D) rywalizacja – $\frac{4}{12} = 33,3\%$ – niskie z tendencją do średniego natężenia

E) współdziałanie – $\frac{8}{12} = 66,7\%$ – wysokie z tendencją do średniego natężenia

5. Wnioski

Wyniki zastosowanej powyżej procedury badawczej pozwalają wstępnie odpowiedzieć na postawione wcześniej pytania. Zatem najczęściej stosowanym stylem komunikacyjnym w obliczu sytuacji konfliktogennych jest kompromis. W dalszej kolejności respondenci skłaniają się ku współdziałaniu i akomodacji. Natomiast najrzadziej stosowanym stylem komunikacyjnym jest unikanie. Postawy, które reprezentują respondenci, determinują ich profil natężenia konfliktowości. Stąd można stwierdzić, co następuje:

1) respondenci legitymują się oscylującą wokół optymalności giętkością komunikacyjną w obliczu konfliktu, tzn. wykazują się średnią asertyw-

nością i średnią kooperatywnością, gdyż rezygnują z części swoich roszczeń i choćby częściowo akceptują stanowisko drugiej strony. Kompromis działa wtedy, gdy zawodzi rywalizacja i współdziałanie, zatem jest rozwiązaniem nie w pełni satysfakcjonującym, lecz nadal konstruktywnym.

2) respondenci w bardzo niskim natężeniu stosują technikę unikania charakteryzującą się niską asertywnością i niską kooperatywnością. Obydwa zjawiska w efekcie odwlekają konflikt i uniemożliwiają osiągnięcie założonych celów.

3) respondenci są zasadniczo nastroszeni w kierunku konstruktywnych elementów sytuacji konfliktogennych (takich jak np. kompromis, współdziałanie, akomodacja) a rezygnują z zachowań ściśle destrukcyjnych (takich jak np. unikanie, rywalizacja), które cechuje niska kooperatywność bądź jej brak.

Autorzy chcieliby zaznaczyć, że powyższe badanie ma charakter wstępny i z pewnością wymaga dalszych bardziej szczegółowych badań. Opisane powyżej zależności wymagają zatem dalszych naświetleń, które z pewnością pogłębią stan naszej wiedzy nad optymalnymi sposobami rozwiązywania konfliktów międzyosobowych i międzyinstytucjonalnych poprzez zrozumienie różnic i podobieństw, jakimi charakteryzują się poszczególne grupy społeczne uczestniczące w komunikacyjnych zachowaniach konfliktowych.

Bibliografia

- Ardener, E. 1992. „Tożsamość i utożsamienie”. W zbiorze: Mach, Z. i A.K. Paluch. (red.). 21–42. Białyszewski, H. 1983. *Teoretyczne problemy sprzeczności i konfliktów społecznych*. Warszawa: PWN.
- Borecka-Biernat, D. (red.). 2010. *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* Warszawa: Difin.
- Chlebowska, E. 2013. *Wychowanie. Najtrudniejsza ze sztuk pięknych*. Gliwice: Helion.
- Cole, D.W. (red.). *Conflict resolution technology*. Cleveland, OH: The Organizational Development Institute. Cleveland, OH: The Organizational Development Institute.
- Dąbrowski, P.J. 1991. *Praktyczna teoria negocjacji*. Warszawa: Sorbog.
- Deutsch, M. 1973. *The resolution of conflict: constructive and destructive processes*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Elias, N. i J. Scotson. 1965. *The established and the outsiders*. London: Frank Cass.
- Filar-Pieczkowska, J. 2015. *Rozwój kompetencji językowo-komunikacyjnej ucznia języka angielskiego w ekosystemie szkolnym na przykładzie prywatnej szkoły językowej*. Nieopublikowana rozprawa doktorska. Poznań: Wydział Neofilologii UAM, Katedra Ekokomunikacji.
- Forsyth, D.R. 2010. *Group dynamics*. Wydanie V. Belmont, CA: Wadsworth/Cengage Learning.
- Foucault, M. 1983. “Discourse and truth: problematization of parrhesia”. Seria sześciu wykładów wygłoszona na University of California at Berkeley University, California. <http://foucault.info/documents/parrhesia> [dostęp: 13.10.2014].
- Jakubiak-Mirończuk, A. 2010. *Negocjacje dla prawników. Prawo cywilne*. Warszawa: Wolters Kluwer.

- Mach, Z. i A.K. Paluch. (red.). 1992. *Sytuacja mniejszościowa i tożsamość*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mach, Z. 1993. *Symbols, conflicts and identity*. Albany, NY: SUNY Press.
- Ong, W.J. 1982/2002. *Orality and literacy: the technologizing of the word*. London/New York: Routledge.
- Paleczny, T. 2008. *Socjologia tożsamości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Polak, K. 2010. „Uczeń w sytuacji konfliktów szkolnych”. W zbiorze: Borecka-Biernat, D. (red.). 23–39.
- Puppel, S. 2004. “An outline of domain-resource-agent-access-management (DRAAM) model of human communication: towards an ecology of human communication”. Poznań: Adam Mickiewicz University, Department of Ecocommunication. Electronic Journal *Oikeios Logos* 1. 1–27.
- Puppel, S. 2008. “Human communicative universe: on the revolutions of communicative spheres or on the human communicator as “The Lord of the Rings“”. Niepublikowany odczyt na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim.
- Puppel, S. 2009. “Remarks on the sustainability of natural languages in the cultural-institutional perspective”. W zbiorze: Puppel, S. i M. Bogusławska-Tafelska (red.). 275–286.
- Puppel, S. 2011. “Human communication and communicative skills: a general philosophy and evolving practical guidelines”. W zbiorze: Puppel, S. i M. Bogusławska-Tafelska. (red.). 107–118.
- Puppel, S. (red.). 2012. *Scripta Neophilologica Posnaniensia. Etos piękna w nauce, sztuce i kulturze*. Tom XII. Materiały Humanistycznego Centrum Badań „Dyskurs Wielokulturowy” pod redakcją: Chałacińska, H., Puppel, S. i B. Waligórska-Olejniczak. Poznań: Zakład Graficzny UAM.
- Puppel, S. 2014. „Komunikator ustny jako performer właściwie ułożony i właściwie licencjonowany w przestrzeni publicznej”. *Studia Rossica Posnaniensia* XXXIX. 315–321.
- Puppel, S. i M. Bogusławska-Tafelska. (red.). 2009. *New pathways in linguistics*. Tom II. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Puppel, S. i M. Bogusławska-Tafelska. (red.). 2011. *New pathways in linguistics*. Tom IV. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Reber, A.S. 2008. *Słownik psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Rybczyński, W. 1996. *Dom. Krótka historia idei*. Gdańsk, Warszawa: Wydawnictwo MARABUT, Oficyna Wydawnicza VOLUMEN.
- Saxonhouse, A.W. 2006. *Free speech and democracy in Ancient Athens*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Sikorski, M. 2010. „Kompetencje komunikacyjne nauczycieli”. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej* 2. 155–172.
- Sobol, E. (red.). 1995. „Słownik wyrazów obcych”. Wydanie I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sommer, R. 1967. “Sociofugal space”. *American Journal of Sociology* 27. 654–660.
- Thomas, K.W. i R.H. Kilmann. 1974. *Thomas-Kilmann conflict mode instrument*. Tuxedo, NY: Xicom.
- Thomas, K.W. i R.H. Kilmann. 1983. “The Thomas-Kilmann conflict mode instrument”. W zbiorze: Cole, D.W. (red.). 57–64.

Źródła internetowe

ŹI 1

Gregorczyk, S. „Kierowanie konfliktem”.

<http://www.gimiversity.pl/files/document/9bf868056471a3ab37efe7fd558702e91282219591.pdf> [dostęp: 11.10.2014].

Załącznik nr 1

Kwestionariusz Thomasa-Kilmanna

Uprzejmie proszę o rzetelne wypełnienie poniższego kwestionariusza. Uzyskane wyniki posłużą wyłącznie do pracy naukowej. W każdej parze zdań opisujących możliwe reakcje proszę zaznaczyć kółkiem zdanie „A” lub „B”, które jest albo najbardziej charakterystyczne albo najbardziej prawdopodobne dla Pana/Pani własnego zachowania w sytuacji konfliktowej.

Wiek.....

Płeć: K M

1.

- a. Jestem zazwyczaj stanowczy w realizacji własnych celów.
- b. Próbuję z każdą sprawą wychodzić ‘na zewnątrz’ i stawiać sprawy otwarcie.

2.

- a. Wykładam zawsze swoje karty na stół i zachęcam drugą stronę do uczynienia tego samego.
- b. Gdy powstaje konflikt zawsze próbuję wygrać swój interes.

3.

- a. Raz zajętej pozycji bronię bardzo silnie.
- b. Wolę nie używać perswazji, lecz wskazywać wprost na najlepsze rozwiązania problemu.

4.

- a. Niekiedy poświęcam własny interes na rzecz interesów drugiej osoby.
- b. Czuję, że przyczyny różnic zdań nie zawsze są tego warte, by się o nie spierać.

5.

- a. Wolę akceptować cudzy punkt widzenia niż narażać się na kłótnię.
- b. Unikam ludzi ze zdecydowanymi poglądami.

6.

- a. Lubię współpracować z innymi i wspólnie rozpatrywać ich racje.
- b. Czuję, że większość wypowiedzanych myśli, również moich, jest niewiele warta jako argumenty.

7.

- a. Próbuję szukać kompromisu w sytuacji trudnej.
- b. Jestem zazwyczaj stanowczy w realizacji własnych celów.

8.

- a. Gdy powstaje konflikt zawsze próbuje wygrać swoje interesy.
- b. Proponuje neutralny grunt podczas rozstrzygania konfliktów.

9.

- a. Lubię wychodzić naprzeciw drugiej osobie.
- b. Raz zajętej pozycji bronię bardzo silnie.

10.

- a. Czuję, że przyczyny różnic zdań nie zawsze są tego warte, by się o nie spierać.
- b. Próbuje szukać kompromisu w sytuacji trudnej.

11.

- a. Proponuję neutralny grunt podczas rozstrzygania konfliktów.
- b. Unikam ludzi ze zdecydowanymi poglądami.

12.

- a. Czuję, że większość wypowiedzanych myśli, również moich, jest niewiele warta jako argumenty.
- b. Lubię wychodzić naprzeciw drugiej osobie.

13.

- a. Jestem zazwyczaj stanowczy w realizacji własnych celów.
- b. Niekiedy poświęcam własny interes na rzecz interesów drugiej osoby.

14.

- a. Wolę akceptować cudzy punkt widzenia niż narażać się na kłótnię.
- b. Gdy powstaje konflikt zawsze próbuje wygrać swoje interesy.

15.

- a. Raz zajętej pozycji bronie bardzo silnie.
- b. Lubię współpracować z innymi i wspólnie rozpatrywać ich racje.

16.

- a. Próbuje szukać kompromisu w sytuacji trudnej.
- b. Niekiedy poświęcam własny interes na rzecz interesów drugiej osoby.

17.

- a. Wolę akceptować cudzy punkt widzenia niż narażać się na kłótnię.
- b. Proponuję neutralny grunt podczas rozstrzygania konfliktów.

18.

- a. Lubię wychodzić naprzeciw drugiej osobie.
- b. Lubię współpracować z innymi i wspólnie rozpatrywać ich racje.

19.

- a. Czuję, że przyczyny różnic zdań nie zawsze są tego warte, by się o nie spierać.
- b. Jestem zazwyczaj stanowczy w realizacji własnych celów.

20.

- a. Gdy powstaje konflikt zawsze próbuje wygrać swoje interesy.
- b. Unikam ludzi ze zdecydowanymi poglądami.

21.

- a. Czuję, że większość wypowiedzanych myśli, również moich, jest niewiele warta jako argumenty.
- b. Raz zajętej pozycji bronie bardzo silnie.

22.

- a. Próbuje z każdą sprawą wychodzić na zewnątrz i stawiać sprawy otwarcie.
- b. Czuję, że przyczyny różnic zdań nie zawsze są tego warte, by się o nie spierać.

23.

- a. Unikam ludzi ze zdecydowanymi poglądami.
- b. Wykładam zawsze swoje karty na stół i zachęcam drugą stronę do uczynienia tego samego.

24.

- a. Wolę nie używać perswazji, lecz wskazywać wprost na najlepsze rozwiązania problemu.
- b. Czuję, że większość wypowiedzanych myśli, również moich, jest niewiele warta jako argumenty.

25.

- a. Próbuję z każdą sprawą wychodzić na zewnątrz i stawiać sprawy otwarcie.
- b. Próbuję szukać kompromisu w sytuacji trudnej.

26.

- a. Wykładam zawsze swoje karty na stół i zachęcam drugą stronę do uczynienia tego samego.
- b. Proponuję neutralny grunt podczas rozstrzygania konfliktów.

27.

- a. Wolę nie używać perswazji, lecz wskazywać wprost na najlepsze rozwiązania problemu.
- b. Lubię wychodzić naprzeciw drugiej osobie.

28.

- a. Niekiedy poświęcam własny interes na rzecz interesów drugiej osoby.
- b. Próbuję z każdą sprawą wychodzić na zewnątrz i stawiać sprawy otwarcie.

29.

- a. Wykładam zawsze swoje karty na stół i zachęcam drugą stronę do uczynienia tego samego.
- b. Wolę akceptować cudzy punkt widzenia niż narażać się na kłótnię.

30.

- a. Lubię współpracować z innymi i wspólnie rozpatrywać ich racje.
- b. Wolę nie używać perswazji, lecz wskazywać wprost na najlepsze rozwiązania problemu.

Dziękuję za wzięcie udziału w wypełnieniu kwestionariusza.

JAK POWSTAWAŁ *FOTOSUPLEMENT* DO SŁOWNIKA WARSZAWSKIEGO I CO Z TEGO WYSZŁO

PIOTR WIERZCHOŃ

1. Opis problemu

W czasie II wojny światowej naród polski pod okupacją niemiecką poniósł niewyobrażalne straty (m.in. utrata około 40% majątku narodowego sprzed roku 1939). Szczególnie bolesną stratą w ramach tych działań była grabież zabytków kultury polskiej (obrazy, rzeźby, fotografie, filmy itp.; por. Matelski, 2007). Zniszczenia objęły także zbiory biblioteczne i archiwalne.

Z językoznawczego punktu widzenia wielkim ubytkiem była utrata kartoteki *Suplementu* do Słownika warszawskiego, czyli *Słownika języka polskiego* pod red. A. Kryńskiego, J. Karłowicza i W. Niedźwiedzkiego. Lata 30. XX wieku były okresem dynamicznego rozwoju technologicznego i naukowego oraz przemian społecznych i politycznych, co skutkowało tworzeniem się nazw dla tych desygnatów i zjawisk (por. wielokrotne sondy w tym zakresie: Wawrzyńczyk, 1999; 2009; 2011).

Działanie podjęte w ramach ekscerpcji fotodokumentacyjnej miało doprowadzić do rekonstrukcji siatki haseł tego *Suplementu*. Założeniem projektu była zatem ekscerpcja 60 000 jednostek, które mogłyby uzupełnić Słownik warszawski. W wyniku przeprowadzonych prac uzyskano **ponad 77 tysięcy jednostek** z okresu 1930–1939. Dodatkowo wyekscerpowano **blisko 6000 jednostek** wielowrazowych z tego samego okresu. Daje to sumę około 83 tysięcy obiektów. Całość przedstawia się następująco:

Tomy rozpoczynają się od numeru 11 (do numeru 40), ponieważ *Fotosuplement* ukazuje się w serii B o zbiorczej nazwie: *Depozytorium leksykalne języka polskiego*. Tomy 1–10 (w czarnej obwolucie) ukazywały się od roku 2010, również w warszawskim wydawnictwie BEL Studio.

2. Preferencje działania

Ekscerpcja materiałów z lat 30. XX w. regulowana jest metodą działania wynikającą z:

- a) oceny realności wykonania danego zadania (nakład zasobów niezbędnych do wykonania zadania w określonym czasie; por. Kotarbiński, 1938; Węglarz, 1981),
- b) analizy stanu polskich zasobów leksykalnych, derywacyjnych, chronologicznych itp. (Wawrzyńczyk, 2000).

Poniżej przedyskutuje się te uwagi.

ad a).

Najbardziej realne obecnie wydaje się sporządzenie spisu derywatów afiksalnych, np. prefiksalnych (*bezalkoholowy, bezambicyjny, bezamoniakalny, bezamortyzacyjny, bezanonimowo, bezanonimowy, bezantenowy, bezantygenowy, bezapelacyjność* itd.), sufiksalnych, np. (*dymuszowaty* ← Adolf Dymśza, *albaniizacja, analizacja, angelizacja, anglikanizacja, archaizacja, archiwizacja, ateizacja* itd.), prefiksoidalnych (np. *superstabilizacja, superstacja, superstatek, superstruktura, superszlagier, superszlagierowy, superszwedzki, superszybkość, superteatr, supertechnik, supertempo, supertokarnia, supertomasyna, supertotalizm, supertrwały, supertytuł, superurbanizm, superwitamina, superwizować, superwychwalanie, superwyczyn, superwynałazek, superzeppelin, superzyd* itd.) złożzeń (*samochodokilometr*) oraz duoninów (np. *fachowiec-Niemiec, fachowiec-Polak, fachowiec-analfabeta, fachowiec-architekt, fachowiec-artysta, facho-*

wiec-astronom, fachowiec-automobilista, fachowiec-badacz, fachowiec-bankier, fachowiec-bohater, fachowiec-botanik, fachowiec-brakarz, fachowiec-buchalter, fachowiec-celnik, fachowiec-ceramik, fachowiec-cukiernik, fachowiec-czytelnik, fachowiec-drukarz, fachowiec-ekonomista, fachowiec-elektryk, fachowiec-erudyta, fachowiec-etnolog, fachowiec-filmowiec itd.). Mniej realne i mniej konieczne dla oceny ewolucji systemu leksykalno-derywacyjnego wydaje się obecnie ekscerpowanie neosemantyzmów, tj. takich jednostek, dla których w systemie językowym pojawiła się forma homograficzna o innym znaczeniu, np. *lustracja* ‘procedura ujawniania współpracowników służb bezpieczeństwa’, *momenty daw.* ‘przeważnie niejednoosobowe sceny o charakterze erotycznym, zazwyczaj formułowane w stonowanej – na tle pełni możliwości w tym zakresie – nieoryndarnej formie, zwłaszcza w dziele filmowym lub literackim niezorientowanym na ten typ afirmacji kontaktów cielesnych, aczkolwiek niewykluczającym przepłotu tego typu informacji z Amorem w tle’ itp.

ad b).

Najbardziej konieczne obecnie wydaje się sporządzenie rejestru derywatów dla okresu 1. poł. XX w. ze względu na obfitość materiału, najlepiej dla lat 30. ubiegłego wieku, ponieważ spis ten pozwoli uściślić szereg hipotez empirycznych wysuniętych w największych modelach leksykalno-derywacyjnych polszczyzny 2. poł. XX w.

Testowe ekscerpcje sporządzane dla materiału leksykalnego z lat 30. XX w. dla litery *a-* uświadamiały w roku 2010 (Wierzchoń, 2010c), że **trud rekonstrukcji polskiego przedwojennego zasobu leksykalnego** liczącego około 60 000 haseł nie jest pustosłownym dezyderatem. Zakończone prace **wykazały, że jest to możliwe.**

3. Przebieg działania

Jako źródło danych wybrano obiekty zarchiwizowane w polskich bibliotekach cyfrowych wykorzystujących mechanizm *dLibra*. Mechanizm ten pozwala w ujednoczony sposób obserwować zasób bibliotek cyfrowych, dokonywać selekcji materiałów tam ujętych itp. Ostatecznie do zbioru tekstów, z których pobrano cytaty, weszło dla zbioru alfabetycznego *a-ż*, blisko 30 000 tekstów, z których pobrano średnio 2,5 cytatu. Dla 16 000 dokumentów pobrano tylko jeden cytat. Łącznie zatem, jak wspomniano, uzyskano około 77 tysięcy jednostek. Kryterium wyboru tekstów stanowiły następujące parametry:

- a) publikacja z okresu 1930–1939,
- b) względnie dobra jakość techniczna obrazu (dokumentu),
- c) preferencja dla czasopism.

Jeżeli chodzi o udział tekstów z poszczególnych bibliotek cyfrowych w końcowym wyniku, to przedstawia się on następująco dla najobszerniejszych pięciu wyników: ok. 14 000 dokumentów z Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, tyle samo z Małopolskiej Biblioteki Cyfrowej, ok. 9000 ze Śląskiej Biblioteki Cyfrowej, ok. 7000 z Biblioteki Cyfrowej UW oraz ok. 5000 z: Regionalia Ziemi Łódzkiej.

Dla każdego ekscerptu sporządzono dokumentację w postaci wycinka tekstowego, tak więc wszystkie jednostki uzyskały oryginalne potwierdzenie tekstowe.

Tak katolicyzacja Z. N. P., jak przemianowanie Stowarzyszenia z chrześcijańskiego na katolickie nie rozwiążą sprawy. Będą tylko wa-

kultura Cena 80 groszy

Poznań, niedziela 28 marca 1937 r.

Całość ujęto w 30 tomów o objętości ok. 750 stron na każdy tom. Udział poszczególnych haseł rozpoczynających się na daną literę przedstawia poniższa tabela:

a	2480	o	4127
b	1985	ó	7
c	1557	p	14000
ć	154	q	143
d	2695	r	3556
e	1557	s	8029
f	1379	ś	888
g	1882	t	3712
h	1241	u	1342
i	945	v	111
j	1358	w	6296
k	5062	y	27
l	1418	z	3562
ł	176	ź	14
m	2573	ż	1197
n	3579		

Aby uzyskać powyższy wynik, przeprowadzono następujące działania:

- a) dokonano preselekcji źródeł tekstowych w celu sporządzenia bazy materiałowej dla ekscerpcji,
- b) stworzono listę słów ujętych w tych dokumentach i przeprowadzono wstępną procedurę oczyszczania tekstu z rekordów, które wstępnie oceniono jako nie-słowa (np. ciągi łączników, ciągi z cyframi, ciągi 8 spółgłosek) itp.,
- c) dokonano automatycznej analizy listy słów ze względu na opracowane filtry ekscerpcyjne,
- d) wykonano bazę danych dla wyekscerpowanych jednostek,
- e) dokonano walidacji (ręcznej korekty) wyników uzyskanych w kroku c),
- f) przeprowadzono końcową edycję wyniku w postaci fotodokumentacji.

ad a). Dla przeprowadzenia badania konieczne było określenie zasobu tekstowego, który pozwoliłby na realizację systematycznego programu badań słów z okresu 1930–1939. Punktem docelowym było uzyskanie ok. 60 tysięcy jednostek. Optymalnym zbiorem danych polskojęzycznych dla tego typu badań okazały się teksty zgromadzone w systemie bibliotek cyfrowych – *dLibra*; do ekscerpcji weszły głównie czasopisma, np. *Codzienna Gazeta Handlowa*, *Czasopismo Geograficzne*, *Czasopismo Skarbowe*, *Droga*, *Fotograf Polski*, *Gazeta Handlowa*, *Głos Poranny*, *Goniec Wielkopolski*, *Kultura*, *Missye Katolickie*, *Moja Przyjaciółka*, *Myśl Narodowa*, *Nowiny Codzienne*, *Nowy Głos*, *Orędownik*, *Oświata Pozaszkolna*, *Polska Gospodarcza*, *Prosto z Mostu*, *Przegląd Artyleryjski*, *Przegląd Geograficzny*, *Przegląd Mechaniczny*, *Przegląd Pedagogiczny*, *Przegląd Piechoty*, *Samochód*, *Wychowanie Fizyczne* itp.

ad b). W ramach pracy wykorzystywano teksty źródłowe z lat 30. XX wieku. Zdecydowana większość tekstów ma postać cyfrową otrzymaną za pomocą skanowania i analizy oprogramowaniem OCR (ang. *optical character recognition*), które jest niedoskonałe. Na skutek tego niektóre teksty (zwłaszcza dzienniki) są zaszumione – pomiędzy słowami czy znakami rozpoznanymi prawidłowo znajdują się ciągi znaków będące efektem błędów programu rozpoznającego znaki, por.:

krelslerowle 1	krelsner 2	krelsowlęj 1
krelsleuerwehr 1	krelsnera 1	krelsowyc1 1
krelslg 1	krelsnia 1	krelsphusikus 1
krelslilem 1	krelso 1	krelsrun 1
krelslono 1	krelsoberinspektor 1	krelsrza 2
krelslowsklcj 1	krelsow 1	krelss 4
krelsm 1	krelsowa 1	krelssage 1
krelsmansa 1	krelsowe- 1	krelssi 1
krelsm1 1	krelsowej 1	krelssl 2
krelsnegostawu 2	krelsowicza 1	krelsspar- 1

ad c). Na tym etapie wszystkie teksty źródłowe zostały automatycznie prze-filtrowane za pomocą opracowanych filtrów, które pozwoliły na usunięcie błędnych fragmentów. Filtrami były głównie słownik PoliMorf oraz słownik, który powstał na podstawie tego zasobu poprzez sztuczne skonkatenowanie komponentu prefiksального z danym słowem z listy, przykładowo:

anty+

```
aaronowa aaronowy adj:sg:nom.voc:f:pos
aaronową aaronowy adj:sg:acc:f:pos
aaronową aaronowy adj:sg:inst:f:pos
aaronowe aaronowy adj:pl:acc:m2.m3.f.n1.n2.p2.p3:pos
aaronowe aaronowy adj:pl:nom.voc:m2.m3.f.n1.n2.p2.p3:pos
aaronowe aaronowy adj:sg:acc:n1.n2:pos
aaronowe aaronowy adj:sg:nom.voc:n1.n2:pos
aaronowego aaronowy adj:sg:acc:m1.m2:pos
aaronowego aaronowy adj:sg:gen:m1.m2.m3.n1.n2:pos
aaronowej aaronowy adj:sg:dat:f:pos
aaronowej aaronowy adj:sg:gen:f:pos
aaronowej aaronowy adj:sg:loc:f:pos
aaronowemu aaronowy adj:sg:dat:m1.m2.m3.n1.n2:pos
aaronowi aaronowy adj:pl:nom.voc:m1.p1:pos
aaronowo aaronowy adja
aaronowy aaronowy adj:sg:acc:m3:pos
```

Aby uzyskać listę potencjalnych derywatów, skonkatenowano listę prefiksów z listą wyrazów. Sporadycznie do zasobu włączano jednostki spoza listy filtracyjnej, wyodrębnione na podstawie manualnych analiz list słów z dokumentów.

ad d). Wykonano bazę danych, na którą składały się następujące informacje: słowo w postaci zlematyzowanej (hasłowej), słowo w postaci tekstowej (fleksyjnej), 3 obrazy, które zostały przyporządkowane do tego hasła, tzn. cytat, tytuł dokumentu, data dokumentu z dokładnością co najmniej roczną. Prócz tych danych utrzymywana jest informacja o rozmiarze (wielkości) 3 obrazów. Dążono do tego, aby każdą jednostkę ilustrować możliwie wczesnym potwierdzeniem z lat 30., przy czym istotnym kryterium wyboru była także dobra ilustracyjność kontekstu, jakość skanu itp.

ad e). Wszystkie hasła zostały poddane dwukrotnej korekcie, której istota polegała na wyeliminowaniu haseł, które mogłyby zawierać błąd literowy lub znajdować się w identycznej formie ortograficznej na liście haseł Słownika warszawskiego. Błędy literowe (z punktu widzenia dzisiejszej normy ortograficznej) o szczególnej wartości filologicznej, głównie te kodujące wariantywność rodzącej się w latach 30. polskiej normy ortograficznej, pozostawiono dla dalszych, osobnych analiz, por. (zapis po stronie lewej ujęto w wynik ekscerpcji fotodokumentacyjnej z lat 30., zapis po stronie prawej odzwierciedla zapis Słownika warszawskiego): *archidiecezja* – *archidjecezja*, *arcy-doskonały* – *arcydoskona-*

ty, arcy-pasterz – arcy-pasterz, asygnariusz – asygnarjusz, desmurgia – desmurgja, diakoński – djakoński, diametralnie – djametralnie, dwu-roczny – dwuroczny, ekstraktor – ekstraktor, głęboko-myślny – głębokomyślny, heliocentryczny – heljocentryczny, heliotropowy – heljotropowy, indygena – indygiena, interrex – interreks, kontubernia – kontubernja, kurierkowy – kurjerkowy, kwestionariusz – kwestjonarjusz, materialistyczny – materjalistyczny, megaohm – megaom, misterium – misterjum, monomaniak – monomanjak, notariat – notarjat, regencyjny – regencyjny, registrator – regiestrator, rynoskopia – rynoskopja, różnokolorowy – różnokolorowy, różno-licowy – różnolicowy, różno-liczny – różnoliczny itd.

Pozostawiono także jednostki, które z językoznawczego punktu widzenia mogły wydawać się szczególnie interesujące, np. syntetyczne formy najwyższe przymiotnika, por.: *fantastyczniejszy, higieniczniejszy, hojniejszy, huczniejszy, inteligentniejszy, jednostajniejszy, jędrniejszy, najfantastyczniejszy, najordynarniejszy, powierzchniejszy, prawdopodobniejszy, produktywniejszy, przenajdziwniejszy, przenajgroźniejszy, przenajprzedniejszy, przenajpłodniejszy, przenajrozkoszniejszy, przenajróżnorodniejszy, przenajsubtelniejszy, wielkoduszniejszy, wonniejszy, zaszczytniejszy, żółciejszy itp.*

ad f). Ostateczną fazą było przygotowanie publikacji, która ujmowałaby wszystkie wyekscerpowane hasła wraz z kontekstem fotodokumentacyjnym. Rozmiar materiału wymusił opracowanie 30 tomów po ok. 750 stron, co daje ok. 22 000 tekstu z fotodokumentacyjnymi poświadczeniami.

Reasumując, wniesiono do wiedzy o zasobach polszczyzny pierwszej połowy XX wieku ok. 80 000 jednostek z lat 30. ubiegłego wieku, które mogą stanowić uzupełnienie siatki haseł Słownika warszawskiego. Dodatkowo, w ramach wykonanych działań, uzyskano pewne interesujące informacje dotyczące struktury Słownika warszawskiego, jak i słownictwa z lat 30. XX wieku. Wyekscerpowane słowa ułożyły się w pewne grupy:

- a) tematyczne (medycyna: *acetonemia, adenopatia, angioneurotyczny, antyserum, apendektomia, auto-infekcja, bakteriomocz, bronchoskopia, cystostomijny, dezalergizacja, diabetyczny*; fotografia: *aerofotografia, bezmatówkowy, bezodblaskowość, bromografia, czarno-białość, drugo-planowy, dwumatrycowy, dwumigawkowy, dwuobrazkowy, fotoamatorski, fotograficzno-artystyczny, fotolityczny, fotoreporterka*; ekonomia: *gospodarczo-racjonalistyczny, hiper-kapitalistyczny, interwencyjno-regulacyjny, inwestycyjno-kredytowy, kapitalistyczno-gospodarczy, korporacjonizm, liberalistyczno-kapitalistyczny, małopłatny, małorządność, nadwłasność, neomerkantylny, obywatel-ekonomista, oportunistyczno-empiryczny, pozapaństwowy, probabilistyczny, robotniczo-emerytalny*; architektura: *agro-*

-miasto, dezurbanizacja, dwukondygnacyjny, gospodarczo-budowlany, kilkumieszkańcowy, kilkunasto-piętrowy, międzynawowy, międzypiętrowy, modernistycznie, nowozaprojektowany, ogólno-architektoniczny, praurbanistyka, przeciw-konstrukcja, pseudoelewacja itd.),

- b) morfologiczne (-fobia: anglofobia, chromofobia, fotofobia, frankofobia, germanofobia, heliofobia, hydrofobia, ksenofobia, neofobia, polonofobia, pragmatofobia, programofobia, prusofobia, rusofobia, syfilidofobia, ścisłofobia itp.),
- c) nazwowe (*Auto-Radio, Auto-Radioskład, Centro-bank, Centro-Cement, Centro-Ćwiek, Centro-Hurt, Centro-Kajet, Centro-Kopyto, Centro-mikro, Centro-Obcas, Centro-papier, Centro-parch, Centro-przewód, Centro-sport, Centro-tutka, Centro-wapno, Foto-Radio, Foto-Radio-Palace, Radioantena, Radio-Audion, Radio-Centrala, Radio-Centrum, Radio-City, Radio-Dynamika, Radiodziennik, Radioekspert, Radioelektor, Radio-Express, Radiofil, Radio-front, Radioglob, Radio-Glob, Radiogram, Radioklim, Radio-Korona, Radiokrążek, Radiokrytyka, Radio-Maszyna, Radio-Milion, Radiomotor, Radio-Motor, Radio-pogotowie, Radio-Rower-Elektro, Radio-Selekt, Radio-skład, Radiosport, Radio-Sport, Radio-Stadion, Super-Radio* itp.),
- d) itp.

Uzyskano unikalny zasób. Wedle wiedzy piszącego te słowa zasób tego typu powstał nigdy wcześniej w takiej skali (kilkadziesiąt tysięcy jednostek). Całość słownictwa może z kolei posłużyć do wielu analiz językoznawczych (morfologicznych, etymologicznych itp.), historycznych, antropologicznych, socjologicznych itd. Materiał uzyskany w analizie wydaje się na tyle cenny poznawczo, że w przeszłości planuje się jego wykorzystanie badawcze.

4. Struktura cytatu fotoleksykograficznego

Komponentami prezentacji wyniku ekscerpcyjnego są:

- a) zlematyzowane hasło (*dictionary entry*),
- b) poświadczenie dokumentacyjne (cytat),
- c) poświadczenie lokalizacyjne (tytuł druku),
- d) poświadczenie chronologiczne (data druku).

Hasło zapisywane jest za pomocą czcionek pogrubionych. Poświadczenie dokumentacyjne (cytat) musi być przedstawione w formie umożliwiającej swobodną lekturę, o ile to możliwe – z uwzględnieniem oryginalnej wielkości druku; tytuł źródła musi być zeskanowany (ukazany w oryginalnej postaci graficznej).

Przykładowa prezentacja wyniku ekscerpcyjnego:

sino-modry

0003

narzędzia. Środkiem szerokiej rzeki, fala
sino-modra wre, pędzi i szumi — a brzegiem
jak srebrna koronka, lśnią poszarpane, lodo-
we bisior.

KURYER
LITERACIO - NAUKOWY

31-go marca 1930 r.

Zadbano, aby w żadnym miejscu publikacji nie nastąpiło rozerwanie zaprojektowanej całości leksykograficznej, tj. obiektu składającego się z hasła oraz 3 obrazów (cytatu, lokalizacji, chronologizacji).

5. Wnioski

W rezultacie prac, obok wyniku zasadniczego, jakim jest uzyskanie dokumentacji ok. 80 000 jednostek z lat 30. XX wieku, pozyskano także pewne informacje o strukturze Słownika warszawskiego, m.in. dotyczące:

- hasel latentnych, np. *adrianopolski*, *akcjonista*, *arsenowodór*, *astenik* (istnieją w Słowniku warszawskim, ale nie na prawach hasel) itd.
- wariantów ortograficznych, np. *ariostyczny* – *arjostyczny*, *dwu-arkuszowy* – *dwuarkuszowy*, *hugenot* – *hugienot*,
- błędów literowych, np. w formie poprawnej **Glagolicki, Przewiercanie** (w Słowniku warszawskim błędnie zapisane) itd.

Całość wyniku ekscerpcyjnego ujęto w 30 tomach:

tom 1	abchazki	auto-pogotowie
tom 2	auto-polewaczka	centryfugowanie
tom 3	centryfugowy	doping
tom 4	dopingowanie	ekstremistyczny
tom 5	ekstremizm	fotorotacyjny
tom 6	Foto-Salon	hiperfiskalny
tom 7	hiperfollikularny	jednoziarnowy
tom 8	jednozimowy	konstruktywnie
tom 9	konstruktywno-dziejowy	lewicowo-anarchistyczny
tom 10	lewicowo-centrowy	miłoblążeński
tom 11	miłodźwięczny	nicianka

tom 12	niciarnia	oficer-psycholog
tom 13	oficer-psychotechnik	panceltycki
tom 14	pancerka	podsiarkawy
tom 15	podsiarkowy	pół-jesienny
tom 16	półjęczec	prokominternowski
tom 17	pro-komuna	przespytny
tom 18	przesprzedaz	radio-meteorologiczny
tom 19	radiometr	rudowasy
tom 20	rudowiec	siwopstry
tom 21	siwo-siny	stratosferyczność
tom 22	stratosferyczny	średniobułgarski
tom 23	średniocenny	triola
tom 24	triolet	urzędowo-statystyczny
tom 25	urzędowo-uroczystry	witaminowo-wapniowy
tom 26	witaminowy	wydajniejszy
tom 27	wydalniczy	zespół-pułk
tom 28	zespół-synteza	żyźniejszy
tom 29	reprodukty	reprodukty
tom 30	reprodukty	reprodukty

Tomy 29 i 30 wypełnione zostały reproduktami z lat 30. XX wieku, np. *artykuł pierwszej potrzeby, budownictwo mieszkaniowe, czas to pieniądz, Follow the Fleet, Gabriel Narutowicz, giełda pracy, gwiazda filmowa, hocki klocki, home fleet, inne cele prywatne, isticie po amerykańsku, kajet zdrowia, klasa obiektywna, linia Zygfyryda, literatura piękna, między wierszami, nigdy nie wiadomo, ochrona specjalna, ojciec narodu, ostre pogotowie, pacta conventa, Państwowa Rada Ochrony Przyrody, Powrót posła, prawo podmiotowe, prawo silniejszego, rozdział kościoła od państwa, Rozkoszna dziewczyna, skazany na śmierć, sprawiedliwy gniew, święto lasu, święto wiosny, święty gaj, Taras Bulba, w górę serca, w stanie wojny, wróg narodu* itd.

Materiał ten jest w tej chwili największym dostępnym zbiorem dla badań z okresu lat 30. XX wieku. Może on posłużyć przede wszystkim do dalszych analiz językoznawczych, w tym do budowy wielkich modeli morfologicznych, zwłaszcza dotyczących dynamiki rozwoju słownictwa w pierwszej połowie XX wieku.

Dodać tu należy, że istnieje polska tradycja tworzenia wielkich modeli leksykalno-derywacyjnych, opracowanych w XX i XXI w. W tradycję tę wpisują się takie prace, jak np. Jadacka, 2001; Smółkowa, 2001; Kleszczowa, 2003; Waszakowa, 2005, itp. Cechą tych ujęć jest przyjęcie i analiza materiału empirycznego w wielkości ok. 3000–5000 jednostek leksykalnych. Podstawowym

parametrem, względem którego następuje analiza danych, jest parametr techniki derywacji oraz wykładnika morfologicznego. Tak więc podział i opis rzeczywistości leksykalnej w tych modelach odbywa się według przykładowych zmiennych, np.: derywacja afiksalna a bezafiksalna czy derywacja na *-ka* lub *-owiec*. W ten sposób konstruowane są głównie opracowania słowotwórcze, np. Kleszczowa, 2003; Jadacka, 2001; Waszakowa, 2005. Tzn. w pracach tych dokonuje się podziału zgromadzonego materiału leksykalnego na zbiory, które autorzy na wstępnych etapach prac badawczych uznają za istotne ze względu na zamierzony cel – przebadanie ewolucji systemu słowotwórczego danego języka, np. polszczyzny.

W konsekwencji uzyskujemy opis języka dokonany na podstawie pewnej próby materiałowej (jak wskazano wyżej: w wielkości ok. 3000–5000) oraz ze względu na przyjęte parametry badań. Opis ten najczęściej obejmuje informacje kwantytatywne (głównie dotyczące produktywności danych wykładników morfologicznych) oraz interpretację tych danych (np. w zakresie wyjaśnienia przyczyn zmian morfologicznych). W wypadku modeli Jadacka, 2001 czy Waszakowa, 2005 dochodzi także komponent prognostyczny, tj. teorie Jadackiej i Waszakowej pozwalają na wysunięcie pewnej klasy sądów o charakterze przewidywań dotyczących rozwoju polszczyzny w XXI w.

Wydaje się, że liczba ok. 80 000 wiernie udokumentowanych i schronologizowanych jednostek, jakie dostarcza 30-tomowe *Depozytorium leksykalne języka polskiego*, może stanowić przekonującą podstawę materiałową dla badaczy języka polskiego XX wieku.

Bibliografia

- Górny, M. i P. Wierzchoń. 2010. *Polish digital libraries as a philologist's tool. Based on 666 adjectives from the Digital Library of Wielkopolska*. Poznań: Instytut Językoznawstwa UAM.
- Jadacka, H. 2001. *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kleszczowa, K. 2003. *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kotarbiński, T. 1938. O istocie i zadaniach metodologii ogólnej. *Przegląd Filozoficzny* 4. 69–70.
- Matelski, D. 2007. *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Mazurek, C., Stroiński, M., Werla, M. i J. Węglarz (red.). 2009. *Polskie biblioteki cyfrowe 2008*. Poznań: Ośrodek Wydawnictw Naukowych PAN.
- Mazurek, C., Stroiński, M., Werla, M. i J. Węglarz. 2009. „Infrastruktura bibliotek cyfrowych w sieci PIONIER”. W zbiorze: Mazurek, C., Stroiński M., Werla, M. i J. Węglarz (red.). 9–13.
- Smólkowa, T. 2001. *Neologizmy we współczesnej leksyce*. Kraków: Lexis.
- Waszakowa, K. 2005. *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wawrzyńczyk, J. 1999. *Nowe słownictwo polskie. Fikcje i fakty*. Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych.

- Wawrzyńczyk, J. 2000. *Słownik bibliograficzny języka polskiego. Wersja przedelektroniczna. Tom 1*. Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych.
- Wawrzyńczyk, J. 2009. *Autosuplement do Słownika warszawskiego*. Poznań: Sorus.
- Wawrzyńczyk, J. (red.). 2009. *Czterdzieści lat minęło... nad „Słownikiem Doroszewskiego”*. Warszawa: TAKT.
- Wawrzyńczyk, J. 2011. *Słownictwo nowopolskie. Redatacje*. Warszawa: Bel Studio.
- Węglarz, J. 1981. *Sterowanie w systemach typu kompleks operacji*. Warszawa: PWN.
- Wierchoń, P. 2007. W poszukiwaniu czasowników nieznanych lingwist(k)om. *Język. Komunikacja. Informacja* 2. 149–197.
- Wierchoń, P. 2008a. *Fotodokumentacja. Chronologizacja. Emendacja. Teoria i praktyka weryfikacji materiału leksykalnego w badaniach lingwistycznych*. Poznań: Instytut Językoznawstwa UAM.
- Wierchoń, P. 2008b. *Jaskółki przejawów internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny w materiałach z lat 1894–1984. Tylko sto przykładów*. Łask: LEKSEM.
- Wierchoń, P. 2008c. *ANTI*. Poznań: Instytut Językoznawstwa UAM.
- Wierchoń, P. 2008d. *Kotuś. «Verba polona abscondita...» (w fotodokumentacji). Szkic lingwochronologizacyjny. Centuria pierwsza*. Poznań: Instytut Językoznawstwa UAM.
- Wierchoń, P. 2009a. *Dlaczego fotodokumentacja? Dlaczego chronologizacja? Dlaczego emendacja? Instalacja gazowa, parking podziemny i „odległość niezerowa”*. Poznań: Instytut Językoznawstwa UAM.
- Wierchoń, P. 2009b. „Fotodokumentacja 3.0”. *Język. Komunikacja. Informacja* 4. 63–80.
- Wierchoń, P. 2010a. „Torując drogę teorii lingwochronologizacji”. *Investigationes Linguisticae* XX. 105–186.
- Wierchoń, P. 2010b. „Lingwochronografia na usługach słowotwórstwa gniazdowego”. *Kwartalnik Językoznawczy* 1.2. 50–64.
- Wierchoń, P. 2010c. *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Nowe fotomateriały z lat 1901–2010. Tom I*. Warszawa: Bel Studio.
- Wierchoń, P. 2011a. *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Nowe fotomateriały z lat 1901–2010. Tom II*. Warszawa: Bel Studio.
- Wierchoń, P. 2011b. *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Nowe fotomateriały z lat 1901–2010. Tom III*. Warszawa: Bel Studio.
- Wierchoń, P. 2014. *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Fotosuplement do Słownika warszawskiego. Tom XI–XL*. Warszawa: Bel Studio.

**MIĘDZY EKSPLANACJĄ A EKSPLIKACJĄ –
PRZYCZYNEK
DO METODOLOGII LINGWISTYKI.
UWAGI NA MARGINESIE
HISTORII HUMANISTYKI RENSA BODA**

WŁADYSŁAW ZABROCKI

Dyskusja o statusie poznawczym humanistyki (w tym językoznawstwa) toczy się od czasu uformowania tej dziedziny wiedzy. Ostatnio spór został na nowo ożywiony dzięki pracy Rensa Boda *De vergeten wetenschappen. Een geschiedenis van humaniora*, 2010 (polskie tłumaczenie holenderskiego oryginału ukazało się w 2013 w Wydawnictwie Aletheia pod tytułem *Historia humanistyki. Zapomniane nauki.*), a zwłaszcza angielskiemu tłumaczeniu, którego wydawcą jest Oxford University Press (w 2013 roku ukazała się wersja elektroniczna, w 2014 wersja w twardej okładce, a na styczeń 2016 jest planowane wydanie w miękkiej okładce). Należy podkreślić, że książka została omówiona na łamach *Scientific American Volume 312, Issue 6* z maja 2015, co jest bardzo rzadkie w przypadku humanistyki, a zwłaszcza jej historii. Widocznie redaktorzy tego renomowanego czasopisma popularyzującego naukę uznali doniosłość konkluzji rzeczonyj pozycji. Efektem ożywionej działalności Rensa Boda jest też seria wydawnicza *The Making of the Humanities I, II and III* (2010, 2012, 2014) oraz zainicjowanie nowego czasopisma *History of Humanities*, którego pierwszy numer ukaże się w The University of Chicago Press na wiosnę 2016. Przedmiotem uwagi jest tam fundamentalna kwestia naukowego charakteru humanistyki. Zadanie realizowane w ramach wspomnianych przedsięwzięć to wykazanie, że humanistyka podobnie jak nauki przyrodnicze jest uprawiana jako dyscyplina

empiryczna oraz stosuje uporządkowaną metodę prowadzącą do odkrywania zasad i regularności. Jest to szczegółowo w książce Rensa Boda dokumentowane na przykładach wziętych z humanistyki powstałej zarówno w kręgu kultury śródziemnomorsko-europejskiej jak i chińskiej oraz indyjskiej. Dzieło obejmuje ogromny obszar czasowy od starożytności do późnej nowoczesności. Autor ogranicza się do historiograficznego opisu dziejów humanistyki. Programowo abstrahuje od uwikłania w filozofię, czy zewnętrzne okoliczności społeczno-polityczne.

W poniższych uwagach koncentrować się będę właśnie na zewnętrznych, filozoficzno-metodologicznych aspektach rozwoju humanistyki, w tym przede wszystkim językoznawstwa. Nawiasem mówiąc, warto zaznaczyć, że w bogatym dorobku Rensa Boda prace lingwistyczne zajmują szczególne miejsce. Choć sam autor tego nie mówi, analogii humanistyki z przyrodoznawstwem poszukuje na gruncie tak czy inaczej rozumianego wyjaśniania (por. Bod, 2005).

Celem mojego tekstu jest zasygnalizowanie, że naukowy charakter humanistyki (zwłaszcza językoznawstwa) jest związany także z przeprowadzaniem innej od wyjaśniania procedury, którą nazywam roboczo 'eksplikacją', często wbrew źródłowej semantyce tego pojęcia, która sięga jego twórcy – Rudolfa Carnapa. Być może ta różna od wyjaśniania procedura jest związana raczej ze światopoglądową funkcją humanistyki niż z poznawczą. Na obecność takiej procedury (różnej od wyjaśniania nomotetycznego) w językoznawstwie wskazywał na gruncie polskim Andrzej Bogusławski w fundamentalnym artykule opublikowany w *Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* (Bogusławski, 1986), a rozwinął to stanowisko w kierunku fenomenologicznym Ireneusz Bobrowski (1993). Na ile hermeneutyczne stanowisko Esy Itkonena (1978) oraz neoplatońska postawa Jerrolda Katza (1981) są wyrazem podobnych wątpliwości co do statusu poznawczego lingwistyki postaram się pokazać w innym miejscu (Zabrocki, w przygotowaniu).

Konsekwentnym zwolennikiem uznania wyjaśniania za podstawową procedurę rozwiązywaną w językoznawstwie jest Tadeusz Zgółka, którego prace przynoszą ciekawe rekonstrukcje wyjaśnień podejmowanych na gruncie językoznawstwa strukturalistycznego (por. Zgółka, 1976) a także uwagi o zasadniczej roli tej procedury w językoznawstwie historyczno-porównawczym i generatywnym (por. zwłaszcza rozdział pierwszy autorstwa Zgółki w popularnym *Wstępie do językoznawstwa* (Bańczerowski, Pogonowski i Zgółka, 1982)), który powstał jako wynik prac poznańskiej szkoły językoznawczej. Na przykładzie tego podręcznika można wyraźnie zobaczyć napięcie między członami zawartej w tytule niniejszego artykułu opozycji. Znakomite rozdziały napisane przez Jerzego Bańczerowskiego chciałbym rozumieć jako wzorcowy przykład stosowania procedury eksplikacji.

Stanowiska zajmowane w ramach podstaw językoznawstwa oscylują od początku tej nauki wokół sporu o autonomiczny charakter przedmiotu jej badań. Podobnie zdaje się ogniskować spór prowadzony w ramach innych działów humanistyki. Wskazać tu można na uwikłanie literaturoznawstwa, czy historii sztuki w dyskurs psychoanalityczny, a także np. uzależnienie historiografii od socjologii lub ekonomii. Wczesnemu usystematyzowaniu spór uległ w poglądach reprezentowanych przez przedstawicieli tzw. niemieckiej filozofii humanistyki. Należy tutaj wymienić Wilhelma Diltheya (1883) oraz Wilhelma Windelbanda (1904). Ich zdaniem naukowy charakter dociekań humanistów jest gwarantowany przez opozycyjną wobec przeprowadzanego w przyrodoznawstwie wyjaśniania procedurę zwaną ‘rozumieniem’. Windelband podkreślał idiograficzny charakter humanistyki wobec nomotetycznego przyrodoznawstwa. Przedmiotem humanistyki mają być wartości w opozycji do faktów badanych przez nauki przyrodnicze. Innym sposobem zagwarantowania naukowego charakteru humanistyki są podejmowane niejednokrotnie próby redukcji jej przedmiotu do poszczególnych dyscyplin ugruntowanych empirycznie nauk przyrodniczych lub społecznych. Lingwistyka bywa sprowadzana do biologii (ewolucjonizm), psychologii (behawioryzm, czy współcześnie kognitywizm), czy nawet fizyki (akustyka, a współcześnie fizyka mózgu proponowana przez Chomsky’ego). Natomiast pozostałe dziedziny humanistyki często bywają odnoszone redukcyjnie właśnie do lingwistyki. Powstaje pytanie, czy mamy w opisanej sytuacji do czynienia z próbami redukcji eksplanacyjnej, co wydaje się być dosyć rozpowszechnionym przekonaniem. Moja propozycja zmierza do innego rozwiązania.

Metodologiczno-filozoficzna refleksja nad dziejami lingwistyki przynosi dwa stanowiska w kwestii paradygmatycznych podziałów w zakresie stosowanych przez językoznawców w praktyce badawczej procedur naukowych. Zgodnie z dominującym punktem widzenia wyrażanym wielokrotnie przez znanego historyka myśli lingwistycznej Konrada Koernerera (zob. np. Koerner, 1982) w dziejach lingwistyki można odnotować szereg odrębnych nurtów myślenia (stylów myślowych w sensie Flecka, bądź paradygmatów w sensie Kuhna). W polskiej lingwistyce takie stanowisko zajmuje Ireneusz Bobrowski (por. np. popularny podręcznik *Zaproszenie do językoznawstwa*). Warto odnotować konkurencyjny wobec powyższego punkt widzenia, zgodnie z którym nie ma wystarczających przesłanek do zakładania paradygmatycznej zmienności w dziejach myśli językoznawczej (por. Percival, 1976).

Chciałbym zaznaczyć, że nie wiążę zróżnicowania paradygmatycznego z porządkiem chronologicznym. Nie przenoszę wizji Thomasa Kuhna o następowaniu po sobie kolejnych paradygmatów w cyklu obejmującym kolejne etapy nauki normalnej powstające w wyniku coraz to nowych rewolucji naukowych. Być może ma to miejsce w przypadku nauk przyrodniczych, będących przedmiotem

uwagi w słynnej książce Kuhna (1962), natomiast nie występuje w historii nauk humanistycznych, gdzie na przykład w językoznawstwie znakomicie rozwijają się współcześnie (niejako równolegle) wyróżniane najczęściej w literaturze przedmiotu paradygmaty historyczno-porównawczy, strukturalistyczny, generatywny i kognitywny. Dopuszczam możliwość współwystępowania różnych stylów myśli lingwistycznej, wbrew diagnozie np. Jerzego Kmity (1978), czy oczekiwaniom Chomsky'ego (por. np. zdecydowane stanowisko Chomsky'ego wyrażone np. w: Andor, 2004), który dziwi się rozwojowi językoznawstwa korpusowego, zaznaczając, że leżące u jego podstaw założenia dawno zakwestionował i (jego zdaniem) przekonująco odrzucił. Co więcej, współczesne zróżnicowanie paradygmatyczne lingwistyki wydaje mi się wskazywać na cechę dystynktywną humanistyki w opozycji do przyrodoznawstwa i nauk formalnych (por. T. Batóg w kwestii zróżnicowania paradygmatycznego matematyki).

Kryteriów wyróżnienia paradygmatycznej zmienności myśli lingwistycznej poszukuje się w rozmaitych obszarach: założeniach filozoficznych (naturalizm vs antynaturalizm – Chomsky'ego rozróżnienie na I-język i E-język), procedur wiążących fakty z teoriami (Bobrowski, 1998), stosowania różnych rodzajów wyjaśniania (por. np. Zabrocki, 2006 – wyjaśnianie przyczynowe i funkcjonalne). Podtrzymuję stanowisko o wyróżnianiu różnych rodzajów wyjaśniania w lingwistyce, ale zakładam, że jest to sposób uzasadniania przeprowadzany w ramach jednego szeroko rozumianego paradygmatu.

Poniżej będę stosować w charakterze kryterium podziału paradygmatycznego opozycję 'eksplanacja' vs 'eksplikacja'. Wydaje się, że stosowanie tych procedur jako głównych narzędzi porządkowania i uzasadniania twierdzeń językoznawczych pozwala na wyróżnienie dwóch zasadniczych nurtów w lingwistyce. Jeden z nich, którego uwieńczeniem jest gramatyka kognitywna (u Langackera eksplikacja terminów gramatycznych przy pomocy terminów wziętych z teorii kategorii pojęciowych, u Wierzbickiej eksplikacja przy pomocy pojęć z zakresu teorii semantycznych indefinibiliów), wywodzi się z poszukiwań idealnego języka myśli, zakłada brak autonomii językoznawstwa, przyjmuje punkt widzenia, zgodnie z którym trzeba poszukiwać lepszej, prostszej aparatury pojęciowej dla eksplikacji zjawisk językowych. Tutaj także można sytuować antynaturalistyczne próby zrozumienia języka, jego funkcjonowania i struktury, a także te nurty w językoznawstwie, dla których celem jest opisanie struktury języka naturalnego w kategoriach wziętych z języka rachunków logicznych, czy teorii mnogości (np. pierwsze próby tworzenia gramatyki generatywnej przez Chomsky'ego – włącznie z *Syntactic structures*). Drugi wielki nurt w dziejach lingwistyki jest związany z poszukiwaniem wyjaśnienia zjawisk językowych. Tutaj odnotujmy dociekania młodogramatyków i generatywistów ze szkoły Chomsky'ego od momentu ukonstytuowania się teorii standardowej.

Komentarza wymaga przyjęty w niniejszej pracy sposób rozumienia procedur wyjaśniania i eksplikacji. Zwłaszcza ta druga procedura wymaga sprecyzowania. Standardowo eksplikacja jest rozumiana jako rodzaj definicji regulującej, gdzie uściśla się znaczenie pojęć poprzez przyjęcie jako języka eksplikującego narzędzia pozwalającego wyrazić bardziej precyzyjnie terminy definiowane. Często przywoływane jako języki eksplikujące są języki z zakresu podstaw matematyki. Dla nas ważne jest to, żeby przyjąć, iż w ramach eksplikacji dokonuje się czasem przekładu z jednego języka na inny, a czasem po prostu wprowadza się język innej teorii, czy nawet dyscypliny badawczej. Przy czym celem jest nie tylko uzyskanie większej precyzji, co realizacja takich celów poznawczych jak lepsze zrozumienie (zakładam tutaj relatywizację do idealnego podmiotu rozumiejącego, który może być rozmaicie definiowany) zagadnień będących przedmiotem eksplikacji. Można to osiągnąć również stosując jako język eksplikujący np. język teorii ewolucji (Schleicher i jego kontynuatorzy w nurcie zastosowań lingwistycznych psychologii ewolucyjnej: Pinker i Jackendoff, 2004), czy np. język teorii naturalnego metajęzyka semantycznego (Wierzbicka). Tym samym eksplikacja staje się jednym ze sposobów uzyskania lepszego wglądu w badany przedmiot. Inne metody prowadzące do tego celu proponują fenomenologowie, dla których narzędziem nie może być język (nie można, ich zdaniem, zrozumieć języka przy pomocy języka).

Procedura wyjaśniania jest uznawana dosyć powszechnie za główną procedurę rozwiązywaną w rozwiniętych naukach empirycznych w opozycji do formalnych, gdzie taką rolę spełnia dowodzenie. W humanistyce najczęściej rozumiana jest ta procedura w sensie nadanym jej przez Hempla i Oppenheima w klasycznym tekście z 1948 roku. Współczesna dyskusja nad wyjaśnianiem przynosi jednak wiele nowych interpretacji roli i kształtu tej procedury (por. np. Salmon, 2003). Na użytek tego artykułu przyjmę tylko, że wyjaśnianie jest szukaniem odpowiedzi na pytanie „dlaczego p?” i przynosi odpowiedź, która stanowi jakieś uzasadnienie dla „p”. W ramach tutaj rozważanej procedury eksplikacji zadawane może być pytanie w stylu „co poeta miał na myśli?” (przy czym „poeta” może być też interpretujący „poezję” – w humanistyce używana jest często metanarracja, czy nawet metametanarracja), a odpowiedź służyć ma specyficznemu uzasadnieniu, które pozwoli lepiej rozumieć przedmiot dociekań humanistów, czyli ludzkie działania lub/oraz przekonania i pragnienia. W tym ujęciu eksplikacja nie jest ujmowana jako rodzaj definicji.

Warto w tym miejscu wskazać na popularne niegdyś, a dzisiaj nieco zapomniane dwa polskie podręczniki metodologii nauk humanistycznych, z których jeden, autorstwa Jerzego Kmity (1973), kładł duży nacisk na rolę wyjaśniania w humanistyce, a drugi, którego autorem był Tadeusz Pawłowski (1978), wskazywał na dużą rolę definicji eksplikującej w naukach humanistycznych.

Wyjaśnianie bywa rozumiane jako procedura porządkująca system twierdzeń danej teorii, a także (w ramach modelu hipotetyczno-dedukcyjnego) jako procedura spełniająca rolę swoistego uzasadnienia dla zdań wyjaśnianych. Eksplicacja jest tutaj też rozumiana jako procedura wspomagająca uzasadnienie. Poprzez włączenie do systemu danej dyscypliny pojęć eksplikujących umożliwiające zostanie uruchomienie np. procedury falsyfikacji już na gruncie nowej teorii. Procedura eksplicacji może polegać na dokonywaniu swoistego przekładu (przeniesienia) pojęcia wziętego z jednej teorii, opartej na określonych założeniach filozoficznych, na inne pojęcie wzięte z innej teorii – opartej na innych założeniach filozoficznych. Zakłada się możliwość wyboru w zakresie założeń filozoficznych. I tak np. fenomenologicznie ugruntowana eksplicacja prowadzi do innego rezultatu (uzyskanego po eksplicacji), niż np. fundowany neopozytywistycznie przekład na język fizyczny (nie język fizyki, tylko język odnoszący się do obiektów fizycznych).

Opozycja sygnalizowana w tytule artykułu ma wiele wymiarów, które należy łączyć z kolejnymi elementami perspektywy filozoficznej występującej od zarania myśli humanistycznej, w tym zwłaszcza rozważanej tutaj refleksji językoznawczej. Twórcze napięcie generowane jest od czasów Wilhelma von Humboldta przez wprowadzone przez niego kategorie *ergon* oraz *energeia*. Ta druga stanowi naturalną podstawę dla badań nad filogenezą (historią) języka lub nad ontogenezą (akwizycją, naturalnym przyswajaniem) języka.

Wydaje się, że, niejako modelowo (w sensie typu idealnego), badania nad wymienionymi dziedzinami prowadzone były przez szkołę młodogramatyczną (historia języka) oraz przez nurt generatywno-transformacyjny (akwizycja języka). Język rozumiany w aspekcie statycznym (jako *ergon*) był badany przez strukturalistów i kognitywistów (specyficzne podejście do historii języka u strukturalistów i kognitywistów – gdzie fakty historyczne są wtórne wobec systemu (strukturalizm) lub domen umysłowych (kognitywizm). Podkreślić należy, w aspekcie tytułowej opozycji, powiązanie normy nakazującej badanie języka jako *ergon* ze stosowaniem procedury eksplicacji i odpowiednio zakładanie normy o procesualnym, dynamicznym charakterze języka przez stosujących procedurę wyjaśniania w językoznawstwie.

Bibliografia

- Andor, J. 2004. "The master and his performance: an interview with Noam Chomsky". *Intercultural Pragmatics* 1.1. 93–111.
- Bańcerowski, J., Pogonowski, J. i T. Zgółka. 1982. *Wstęp do językoznawstwa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Batóg, T. 1996. *Dwa paradygmaty matematyki. Studium z dziejów i filozofii matematyki*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Bobrowski, I. 1998. *Zaproszenie do językoznawstwa*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Bobrowski, I. 1993. *Językoznawstwo racjonalne. Z zagadnień teorii językoznawczej i metodologii opisów gramatycznych*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Bod, R. 2005. "Exemplar-based explanation". W zbiorze: Magnani, L. (red.). *Model-based reasoning in science and engineering*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Bod, R. 2013. *A new history of the humanities: the search for principles and patterns from antiquity to the present*. Oxford: Oxford University Press.
- Bogusławski, A. 1986. „O pojęciu wyjaśniania i wyjaśnianiu w lingwistyce”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* XL. 45–51.
- Dilthey, W. 1883. *Einleitung in die Geisteswissenschaften: Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Hempel, C.G. i P. Oppenheim. 1948. "Studies in the logic of explanation". *Philosophy of Science* 15. 135–175.
- Ikonen, E. 1978. *Grammatical theory and metascience: a critical investigation into the methodological and philosophical foundations of "autonomous" linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Katz, J.J. 1981. *Language and other abstract objects*. Totowa, N.J: Rowman and Littlefield.
- Kmita J. 1973. *Wykłady z logiki i metodologii nauk*. Warszawa: PWN.
- Koerner, K. 1982. "The Schleicherian paradigm in linguistics". *General Linguistics* 22.1. 1–39.
- Kuhn, T.S. 1962. *The structure of scientific revolutions*. 1st ed. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pawłowski, T. 1978. *Tworzenie pojęć i definiowanie w naukach humanistycznych*. Warszawa: PWN.
- Percival, W. 1976. "The applicability of Kuhn's paradigms to the history of linguistics". *Language* 52.2. 285–294.
- Pinker, S. i R. Jackendoff. 2005. "The faculty of language: what's special about it?". *Cognition* 95.2. 201–236.
- Salmon, M. 2003. "Causal explanation of behavior". *Philosophy of Science* 70.4. 720–738.
- Windelband, W. 1904. *Geschichte und Naturwissenschaft. Rede zum Antritt des Rektorats der Kaiser-Wilhelms-Universität Strassburg, gehalten am 1 mai 1894*. Strassburg: J.H. Ed. Heitz Heitz und Mündel.
- Zabrocki, W. 2006. *Psychologizm i socjologizm w dziejach transformacyjno-generatywnej refleksji nad językiem naturalnym*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen.
- Zgółka, T. 1976. *O strukturalnym wyjaśnianiu faktów językowych*. Warszawa/Poznań: PWN.

CZĘŚĆ II

**LITERATUROZNAWSTWO
I KULTUROZNAWSTWO**

GŁOWA CZŁOWIEKA JAKO WĘZŁ KULTUROWO-KOMUNIKACYJNY: UWAGI W SPRAWIE ‘GŁOWY KULTUROWEJ’

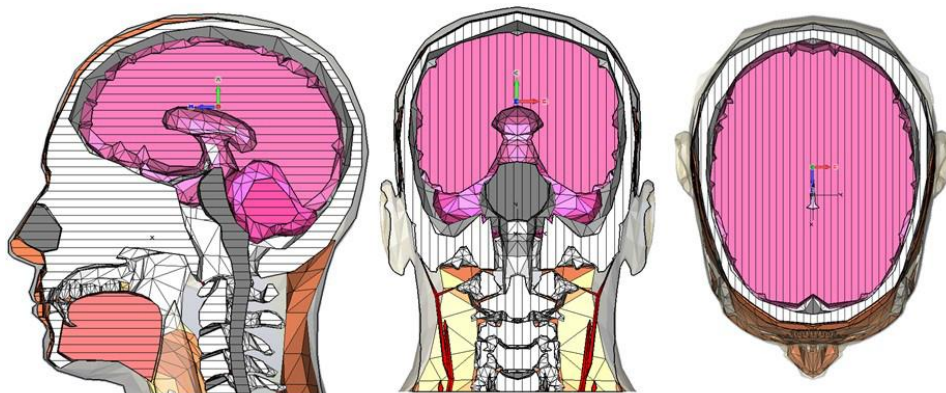
JOANNA PUPPEL

1. Wstęp: głowa biologiczna jako centralne ‘urządzenie’ wielofunkcyjne człowieka

Głowa jest najważniejszym organem człowieka jako istoty biologicznej. Jest przede wszystkim siedzibą najbardziej złożonego organu anatomii człowieka, tj. mózgu, spełniającego żywotne funkcje kontrolne, poznawcze, czuciowe, pamięciowe, motoryczno-wykonawcze. Jak ustalono w toku wielowiekowych badań nad głową, właśnie mózg, umiejscowiony w odpornej na działanie czynników mechanicznych tkance kostnej (czaszce), stanowi jej bezwzględnie najważniejszą zawartość ze względu na wszechstronne i żywotne dla organizmu właściwości mózgu. Wśród nich wyróżnić możemy następujące właściwości:

- mózg stanowi adaptacyjną maszynę dla ludzkiej inteligencji,
- mózg zabezpiecza wszelkie procesy pamięciowe (w tym epizodyczne, krótkotrwałe i długotrwałe),
- mózg zabezpiecza uczenie się,
- mózg zabezpiecza percepcję wizualną,
- mózg zabezpiecza percepcję słuchową,
- mózg zabezpiecza wszystkie pozostałe doświadczenia zmysłowe,
- mózg zabezpiecza kontrolę wszelkich funkcji życiowych i motorycznych,
- mózg zabezpiecza wszystkie funkcje kognitywne (zob. S. Puppel, 2009).

Poniższy rysunek przedstawia mózg człowieka (zaznaczony na czerwono) w trzech rzutach: boczny, centralny i od góry, umieszczony w głowie biologicznej.

Rys. nr 1

(źródło: Pecoraro, 2010)

Ponadto głowa jako mechaniczne urządzenie monitorujące środowisko zewnętrzne względem ciała nie jest sztywno (tj. nieruchomo) osadzona w górnej części ludzkiego ciała, lecz jest organem częściowo obrotowym, tj. osadzona na karku jako górnym zakończeniu kręgosłupa. Jako taka obraca się i przechyla w lewo i prawo, w górę i ku dołowi. Jej umiejscowienie na karku pokazuje rysunek poniżej.

Rys. nr 2(źródło: www.google.pl/search?aq=&hl=pl&rlz=1T4AURU-piPL499PL4)

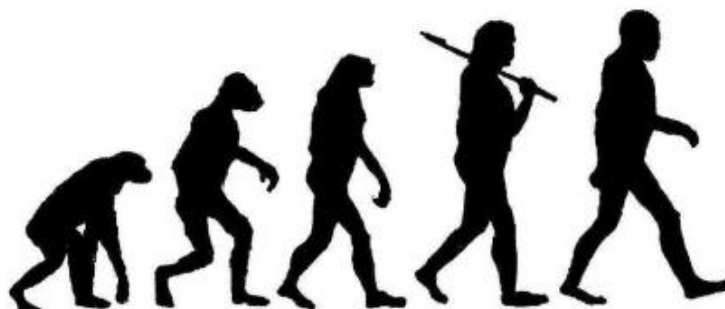
Poza umiejscowieniem w niej powyżej wymienionych centralnych funkcji biologicznych, głowa spełnia bardzo ważną funkcję organu interakcyjnego wystawionego na postrzeganie ze strony innych ludzi i jednocześnie nastawionego na bieżącą interakcję i komunikowanie się z innymi organizmami zarówno wewnątrzgatunkowo jak i z przedstawicielami spoza gatunku *Homo sapiens*. W tym kontekście ewolucyjnie najważniejsza jest w niej twarz i jej wyrazistość, bowiem to twarz, czyli przednia strona głowy z umiejscowioną w niej parą oczu zabezpieczającą widzenie stereoskopowe i trójwymiarowe, wystawiona jest jako swoista forma ‘okna wystawowego’ na nieustanne interakcje z innymi komunikatorami i nieustanną jej percepcję. Tak więc komunikacja bezpośrednia ‘twarzą-w-twarz’ stanowi część strategicznych działań komunikacyjnych każdego człowieka. Użycie jej jest więc wręcz fundamentalną częścią komunikacji niewerbalnej (zob. np. James, 2008). Poniższy rysunek ilustruje twarz ludzką, jednocześnie ukazując jej niezwykle wyrazistą strukturę.

Rys. nr 3. Twarz ludzka

(źródło: www.fakt.pl/Tak-powinna-wygladac-idealna-kobieta-,artykuly,141968,1.html)

Jako całość anatomiczna głowa stanowi górne zakończenie ciała ludzkiego. Jej górna, koronna dla całego ciała, pozycja wynika z ewolucji ciała ludzkiego, w szczególności jego pionizacji, która zrewolucjonizowała życie gatunku ludzkiego. Pokazuje to rysunek poniżej. Zawiera on wyraźną sugestię, że to właśnie pionizacji, w tym w szczególności pionowemu umiejscowieniu głowy na szczycie ciała jak i uwolnieniu kończyn górnych zawdzięcza człowiek wytwarzanie i użycie narzędzi, które tutaj symbolizuje dzida (zob. Rose i Gamble, 1994; Lovejoy, 2005) a także skomplikowanej komunikacji o charakterze symbolicznym i symboliczno-językowym.

Rys. nr 4. Charakterystyczny sposób przedstawiania ewolucji pionizacji u człowieka, gdzie postępująca pionizacja prowadzi jednocześnie do ‘ukulturowienia’ głowy

Tak więc głowa jako centralne urządzenie wielofunkcyjne umieszczone na szczycie spionizowanego ciała ludzkiego jest:

- siedzibą mózgu jako centralnego organu percepcyjno-zarządzająco-wykonawczego,
- urządzeniem pozwalającym na w miarę wygodne, bezbolesne i całościowe monitorowanie środowiska zewnętrznego względem ciała ludzkiego,
- centralnym urządzeniem wystawienniczym (tj. pokazowym) każdego człowieka. Jako takie odgrywa istotną rolę w otwartej przestrzeni publicznej, głowa wystawiona jest bowiem na bezpośrednią recepcję (polegającą także na monitorowaniu) ze strony innych użytkowników tejże przestrzeni,
- jako centralne urządzenie wystawiennicze, oraz ze względu na obecność w jej strukturze twarzy, głowa właśnie z jej najważniejszą przednią częścią bierze udział w mówionych interakcjach typu komunikacyjnego, werbalno-niewerbalnych (zob. J. Puppel, 2011).

2. Głowa jako centrum kultury i centrum zachowań komunikacyjnych człowieka: ‘głowa kulturowa’

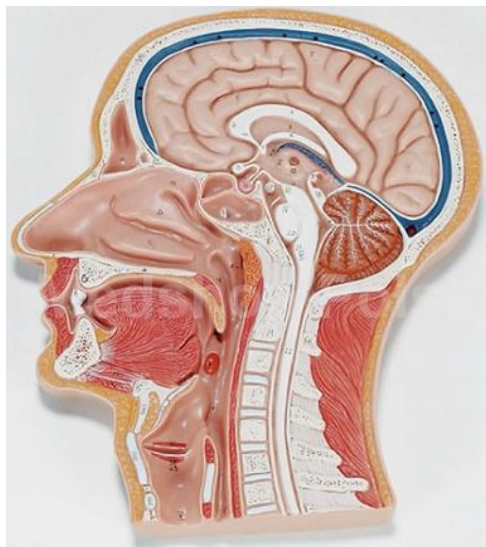
Centralne miejsce głowy w anatomii człowieka odzwierciedlone jest w bogatej frazeologii z użyciem wyrazu *głowa*, w licznych wyrażeniach, które, przykładowo, znaleźć można w języku polskim, jak chociażby:

działać (robić coś) z głową, marzenie ściętej głowy, skrócić o głowę, urwanie głowy, zawrót głowy, gadająca głowa, zamknięta głowa, otwarta głowa, zawracanie głowy, gorąca głowa, nakrycie głowy, głowa kościoła, głowa państwa, głowa rodziny, głowa nie od parady, głowa w chmurach, iść po rozum do głowy, zaprzętać sobie/komuś głowę, stać na głowie, użyć głowy, bić po głowie, bić na głowę, mieć coś w głowie, przewyższać o głowę, wbijając do głowy, bić głową pokłony, główkować, poleci głowa, zapłacić głową, pusta głowa, mętnik w głowie, głowa pełna marzeń, piękna głowa, co dwie głowy to nie jedna, głowa do góry.

Głowa biologiczna, która jest integralnie złączona z pozostałą częścią ludzkiego ciała jako organizmu biologicznego, jest też umieszczona w samym centrum kultury stworzonej przez człowieka. Możemy wręcz powiedzieć, że głowa jako korona ciała, siedziba myśli i centrum wszelkich ludzkich działań, jest niewątpliwie umiejscowiona centralnie w ludzkiej kulturze. Można zatem powiedzieć, że biologiczna głowa człowieka jest ‘ukulturowiona’, tj. wstawiona obowiązkowo w szeroki kontekst kultury w taki sposób, że stanowi istotną część semiosfery we wszystkich jej wymiarach, tj. wymiarze wskaźnikowym, ikonycznym i symbolicznym (zob. Peirce, 1982). Możemy więc w tym kontekście mówić o głowie człowieka jako ‘głowie kulturowej’ będącej częścią ‘ciała kulturowego’ człowieka, mającej zatem określoną wartość kulturową i biorącej udział w złożonym systemie kultury ucieleśnienia (zob. np. Kowalczyk, 2012). Niedwuznacznie wskazuje na takie właśnie usytuowanie głowy w kulturze np. praktyka wytwarzania głów-trofeów w niektórych wcześniejszych kulturach Ameryki Południowej (zob. np. Socha, 2013). W perspektywie komunikologicznej głowa kulturowa jest z pewnością najbardziej wyrazistym wskaźnikiem istnienia odpowiednich rejestrów kulturowo-językowo-komunikacyjnych używanych przez człowieka w otwartej przestrzeni publicznej.

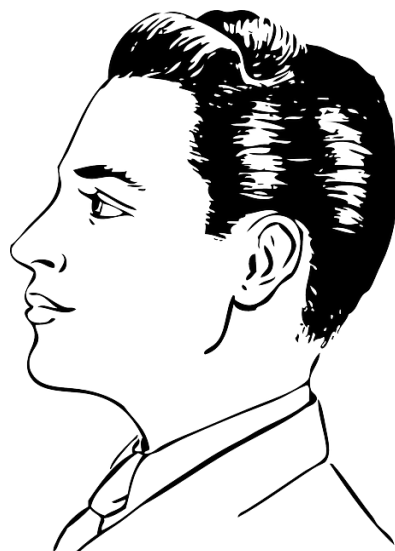
Przejście pomiędzy głową biologiczną (a) (pokazaną tutaj w przekroju) i głową kulturową (b) przedstawia poniższy rysunek.

a

(źródło: medshop.pl/model-strzalkowy-glowy.html)

b

(źródło: pixabay.com/pl/glowy-okozobacz-konspektury-sunek-33153)

Rys. nr 5

Wobec powyższego założenia możemy pokusić się o wyróżnienie różnych typów ‘głów kulturowych’ obecnych w przestrzeni publicznej i spróbować przypisać im generowanie odpowiednich rejestrów zachowań językowo-komunikacyjnych w tejże przestrzeni, niejako licencjonowanych przez odpowiedni typ głowy kulturowej. Pomysł spojrzenia na głowę człowieka jako urządzenie kulturowe wywodzi się z unikatowego na ziemiach polskich projektu zrealizowanego na renesansowym Wawelu w formie dekoracji stropu Sali Poselskiej przez lużyczanina Sebastiana Tauberacha (zmarł w 1553 roku) i towarzyszących mu artystów związanych z jego warsztatem (zob. Kuczman, 2004). Głowy wawelskie są w rzeczywistości bardzo wyrazistą realizacją głów kulturowych przedstawiają bowiem m. in. głowy królów, żołnierzy czy dworzan.

Głowy kulturowe można podzielić na dwie główne kategorie, tj. (1) ‘głowy kulturowe’ tworzące wspólnotę głów jako ograniczonych (tj. wyspecjalizowanych i mocno zrytualizowanych) źródeł komunikacji oraz (2) ‘głowy kulturowe’ tworzące wspólnotę głów jako otwartych źródeł komunikacji. Następujące typy głów kulturowych można zaliczyć do głów należących do grupy (1) w przekroju historycznym:

- głowa króla
- głowa wodza
- głowa kapłana
- głowa poety
- głowa szamana
- głowa kata.

Natomiast do grupy (2) można zaliczyć następujące głowy:

- głowa filozofa
- głowa nauczyciela
- głowa matki
- głowa ojca
- głowa zwykłego człowieka
- głowa aktora.

Poniżej przedstawiono wybrane głowy kulturowe należące do grupy (1), którym przypisano odpowiednie funkcje komunikacyjne w otwartej przestrzeni publicznej.

Głowa króla

Zwykle przedstawiana jest jako głowa ustrojona w koronę symbolizującą godność, majestat, pełnię władzy i pełnię uprawnień do prowadzenia w przestrzeni publicznej komunikacji o charakterze wysoko zrytualizowanym i prawodawczym (zob. np. fundamentalna praca Kantorowicza, 1997). Głowę króla przedstawia poniższa ilustracja.

Rys. nr 6. Głowa króla Kazimierza Wielkiego (obraz umieszczony w Ratuszu w Kole)
(źródło: kurier-kolski.pl/wp-content/uploads/2011/03/ScreenShot0014.jpg)

Z głową kulturową króla wiążemy użycie komunikacji werbalnej typu rytualnego związanej z tworzeniem fundamentów układu społecznego. Jest ona zatem odpowiednio licencjonowana do prowadzenia komunikacji o charakterze ‘królewskim’ w sensie zarysowanym powyżej. Poniższy fragment Aktu Fundacyjnego Akademii Krakowskiej stanowi doskonałą ilustrację licencji na prowadzenie komunikacji o charakterze zrytualizowanym-królewskim w przestrzeni publicznej:

[...] Przeto My Kazimierz [...] postanowiliśmy w mieście naszym Krakowie wyznaczyć miejsce, na którym by szkoła powszechna w każdym wydziale kwitnęła, a dla przyszłości na wieczne czasy tym pismem jej istnienie zapewnić chcemy. Niechże więc tam będzie nauk przemożnych perła, aby wydawała męże, dojrzałością rady znakomite, ozdobą cnót świetne, i w różnych umiejętnościach biegle; niechaj otworzy się orzeźwiający źródło, a z jego pełności niech czerpią wszyscy naukami napoić się pragnący. Do tego miasta Krakowa niechaj zjeżdżają się swobodnie i bezpiecznie wszyscy mieszkańcy nie tylko królestwa naszego i krajów przyległych, ale i inni z różnych części świata, którzy pragną nabyć tę przesławną perłę wiedzy [...] Wszystkim [...] przyrzekamy niżej wypisane artykuły [...] nienaruszone strzec i zachować, a w szczególności rektorom [...], doktorom, mistrzom, scholarom, którzy by do wzmiankowanego miasta przybyli. (zob. Małecki, 2010)

Inną być może także królewską kategorią są głowy kamienne Olmeków. Niejasne jest ich ostateczne przeznaczenie, chociaż badacze tego tematu podkreślają ich terytorialno-rezydencjonalny, administracyjny i ceremonialno-królew-

ski, słowem kulturowo-integracyjny, charakter w odniesieniu do zachowań komunikacyjnych (zob. Coe, 1969; Killion i Urcid, 2001). Można je więc włączyć do grupy głów kulturowych tworzących wspólnotę głów jako ograniczonych (tj. wyspecjalizowanych i mocno zrytualizowanych) źródeł komunikacji Jedna z takich głów zaprezentowana jest poniżej (Rys. nr 7).

Rys. nr 7

(źródło: IMG_1635.jpg)

Głowa wodza

Kulturowa głowa wodza z kolei wskazuje na licencjonowanie innego typu komunikacji zrytualizowanej, komunikacji rytualno-wodzowskiej, zbliżonej do komunikacji królewskiej, związanej z dowodzeniem, prowadzeniem wojny, ustawodawstwem, etc. Poniższy fragment mowy wodza greckiego, stratega i retora Peryklesa (495–429 p.n.e.), ilustruje akt komunikacji ‘wodzowskiej’ (ustnej) w wykonaniu tegoż wodza:

Nasz ustrój polityczny nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznanne pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kieruje-

Rys. nr 8. Głowa wodza greckiego, Peryklesa

(źródło: pl.wikipedia.org/wiki/Perykles)

my się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie wglądamy z podejrzliwą ciekawością w zachowanie się naszych współobywateli, nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność, i nie rzucamy w jego stronę owych pogardliwych spojrzeń, które wprawdzie nie wyrządzają szkody, ale ranią. Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym; jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym nie pisanim, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę. (Mowa pogrzebowa Peryklesa (Tukidydes. 1957. *Wojna peloponeska*. Warszawa: Czytelnik. Księga 2., rozdział 6.)

Głowa kapłana

Głowa kapłana stanowi kolejny wskaźnik na istnienie w przestrzeni publicznej innego typu komunikacji rytualnej, komunikacji rytualno-kapłańskiej związanej z działalnością religijną. Poniższy fragment słynnej bulli Papieża Urbana VIII *Ad futuram rei memoriam* (1642), odzianego w czapkę pontyfikalną dla podkreślenia najwyższego statusu kapłańskiego, doskonale ilustruje akt komunikacji pisanej przywódcy religijnego w świecie zachodnim:

Ponieważ kościoły są domami modlitwy konsekrowanymi dla służby Bogu i z tego względu uważane mają być za miejsca święte. My, któremu powierzono opiekę nad kościołami całego świata pilnujemy by niegodne i profanujące zachowanie się nie miało w nich miejsca... Dotarły do Nas wiadomości od Dziekana i Kapituły kościoła metropolitalnego w Sewilli, że w tamtych stronach używanie ziola powszechnie nazywanego tabaką tak mocno się przyjęło wśród osób obojga płci, o zgrozo, nawet księża i klerycy – Czerwieniejemy

Rys. nr 9. Głowa kapłana (papież Urban VIII)

(źródło: pl.wikipedia.org/wiki/Konklawe_1644)

ze wstydu mówiąc to – w czasie celebrowania Mszy Świętej nie powstrzymują się przed braniem tabaki do ust czy nosa brudząc w ten sposób obrusy ołtarzy i zanieczyszczając błuźnierczo kościoły drażniącym dymem ku wielkiemu oburzeniu wiernych ... To zobowiązuje Nas, aby oczyścić kościół od tego bezwstydnego znieważania, do wydania zakazu wszystkim osobom obu płci, duchownym i świeckim, zbiorowo i pojedynczo używania tytoniu i tabaki do zażywania w jakiegokolwiek postaci w kościołach rzeczonyj Diecezji Sewilskiej, kruchtach, zakrystiach i w bezpośrednim otoczeniu i wszystkie osoby nie przestrzegające tego zakazu karane mają być natychmiastową ekskomuniką, ipso facto, bez żadnych ceregieli, zgodnie z poleceniem tego zakazu.

Głowa poety

Powyższy rysunek przedstawia głowę poety włoskiego Renesansu, Francesca Petrarcki (1304–1374), zwieńczoną laurem. Ten typ głowy kulturowej sugeruje z kolei używanie zasobów językowych (werbalnych) w komunikacji publicznej o charakterze poetyckim, nasyconej tzw. obrazami poetyckimi i głównie opisami emocji. Poniższy sonet autorstwa Petrarcki, poety, którego głowę zwieńcza laur dla podkreślenia poetyckości ekspresji werbalnej, doskonale ilustruje szczególnie akt komunikacji pisanej wierszem:

*O czasie, niebo ruchliwe
i zmienne,
co tylko łudzisz nas,
niedoskonałych,
o wy, dni szybsze od*

*wiatru i strzały,
już wasze kłamstwa
rozumiem codzienne.*

*Lecz wam wybaczam, zło
w sobie dziś widzę,
bo choć natura mi dała
spojrzenia,
ja sam zepsulem
właściwe widzenie
i teraz cierpię i bardzo
się wstydzę.*

*Jest czas najwyższy, i
oby nie minął,
by wzrok skierować w
pełniejsze przestworze
i ostatecznie rozprawić
się z winą.*

*Nie myśl, że ciebie
opuszczam, Amorze,
żegnam dziś ból, a to
trudna nauka,
bo w niej się mieści i
cnota i sztuka.*

(Przekład: Jarosław Mikołajewski).

Rys. nr 10. Głowa poety (Petrarka)

(źródło: www.antoranz.net/CURIOSA/ZBIORB/C0809-QZE04034_Petrarka.HTM)

Głowa szamana

Z kolei głowa kulturowa szamana stanowi pierwotną całość będącą zapowiedzią wyodrębnionych w toku późniejszego kulturowego rozwoju człowieka funkcjonalnie jeszcze bardziej wąsko wyspecjalizowanych głów kulturowych króla, wodza i kapłana. Widoczny na rycinie Wódz Seattle (ok. 1786 roku – 1866), wódz plemion Suquamish i Duwamish (okolice Seattle), którego głowa przystrojona jest w skórę a twarz pokryta jest malunkiem, tak oto przemawiał do swojego ludu, łącząc w swej wypowiedzi treści zarówno królewskie, wodzowskie jak i kapłańskie:

Rys. nr 11. Postać wodza Seattle

(źródło: http://pl.wikiquote.org/w/index.php?title=Wódz_Seattle&oldid=166725)

Co zrobicie, gdy przeminą rzeki? Czymże jest człowiek bez zwierząt? Gdyby odeszły wszystkie zwierzęta, odszedłby człowiek z wielkiej samotności ducha. Co przydarza się zwierzętom – wkrótce przydarzy się też ludziom. Jedno wiemy. Ziemia nie jest własnością człowieka, to człowiek należy do Ziemi – to wiemy. Wszystko jest ze sobą złączone jak krew, co wiąże jedną rodzinę. Wszystko jest złączone. Co się przydarza Ziemi, przydarza się także synom tej Ziemi. To nie człowiek przędzie tkaninę życia, on jest w niej tylko małą nitką. Cokolwiek uczyni tkaninie, uczyni samemu sobie. Nikt nie może posiąść na własność nieba. Ziemia nie należy do człowieka, człowiek należy do Ziemi. Cokolwiek przydarzy się Ziemi – przydarzy się człowiekowi. Człowiek nie utkał pajęczyny życia, jest nitką w tej pajęczynie; niszcząc pajęczynę życia – niszczy samego siebie.

Głowa kata

Jak relacjonuje w swoim artykule Marek Pacholec (2009) kat jako członek wspólnoty komunikacyjnej miejskiej (przynajmniej w Europie w ciągu wieków XVI-XVIII) wykonywał następujące czynności publiczne: tortury, obdukcje, wykonanie wyroku śmierci, czynności hyclowsko-sanitarne, czynności nadzorczo-administracyjne. Z pewnością czynności te nie były związane z prowadzeniem przez kata komunikacji w przestrzeni publicznej za pomocą wyrafinowanych werbalnych środków językowych, chociaż sama postać kata odgrywała w kulturze europejskiej niezwykle ważną rolę. Kulturowa głowa kata, często przedstawiana jako głowa zakapturzona, a więc taka, która była niejako ‘spętana’ komunikacyjnie, od której nigdy nie oczekiwano specjalnie rozbudowanych zachowań werbalnych i od której należało raczej trzymać się z dala, jest jednak godna odnotowania w kontekście innych głów kulturowych chociażby ze względu na utrzymującą się wielowiekową obecność instytucji kata we wspólnocie ludzkiej i wykonywany przez niego zakres czynności o charakterze penitencjarno-rytualnym.

Rys. nr 12. Postać kata (Muzeum Tortur w Żywcu)

(źródło: pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Poland_-_executioner_in_Torture_Museum.jpg)

Rys. nr 13. Zakapturzona głowa kata

(źródło: tortury.blox.pl/2007/08/Kaci-izby-i-narzedzia-tortur.html)

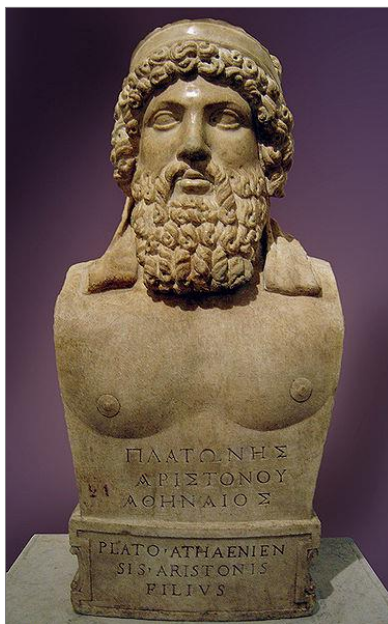
Z kolei poniżej przedstawiono niektóre głowy kulturowe należące do grupy (2), którym przypisano odpowiednie funkcje komunikacyjne w otwartej przestrzeni publicznej.

Głowa filozofa

Znana nam kamienna rzeźba głowy filozofa Platona (437–347 p.n.e.) przedstawiana jest jako głowa dojrzałego i brodatego mężczyzny o twarzy otwartej ku innym uczestnikom przestrzeni publicznej. Cechy te w zamyśle rzeźbiarza przedstawiają głowę kulturową filozofa, która znamionować ma osiągniętą mądrość i niejako uzyskanie przez komunikatora-filozofa w ten sposób licencji i społecznej wiarygodności na prowadzenie w przestrzeni publicznej dyskursu werbalnego o charakterze filozoficznym. Poniżej zamieszczono fragment *Obroty Sokratesa*:

Może się będzie komu z was zdawało, że żartuję; tymczasem bądźcie przekonani; całą wam prawdę powiem. Bo ja, obywatele, przez nic innego, tylko przez pewnego rodzaju mądrość takie imię zyskałem. A cóż tam za mądrość taka? Taka może jest i cała ludzka mądrość! Doprawdy, że tą i ja, zdaje się, jestem mądry. A ci, o których przed chwilą mówiłem, ci muszą pewnie być jakąś większą mądrością, ponad ludzką miarę mądry, albo – nie wiem sam, co powiedzieć. Ja przynajmniej zgola się na tej wyższej nie znam, a kto to na mnie mówi, ten kłamie i tylko na to wychodzi, żeby oszczerstwo na mnie rzucił. A tylko, obywatele, nie krzycie na mnie, nawet gdyby się wam zdawało, że wielkich

słów używam. Bo nie będę swoich słów przytaczał w tym, co powiem, ale się powołam na kogoś innego, kto to powiedział. Przytoczę wam świadka mojej mądrości, jeżeli jaka jest i jaka: boga w Delfach. (Platon. 2000. *Dialogi*. Gdańsk: Tower Press. 111.)

Rys. nr 14

(źródło: pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Hermo_of_Plato_-_0042MC.jpg)

Głowa matki

Głowa matki jest jedną z najbardziej wyrazistych i najbardziej rozpoznawalnych głów kulturowych. Głowa matki była wielokrotnie portretowana przez największych malarzy, zwykle w kontekście opieki nad potomstwem i kultu Matki Boskiej z Dzieciąciem. Doskonale pokazuje ten właśnie typ głowy kulturowej znany obraz Albrechta Dürera z roku 1512 (*Virgin and Child with half a pear*), znajdujący się obecnie w wiedeńskim Kunsthistorisches Museum. Głowa kulturowa matki wiąże się z fundamentalnymi dla człowieka funkcjami matki, takimi jak: bycie pierwszą nauczycielką, opiekunką, wychowawczynią, integratorką życia rodzinnego, czy wreszcie gospodynią domową.

Z komunikacyjnego punktu widzenia możemy założyć, że w wyżej wymienionych funkcjach matka przekazuje swojemu dziecku szeroki wachlarz podstawowych zasobów językowo-komunikacyjnych, zarówno werbalnych jak i niewerbalnych.

Rys. nr 15. Głowa matki (obraz Albrechta Dürera *Virgin and Child with half a pear* z 1512 roku)

(źródło:

en.wikipedia.org/wiki/List_of_paintings_by_Albrecht_Dürer)

Głowa aktora

Głowa kulturowa aktora jest z punktu widzenia użycia środków komunikacyjnych werbalnych i niewerbalnych najbardziej uniwersalna. Tę uniwersalność podkreśla ukazana poniżej maska, która oznacza możliwość wcielania się aktora we wszystkie możliwe głowy kulturowe, a także możliwość odtwarzania na scenie teatru wszelkich dostępnych człowiekowi zasobów werbalnych i niewerbalnych.

Rys. nr 16. Głowa aktora przedstawiona jako maska

(źródło: www.funkydiva.pl/2012/08/31/antygona-sofokles/maska-3)

3. Wnioski

W wyniku przeprowadzonej dyskusji jak i w związku z postulowanym powyżej istnieniem obydwu kategorii ‘głów kulturowych’ można wyobrazić sobie, że zarówno w uniwersalnej przestrzeni publicznej jak i – w odpowiednio węższym zakresie i znaczeniu – w przestrzeni określonej wspólnoty komunikacyjnej następuje budowa wokół tych kategorii głów wyrazistych typów zachowań komunikacyjnych i że budowa ta prowadzi do zaistnienia i rozwinięcia odpowiednio kulturowo naznaczonych zachowań komunikacyjnych. Można też łatwo przewidzieć, że najbardziej wszechstronne i najbogatsze w sensie werbalnym i niewerbalnym będą te zachowania komunikacyjne, które zostały wytworzone wokół kategorii (2), tj. wokół głów kulturowych tworzących wspólnotę głów jako otwartych źródeł komunikacji, a więc obejmujących wszystkich komunikatorów funkcjonujących w przestrzeni publicznej. W uzupełnieniu powyższego wniosku można także zasygnalizować odpowiedni kierunek ewolucji wspólnot komunikacyjnych, który w sensie istnienia ‘głów kulturowych’ przebiegał od wspólnoty głów kulturowych o przewodze ograniczonych (tj. wyspecjalizowanych i mocno zrytualizowanych, a więc wyraźnie nacechowanych) źródeł komunikacji i odpowiednio doń przypisanych zachowań komunikacyjnych do wspólnoty głów kulturowych o przewodze otwartych źródeł komunikacji (a więc nienacechowanych), tj. od kategorii (1) do kategorii (2). Taki kierunek ewolucji i rozwoju wskazuje na rosnącą rolę maksymalnie otwartej przestrzeni komunikacyjnej w publicznym życiu dzisiejszego człowieka jako komunikatora.

Bibliografia

- Coe, M.D. 1969. *America's first civilization: discovering the Olmec*. New York: American Heritage.
- Gardela, L. i K. Kajkowski. (red.). 2013. *Motyw głowy w dawnych kulturach*. Bytów: Muzeum Zachodnio-Kaszubskie w Bytowie.
- James, J. 2008. *The body language bible: the hidden meaning behind people's gestures and expressions*. New York: Random House.
- Kantorowicz, E.H. 1997. *The king's two bodies: a study of mediaeval political theology*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. (Tłumaczenie polskie: 2007. *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*. Tłum.: Maciej Michalski i Adam Krawiec. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN).
- Killion, T.W. i J. Urcid. 2001. "The Olmec legacy: cultural continuity and change in Mexico's Southern Gulf Coast lowlands". *Journal of Field Archaeology* 28. 3–25.
- Kowalczyk, I. 2012. "Obrazy ciała w przestrzeni publicznej". *Kultura Popularna* 4.34. 88–99.
- Kuczman, K. 2004. *Renesansowe głowy wawelskie*. Kraków: Biblioteka Wawelska XI.
- Lewiński, W. 1996. *Anatomia i fizjologia człowieka*. Rumia: Wydawnictwo Pedagogiczne „Operon”.
- Lovejoy, C.O. 2005. "The natural history of human gait and posture. Part 1. Spine and pelvis". *Gait and Posture* 21. 95–112.

- Małecki, J.M. 2010. *Historia Krakowa dla każdego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Pacholec, M.M. 2009. "Kat jako członek społeczności miejskiej wieków XVI-XVIII". *Meritum* I. 21–46.
- Pecoraro, M.A. 2010. *Characterization of the effects of the human head on communication with implanted antennas*. Rochester: Rochester Institute of Technology, Department of Electrical and Microelectronic Engineering, Kate Gleason College of Engineering.
- Peirce, C.S. 1982. *Writings of Charles S. Peirce: a chronological edition*. Bloomington: Indiana University Press.
- Puppel, J. 2011. „Uwagi w sprawie zarządzania twarzą w przestrzeni publicznej”. W zbiorze: Puppel, S. (red.). *Transkomunikacja. W stronę sprofilowania przestrzeni publicznej jako wielopłaszczyznowej przestrzeni komunikacyjnej*. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM. 81–89.
- Puppel, J. 2014. *Obecność i rola gestów rytualnych w przestrzeni publicznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Puppel, S. 2009. "’Healthy’ first language acquisition is dependent on the necessarily interlocked and synergistic nature of the ‘biological-psychological’ and ‘social-cultural’ milieus". *Electronic Journal Oikeios Logos* Nr 5. 2–10.
- Rose, J. i J.G. Gamble. 1994. *Human walking*. 2nd ed. Baltimore: Williams and Wilkins.
- Socha, D. 2013. „Znaczenie społeczne głów-trofeów w kulturach Nazca i Wari”. *Antropologia Religii* V. 6–15.

TEATR JEDNEGO AKTORA, CZYLI SZEKSPIROWSKI MONOLOG W RYSZARDZIE III

AGNIESZKA STĘPKOWSKA

Wprowadzenie

Ryszard to błyskotliwy złoczyńca, król demon, dopust boży dla Anglii. Postać, która wyrasta na scenie jak złowrogi cień, obarczona przez kronikarzy szeregiem zbrodni. Postać odrażająca nie tylko wewnętrznie, ale i zewnętrznie. A zatem, widzimy Ryszarda z garbem na plecach, uwiędłą ręką, niezgrabnie kuśtykającego. Widzimy go w otoczeniu członków rodziny królewskiej i świty dworskiej, lub też sam na sam z poszczególnymi osobami. W zależności od swego rozmówcy oraz postawionego celu, Ryszard staje się współczującym bratem Clarencea jednocześnie gotując mu rychłą śmierć; gorliwym zalotnikiem wobec Anny z zamiarem wzięcia jej, „ale nie na długo”; zaufanym druhem Buckinghama zanim przestanie go potrzebować; lojalnym poddanym króla Edwarda zarazem sabotującym jego zamiary; pobożnym księciem wobec ludu, dopóty ten nie okrzyknie go królem; i dowcipnym wujem dla swych dwóch bratanków knującym ich morderstwo. Lista jest długa. Niewątpliwie to dowód na proteuszowy rys jego osobowości, jakąś zadziwiającą wielopostaciowość, teatralną błyskotliwość. Ryszard to prawdziwy aktor, a wiemy to stąd, że różnica pomiędzy jego *byciem* a *graniem* jest jasno zaznaczona. Na scenie w otoczeniu innych Ryszard gra jedną ze swych ról adekwatną do danej sytuacji, lecz gdy scena pustoszeje, a on pozostaje na niej zupełnie sam i właśnie wówczas tylko *jest*, to wtedy – jak pisze Brooke (1984: 110) – w tym osamotnionym byciu Ryszarda da się odczuć wymiar rzeczywistości.

W 1996 roku Al Pacino nakręcił film dokumentalny pod tytułem *Looking for Richard* (polska wersja: *Sposób na Szekspira*). Wraz z ekipą filmową chodził ulicami Nowego Jorku i ‘szukał’ Ryszarda. Przypadkowo zatrzymywani przechodnie w większości wprawdzie słyszeli o takiej postaci, ale na tym ich wiedza się kończyła. Jeżeli ktoś cokolwiek pamiętał, to zło i całą serię morderstw, których Ryszard miał się dopuścić. Dało się jednak zauważyć, że Ryszard III Szekspira to postać bynajmniej nie anonimowa, którą zaliczyć można do największych protagonistów wykreowanych przez Szekspira, obok Hamleta, Macbetha czy Króla Leara.

Niniejszy artykuł jest także próbą odnalezienia Ryszarda. Odnaleźć Ryszarda to przebić się przez jego samotność, zrozumieć jego bardzo swoiste rozdwojenie wewnętrzne, odczytać jego prawdziwe pragnienia, zdemaskować jego grę. Odnaleźć Ryszarda oznacza spotkać się z nim na jego warunkach i poddać się działaniu jego hipnotyzującej charyzmy.

Samotność na scenie

W rozważaniach o samotności warto nawiązać do Franciszka Petrarcki, co najmniej z dwóch powodów. Pierwszy powód jest taki, że Petrarca zajął się problemem samotności w osobnym utworze, który zatytułował *De Vita Solitaria*, czego w podobny sposób nie zrobił nikt przed nim. Po drugie, warto przyjrzeć się samotności przez chwilę oczami Petrarcki. Petrarca skupia się na pozytywnych aspektach i na przyjemnościach płynących z odosobnienia o charakterze świeckim. Najwyraźniej dla niego własne ‘ja’ było tematem zasługującym na uwagę. Petrarca cenił samotność za dostarczanie przyjemności oraz za stwarzanie możliwości do auto-analizy i pielęgnowania życia wewnętrznego. Dla niego właśnie to były zasadne i ostateczne cele, a nie środki do osiągnięcia innych celów. Dillon (1981: 15) pisze, że dla Petrarcki poszukiwanie odosobnienia nie było jedynie przelotną zachcianką, lecz głęboko tkwiącym pragnieniem, stanowiącym niemalże obsesyjny rys jego charakteru. Sposób pisania Petrarcki także stanowił punkt zwrotny w zakresie relacji pomiędzy pisarzem, jego dziełem i odbiorcami. To już nie jest ktoś piszący w pierwszym rzędzie dla zaplanowanego odbiorcy, ale ktoś, kto pisze dla siebie, aby zgłębić prawdę o sobie i przez to samego siebie lepiej poznać. Takie podejście pisarza do swojej pracy oznacza, że zasadniczo może on liczyć na zrozumienie, a zarazem i czytelnictwo mniejszości, aniżeli większości. W średniowieczu uważano, że stan odosobnienia musiał być spowodowany jakimś wypadkiem losu, lub też szczególnym stanem umysłu, takim jak miłość, ból, szaleństwo, albo religijna gorliwość. Natomiast Petrarca był pierwszym, który przyznał się do pragnienia samotności tylko dla niej samej (zob. Dillon, 1981: 18). Zatem można jedynie przypuszczać, iż

zdawał on sobie sprawę z oryginalności swoich poglądów i prawdopodobnie nie liczył w tym zakresie na wzrost popularności. Życie w samotności ma prowadzić do osobistego spełnienia i szczęścia, a niekoniecznie do duchowej doskonałości. Poszukiwanie Boga poprzez kontemplację było i jest dość silnie utożsamiane z samotnością. Przesadą byłoby jednak twierdzenie, że każdy, kto podziela poglądy Petrarki mógłby zostać uznany za osobę niewierzącą czy też niereligijną.

Samotność jest dla każdego z nas stanem relatywnym, który zależy od szerszego kontekstu. Według Dillon (1981: 34), samotność może sugerować związek z przebywaniem w bliskości z naturą, z życiem kontemplacyjnym, melancholijnym usposobieniem, rezygnacją z publicznej działalności; może też dotyczyć różnych wymiarów, takich jak czas, miejsce czy stan ducha. I wreszcie, samotność może być dobrowolna lub mimowolna, a przez to łączona albo z wolnością, albo też z uwięzieniem. „*I am myself alone*” mówi Ryszard w *Trzeciej Części Króla Henryka VI* (5.6.83). Z jednej strony, tymi słowami dokonuje świadomego wyboru na rzecz samotności, zapewniając ją sobie swoją wielką ambicją przejęcia władzy, bezwzględnym traktowaniem innych, egotyzmem, machiaweliczną obłudą oraz całkowitą determinacją osiągnięcia zamierzonych celów. Ryszard nie dzieli się z nikim tym, co myśli i odrzuca nawiązanie jakichkolwiek więzi z kimkolwiek. Z drugiej strony, nie można nie dostrzec w nim innej formy osamotnienia, kiedy mówi o swoim wyglądzie. To fizyczne zniekształcenie ciała niejako odizolowuje go od innych mimo jego woli. Jego powierzchowność zwyczajnie za bardzo się rzuca w oczy, aby mógł czuć się nieskrępowanie w obecności innych. Ryszard dobitnie zdaje sobie z tego faktu sprawę, od samego początku koncentrując naszą uwagę na swoim wyglądzie. Dillon (1981: 49) odbiera to jako „mimowolne samo-uwięzienie”, kiedy Ryszard mówi:

*Ja, pozbawiony urody cielesnej,
Odarty z wdzięku przez zdradę Natury;
Ja, zniekształcony, niepełny, zesłany
Przedwcześnie na świat, na pół wykonany.* (1.1.18-21)

Praktycznie wszystkie działania Ryszarda prowadzą go nieuchronnie do stanu odosobnienia, tak mentalnego, jak i fizycznego. Kiedy w pierwszych chwilach rozpoczynających sztukę widzimy Ryszarda samego na scenie, to z tego, co mówi i jak wygląda, orientujemy się, że właściwie nie może być inaczej. Im bardziej Ryszard otwiera się przed nami, tym bardziej zasklepia się w sobie w kontaktach z innymi. Zażyłość z publicznością odcina mu drogę do zbudowania jakiegokolwiek innej relacji. Ta zażyłość staje się też miarą jego odosobnienia w sztuce. Ponadto, Ryszard sam podkreśla ten swój stan choćby słowami: „Lecz ja” (1.1.14), kiedy w swym pierwszym monologu przechodzi do opisu własnej osoby. Jego postawa, jego lekceważące podejście odbierające pewność siebie,

jego uciekanie się do monologów i uwag przekazywanych publiczności na scenie, jego intrygi, dowcipne riposty, jego poczucie humoru, dwuznaczność jego wywodów – wszystko to łączy go z publicznością i ujawnia jego machiaweliczną naturę.

Monolog Ryszarda

Słynny monolog sceniczny (solilokwium) zaczynający się od równie znanych słów:

*Now is the winter of our discontent
Made glorious summer by this sun of York. (1.1.1-2)¹*

którym Ryszard rozpoczyna sztukę, można uważać za postęp w retoryce, którą posługiwał się Szekspir. Spośród wszystkich swoich protagonistów, Ryszard Szekspira jest jedynym, który rozpoczyna sztukę w pierwszych słowach zwracając się bezpośrednio do publiczności (zob. Brooke, 1984: 110; Clemen, 1972: 151). To natychmiastowe, niemalże nienaturalne, wejście w tak zażyłą relację z publicznością paradoksalnie wyostreza stan jego odosobnienia przez cały czas trwania sztuki. Można wręcz mówić o wyizolowaniu Ryszarda na tle innych postaci. Tylko on wchodzi z publicznością w tak bezpośredni kontakt, czego nie zrobi żadna inna postać, ani Anna, ani Elżbieta, ani Buckingham czy też Hastings. Te szczególne cechy osobowości i fizjonomii Ryszarda, które czynią zeń odszczepieńca w jego własnym świecie, sprawiają, że dla nas staje się on kimś wyjątkowym. Ten początkowy monolog, otwierający sztukę, nie jest jedynie formą rozmowy Ryszarda z samym sobą. Ryszard zwraca się w nim do publiczności. On wie, że jesteśmy obecni, a zatem arbitralnie bierze nas na świadków. Odtąd będziemy zawsze w jego pobliżu nie tylko w towarzystwie innych, ale także wtedy, gdy Ryszard będzie sam. Zdaniem Von Dorena (1939: 24), monolog otwierający sztukę jest cenny ze względu na dostarczenie nam przez mówcę opisu jego własnego okrucieństwa. Ryszard, w tym, co i jak mówi, przeraża i fascynuje.

Clemen (1972: 147) pisze, że trudno nawet silić się na jakąkolwiek klasyfikację wielkich monologów Szekspira. Określanie monologów jako *'soliloquy of reflection'*, *'of resolution'*, *'of passionate outburst'*, *'of comment'* czy też *'of self-explanation'* oddawałoby jedynie w sposób powierzchowny lub niepełny ich

¹ „Zimę goryczy naszej przemieniło / Dziś słońce Yorku w lato pełne chwały”. Wszystkie fragmenty sztuki w tekście są w przekładzie Macieja Słomczyńskiego (Shakespeare, 2005). Natomiast odnośnie wersji angielskiej wraz z numeracją poszczególnych wersów (patrz Jowett, 2001).

cechy, aniżeli ich prawdziwą istotę. Dość skomplikowaną rolę monologów Clemen (1972: 149) ujmuje w formę zgrabnej definicji. Pisze on:

the monologue is used as a means of informing the audience, of identifying characters and explaining their double role, of linking scenes and bridging the gap between them, it is used as a device of exposition and narration, as prologue, commentary and chorus.

I rzeczywiście, wielcy protagoniści Szekspira obdarzeni przez niego nadzwyczajnymi możliwościami autoekspresji, w momentach napięcia lub wewnętrznego konfliktu niejako muszą monologować (zob. Clemen, 1972: 149). Bohaterowie renesansowych dramatów to indywidualiści o głębokim stopniu samoświadomości i charyzmatycznym potencjale. To postacie o psychologicznie skomplikowanych osobowościach zazwyczaj uciekający się do wyrażania swych myśli w formie monologów, by w ten sposób dać upust intelektualnej pracy swoich umysłów. Dillon (1981: 45) dodaje jeszcze, że ów indywidualizm renesansowych protagonistów był źródłem ich wielkiej dumy, a solilokwium stało się coraz częściej ważną techniką dramatu dla wyrażania swego wewnętrznego 'ja'.

Monolog otwierający *Ryszarda III*, pomimo spełnienia roli wstępu, nie jest następstwem żadnego dramatycznego napięcia, to znaczy, z niczego nie wynika. Owszem, ów monolog wprowadza nas w widzialny i niewidzialny świat głównego bohatera, ale jest uderzająco nagły i bezceremonialny. Ta gwałtowna odsłona Ryszarda pozostawi na publiczności już niezatarte wrażenie. Przy bliższej analizie wstępnego monologu Ryszarda okaże się jeszcze jedna rzecz, na którą warto zwrócić uwagę. Otóż, wyjątkowość każdego monologu polega na tym, iż rozpoznajemy w nim wysiłek umysłu, jesteśmy niemal w stanie zobaczyć jak rodzi się myśl i w jakie przeistacza się słowa. Mamy podsłuchiwać jak bohater mocuje się z samym sobą. Jest to wówczas fascynujące zjawisko dające nam, niemyim świadkom, poczucie uczestnictwa, a nawet odpowiedzialności za to, czego się w takim procesie dowiadujemy. Jednak Clemen (zob. 1972: 152) słusznie zauważa, że w przypadku Ryszarda, ów początkowy monolog wygląda na dobrze zaplanowaną i uporządkowaną mowę, którą słyszymy nie w trakcie, lecz po zakończonym procesie myślenia, planowania i swego rodzaju autoanalizy.

Pewna konwencja monologów wywodzących się z twórczości Seneki, oraz prologów rodem z moralitetów i średniowiecznych misteriów polegała na tym, że bohater przedstawiał się publiczności w najważniejszych szczegółach i zarazem przygotowywał ją na przyszłe wydarzenia (zob. Clemen, 1961: 51; Dillon, 1981: 45). Prawdopodobnie postacią najsilniej kojarzoną z monologowaniem ze średniowiecznych dramatów jest postać uosabiająca Zło. W takim wydaniu, monolog nie służył jedynie przedstawieniu się bohatera, lecz stawał się jego narzędziem do nawiązania jedynej w swoim rodzaju więzi z publicznością. Bohater obnażał swą rozdwojoną jaźń, pielęgnując w ten sposób rozdźwięk pomiędzy tym, kim jawił się dla zewnętrznego otoczenia, a swoim wewnętrznym 'ja'.

Richard III jest takim studium psychologii zła, a właściwie studium psychologii umysłu. Na takiej właśnie konwencji oparty jest monolog otwierający *Ryszarda III* Szekspira. Jest to czterdzieści pierwszych wersetów sztuki, które wprowadzają nas w świat głównego bohatera i odtąd stworzą między nim a publicznością emocjonalną więź. Przekaz Ryszarda jest onieśmielająco jasny, a przede wszystkim przemyślany. Jego monolog ma trzy wyraźne części (zob. Clemen, 1968: 2). W pierwszej z nich zapoznajemy się z sytuacją panującą na dworze i w kraju (1.1.1-13), w drugiej Ryszard przedstawia się i dokonuje zadziwiająco obiektywnej analizy swojego wyglądu (1.1.14-27), a w ostatniej części zapowiada swoje plany (1.1.28-40).

Pierwszym słowem, które w oryginale wypowiada Ryszard jest słowo „*now*” – czyli ‘teraz’. To pierwszy silny akcent skupiający uwagę publiczności, przywołujący ją do porządku; do tego, aby również i ona odegrała należycie swoją rolę zainteresowanego widza. Ryszard zdaje się mówić: ‘Uwaga! Teraz rozpoczyna się cała sztuka! Właśnie w tym momencie!’. Słowo ‘teraz’ podkreśla również fakt, iż jest to sztuka nie *o tych czasach*, ale *w tych czasach*. Ryszard dokonuje oglądu sytuacji. Właśnie skończyła się, trwająca od trzydziestu lat, wojna domowa pomiędzy dwoma rywalizującymi ze sobą rodami: Lancasterów i Yorków, zwana także Wojną Dwóch Róż. Owe róże (czerwona Lancasterów i biała Yorków) były godłami heraldycznymi, swoistymi logo pozwalającymi na identyfikację osoby bądź rodziny. Koronę zdobyli Yorkowie, co oznacza, że teraz mogą przestać walczyć. Brat Ryszarda, Edward, jest królem. Jednak Ryszard mówi nam, jak bardzo źle czuje się w czasach pokoju i jak bardzo nie może się w nich odnaleźć:

*Wojna zmarszczone lico wygładziła,
Zeszła z rumaka zakutego w zbroję
I już nie budzi lęku w groźnym wrogu. (1.1.9-11)*

Czasy wojny i chaosu stworzyłyby zapewne Ryszardowi więcej okazji do umocnienia swej pozycji, a być może nawet do przejęcia władzy. Zresztą kształt owych ambicji nie uległ zmianie nawet teraz, kiedy to *zimę goryczy naszej przemieniło / Dziś słońce Yorku w lato pełne chwały* (1.1.1-2). Oprócz zestawienia obrazów wojny z obrazami pokoju, zaskoczeni konstatujemy, że czas pokoju wcale nie musi być marzeniem niejako uniwersalnym. Nie jest to z pewnością marzenie Ryszarda.

Dalej, w naszym wewnętrznym podziale monologu Ryszarda na trzy części dochodzimy do drugiej. Teraz, Ryszard skupi się na swojej osobie. Ta druga część jego monologu rozpoczyna się od słów: „Lecz ja” (1.1.14). To podobny do słowa ‘teraz’ kolejny silny akcent w jego mowie. Kolejne wersety (1.1.14-27) przybierają bardziej osobisty ton. Ryszard nie ma złudzeń i jest jak najbardziej świadomy swej ułomnej fizyczności. Przyznaje, że został

*Odarty z wdzięku przez zdradę Natury;
zniekształcony, niepełny, zesłany
Przedwcześnie na świat, na pół wykonany,
Tak nieforemnie i nędznie, że wszystkie
Psy ujadają, gdy stanę w pobliżu. (1.1.19-23)*

Ryszard czuje, że został skrzywdzony przy swoich narodzinach. Ta krzywda jest oszustwem dokonany na nim przez naturę, może przez los, czy też Boga. Jednak niezależnie od kogo pochodzi jego fizyczna niedoskonałość, Ryszard uważa, że taki stan faktyczny daje mu nowy kod zachowania opierający się na wspomnianym poczuciu krzywdy, ale jednocześnie niejako usprawiedliwiający możliwość przeprowadzenia odwetu, lub, innymi słowy, odegrania się na dowolnie wybranych osobach z najbliższego otoczenia. Filozofia wypływająca z takiej oceny faktów sprowadza się w gruncie rzeczy do dość prostego rozumowania: 'Natura oszukała mnie, więc ja mogę oszukiwać innych'. W ten sposób Ryszard daje sobie mandat, czy też raczej motywację do działania, którego nie będą ograniczały już żadne zasady ani reguły. Co więcej, Ryszard postrzega własną ułomność jako argument, by się usprawiedliwiać. W istocie, chętnie używa swego zniekształconego ciała jako rekwizytu, wokół którego toczy swą grę ze światem zewnętrznym. Dlatego też, wymienia długą listę swoich wad i wręcz dramatyzuje na temat swego kalectwa. Wyostrając opis swojego wyglądu, nawiązuje do rysu swego charakteru. Zniekształcenie fizyczne przeobraziło się do pewnego stopnia w najważniejszą cechę jego charakteru. Wygląd zewnętrzny niejako doprowadził do zatrucia umysłu, wpuścił jad do wnętrza, zniekształcił emocje i stępił wrażliwość.

Ta ewolucja, która dokonała się w *Ryszardzie*, została już wcześniej dostrzeżona przez Senekę (1996: 135), który pisał, że "równolegle ze zmianą wyglądu zewnętrznego nastąpi stopniowo przeobrażenie wewnętrzne". I choć Seneka odnosił te słowa do zwalczania w sobie gniewu i ukrywania jego zewnętrznych objawów, to pewna prawidłowość, którą opisał, pozostała niezmienna. Seneka (1996: 135) ostrzegał: „Przeciw takiej potężnej namiętności, której tak łatwo i chętnie ulegamy, szukajmy zawczasu lekarstwa i ratunku, dopóki jeszcze panujemy nad sobą i zachowujemy przytomność umysłu”. Można powiedzieć, że Ryszard nie zastosował się do zasady głoszonej przez Senekę. Nie mógł, a może nie chciał, zaakceptować szpetoty swojego ciała, którą postrzegał nie jako symptom, lecz jako przyczynę obecnego stanu rzeczy. Szekspir wyolbrzymił fizyczną ułomność Ryszarda, by w ten sposób niejako symbolicznie ujawnić moralne zepsucie jego umysłu.

W trzeciej części swojego monologu (1.1.28-40) Ryszard odsłania nam, jakie ma plany wobec siebie, a tym samym i wobec innych. Odtąd będzie spiskował, knuł intrygi, kłamał i, jeśli to konieczne, posunie się także do zbrodni. Zapowiada, że jest absolutnym mistrzem kamuflażu. Będzie przybierał różne maski

w spotkaniach ze swoimi przeciwnikami stojącymi na jego drodze, bo chyba tak trzeba nazwać otaczające go osoby, niezależnie czy są mężczyznami czy też kobietami. Ryszard będzie potrzebował wywierać na nich na tyle skuteczny wpływ, by tym samym utrzymać kontrolę nad sytuacją i by ostatecznie zdobyć swą najważniejszą nagrodę – koronę króla Anglii. Jego determinacja by być złym sięga granic szaleństwa, któremu nie brak wiarygodności. Swoje intencje Ryszard wyraża aż nader dobitnie:

*Więc, że nie mogę na modłę kochanków
Spędzać dni pięknych i godnych pochwały,
Postanowiłem okazać się łotrem
I próżną radość dni tych znieawidzić. (1.1.28-31)*

Wspomniana wcześniej lista osób stojących Ryszardowi na drodze do władzy niniejszym zostaje otwarta. Ryszard już postanowił:

*Knuję więc spiski i zastawiam sidła;
Groźbą fałszywą, obmową i snami
Budzę wzajemną śmiertelną nienawiść
Między mym bratem Clarence'em i królem. (1.1.30-35)*

A zatem pierwsze zadanie, które stawia przed sobą Ryszard, to skłócenie własnych braci, tak by doprowadzić do śmierci tego, który wraz z nim pretenduje do tronu. Monolog Ryszarda dobiega tutaj do końca. W tej odsłonie nie dowiadujemy się już niczego więcej na temat kolejnych planów i kolejnych osób z 'listy' Ryszarda. Oto zbliża się Clarence prowadzony pod strażą i Ryszard zaraz oderwie wzrok od publiczności. Rozpoczyna się gra i trzeba nałożyć na twarz pierwszą maskę. Już nigdy więcej ów łotr z własnego wyboru nie otworzy się w tak bezpośredni sposób przed nami, choć nie będzie o nas zapominał.

Technika Machiavellego

W czasach elżbietańskich uważano samotność za pewnego rodzaju pozę i to pozę o charakterze antyspołecznym. Moda na samotność może być przejawem nie tyle zmieniających się preferencji, ile zmieniającej się moralności, która prywatne dobro stawia ponad dobrem publicznym. Właśnie ten podział na prywatne i na publiczne 'ja' charakteryzował poglądy Machiavellego. *The Prince* Machiavellego, obok *The Courtier*'a Castiglione, uważany jest za najbardziej wpływowe i reprezentatywne dzieło okresu Renesansu. *The Prince*, napisany w 1513 roku, miał też istotny wpływ na późniejszą literaturę angielską. Polityczna wizja Machiavellego uczyniła z tytułowego Księcia postać stałych odniesień. Książę stał się postacią kultową w Anglii. W swoim traktacie, Machiavelli otwarcie przyznaje, że interesowność jest nadrzędną motywacją wszelkich po-

czyną tytułowego Księcia. Niezbędna bezwzględność, względy praktyczne i doraźne cele, oto kwestie, które się liczą. Machiavelli daje jasny wyraz swej pogardzie dla międzyludzkich więzi, związków opartych na miłości i lojalności, aniżeli na strachu. Ryszard wydaje się doskonale pasować do tego opisu. Machiavelli daje do zrozumienia, że jeżeli będziesz intrygancki, a przy tym także bystry, to zasługujesz na władzę. Każdy środek jest uzasadniony, jeżeli przybliży cię do twoich celów. Każda metoda jest dopuszczalna, w tym także zbrodnia, dopóki przynosi pożądany skutek. W swoim artykule, Skinner (1998) poddawszy analizie polityczną moralność Machiavellego, konkluduje, iż szczerłość i otwartość nie są najlepszymi strategiami działania.

W polityce nie zawsze postępowanie zgodne z zasadami moralności jest racjonalne. Władców otaczają ludzie pozbawieni skrupułów, i gdyby ci zawsze postępowali honorowo, wówczas ich upadek byłby nieunikniony. Kod Machiavellego nigdy nie pozwoli roztrópnemu władcy na dotrzymywanie zobowiązań, jeśli ten zorientuje się, że będą one sprzeczne z jego interesami. Dlaczego? Ponieważ ludzie są zdradliwi i nie dotrzymują obietnic składanych jemu. Dlatego też, według Machiavellego, ten, kto chce utrzymać władzę, musi w razie konieczności być gotowym na działania niemoralne. Dodatkowo, sukces każdego lidera polega na tym, że ma on zawsze odwagę podejmować zdecydowane działania, nawet w niepewnych okolicznościach. Skuteczny władca rozumie też jak ważne jest utrzymanie pozorów moralności szczególnie wtedy, gdy zmuszony sytuacją będzie musiał postąpić wbrew nakazom sumienia. I właśnie Ryszard bez wahania odrzuca ideę sumienia, a przez to także i religię. Postępuje jak chce i czuje się wolny od jakichkolwiek moralnych ograniczeń. Ryszard jest prawdziwie machiavellistycznym duchem, dla którego moralność nie przedstawia żadnej wartości. On jest zainteresowany tym, co określa łacińskie słowo *virtus*, czyli dumą, odwagą, siłą oraz pewną dozą bezwzględności. W życiu, tak jak i na teatralnej scenie, liczy się nie rzeczywistość, lecz jej ułuda.

A więc Ryszard uczy się doskonalić nieszkodliwy pozór, jednocześnie realizując swoją wrogość tam, gdzie nie można jej zdemaskować. Ten rodzaj obojętności dla otaczających go osób tworzy barierę, która izoluje go od reszty świata. Ryszard jest samotnym Machiavellim, myślącym wyłącznie o sobie, a nawet jeśli zdarzy mu się pomyśleć o innych, to tylko o tyle, o ile można ich zastraszyć, zmanipulować, lub zaskoczyć.

Czy Hamlet zrozumiałby Ryszarda?

Ryszard III jest dramatem, którego budowa opiera się na jednej głównej postaci. Osoba Ryszarda przenika całą akcję sztuki. Żadna inna postać, ani sytuacja, nie pozostają bez śladu choćby jego pośredniego wpływu. To od Ryszarda,

na kształt promieni, rozchodzą się we wszystkich kierunkach różne wątki jego działań, które, jak owe promienie, padają na wszystkich dookoła nie pozostawiając nikogo poza nawiasem przeznaczenia. W rzeczy samej, ta wszechobecność Ryszarda jest uderzającą cechą sztuki, bo jest odczuwalna nawet, gdy nie ma go na scenie. Mieć w Ryszardzie przyjaciela, to czuć się bezpiecznym. Zatem jego zwierzenia imponują publiczności, która bądź co bądź cieszy się bezpiecznym dystansem utrzymującym ją poza zasięgiem scenicznego tyrana. Bohaterem dramatu jest więc indywidualizm dumny ze swej odrębności, choć skrycie dzielące się przeżyciami z publicznością w formie monologu. Monolog, z jednej strony, umożliwia Ryszardowi nawiązanie bliskiego kontaktu z publicznością, ale z drugiej, pogłębia jego wewnętrzny rozłam na 'ja' prywatne, nikomu nieznanie, i na 'ja' publiczne, składające się z wielu masek zalecanych przez Machiavellego. Solilokwium jest więc formą ekspresji osobowości ponadprzeciętnych, albo też wielkich, jednak niekoniecznie uważanych za takie w kategoriach moralnej oceny.

Prowadzenie monologu jest też formą wypełniania wewnętrznej pustki nie tylko dla Ryszarda, ale także dla księcia Hamleta. Monolog w kontekście twórczości Szekspira jest niemal synonimicznie łączony z postacią Hamleta. Nie tylko Ryszard monologuje, robi to też Hamlet w swoim „być albo nie być”. Monolog Ryszarda jest szczególny, bo jako jedyny rozpoczyna sztukę, natomiast monolog Hamleta, dlatego, że sięga kwestii fundamentalnych dla postawy człowieka wobec świata. Zarówno Ryszard, jak i Hamlet, są otoczeni ludźmi niezdolnymi ich przeniknąć; obydwójce też stają wobec gry, narzucanej im przez rzeczywistość. Świat, w którym się poruszają, przepełniają intrygi, strach, sprzeczne ambicje i niepewność jutra. Obydwójce podejmują tę grę uciekając się do wszelkich dostępnych im środków. Widać tu jednak pewien paradoks szczególnie widoczny na przykładzie Hamleta, choć także odnoszący się do Ryszarda. Hamlet to swoisty oryginał przepełniony jakimś rodzajem ontologicznej melancholii, osobliwy w tym, co i jak mówi. Są tacy, którzy uważają go wręcz za szaleńca. Pod względem intelektu, wrażliwości i przenikliwości umysłu nikt bowiem nie dorównuje młodemu księciu. Hamlet po trosze gra swą rolę szaleńca, ale zarazem wie, że to doskonały sposób, aby skutecznie manipulować otaczającymi go ludźmi i utrzymywać przebieg wypadków pod kontrolą. Jednak z drugiej strony, uderzający jest w nim brak adaptacji do rzeczywistości, którą przecież kontroluje. Można się zatem zastanawiać, czy to jego wyalienowanie na tle innych to jego atut, a przede wszystkim siła, czy też raczej pewien rodzaj słabości wpychającej go w mentalne odosobnienie. Ten rodzaj paradoksu Mroczkowski (1996: 236) ujął następująco:

Książę jest z gruntu 'niedostosowany', jest zarazem za wielki i za mały w stosunku do otaczającej go rzeczywistości. Jest za wielki umysłem, ale za mały, gdy chodzi o prak-

tyczny zmysł działania. Wyżywa się w okazywaniu swojej oczywistej wyższości w refleksji, w dialektyce, umacniając tym tępą wrogość otoczenia. Ponieważ to niedostosowanie ma zakrój tragiczny, widz przeżywa mieszane uczucia.

Wspólną cechą Hamleta i Ryszarda jest intensywność przeżywania poszczególnych spraw i wydarzeń. Obydwoje potrafią być gwałtowni i brutalni z całą premedytacją. Na swój sposób przeżywają swoje wewnętrzne dylematy, sprzeczności i odizolowanie. Właśnie takie przeżywanie, wyrażane w formie monologów i w osamotnionym byciu na scenie, czyni to ich niedostosowanie jeszcze dotkliwszym. A dla człowieka dotkliwym jest jego rozdwojenie pomiędzy tym, co myśli i co robi. Dotkliwe są też zmagania w obliczu konieczności wyboru albo czynu.

Trudno byłoby znaleźć odpowiedź na pytanie o tożsamość zarówno Ryszarda, jak i Hamleta. Wydaje się, że żaden wniosek czy interpretacja nie będzie ostateczna. Ryszard i Hamlet podlegają nieustannym zmianom, doświadczają sprzecznych pragnień i emocji, a nade wszystko dojrzewają. Istotą tragizmu jest między innymi to, że ludzie wokół nich – dojrzewających lub zmieniających się wewnętrznie – zostają tacy, jacy byli. Taka sytuacja przenosi nas w kolejny wymiar tragizmu, który polega na braku głębszej komunikacji międzyludzkiej, a przez to także na braku zrozumienia, oraz na nieustającym wewnętrznym osamotnieniu, pod którego ciężarem zmienia się charakter człowieka.

Michael Neill (1975) w rozważaniach na temat gry, polityki i psychologii w *Ryszardzie III*, pisze, że dramat ten jest najbardziej 'przenikliwie teatralny' ze wszystkich sztuk Szekspira. Można przyjąć, że w tej ostentacyjnej teatralności, Ryszard znajduje pokrewną duszę w Hamlecie, innym szekspirowskim bohaterze o wielkim wycuciu teatralnej gry. Mimo, że pewność siebie w skuteczność swych działań u Ryszarda z pewnością kontrastuje z metafizycznymi udrękami u Hamleta, to jednak łączy ich coś głębszego aniżeli zwykle znawstwo teatralności. Ten sposób domagania się u nich obydwu aktorskiej supremacji jest jedynie inaczej realizowany. Hamlet zastosuje się do zasady filozoficznej, aby lepiej siebie poznać, natomiast Ryszard zdecyduje się niejako stworzyć siebie od nowa. U Neilla pojawia się nawet uwaga o konieczności interpretowania *Hamleta* w świetle *Ryszarda III*, a *Ryszarda III* w świetle *Hamleta*. Natura, poprzez wrodzone kalectwo Ryszarda, wystawia go na próbę niechcianego odosobnienia zewnętrznego. Z kolei, jego samotność wewnętrzna to stan przez niego chciany i kultywowany. Ryszard postrzega własne zbrodnie jako buntowniczy wyraz własnej natury i odsłania swą namiętną osobowość w monologach. Van Doren (1939: 27) pisze, że Ryszard nigdy nie jest wystarczająco ludzki. Czyżby? A może właśnie Ryszard jest aż nadto ludzki? To pytanie o jego 'człowieczy' aspekt jest pomostem łączącym nas i Ryszarda. To pytanie jest fundamentalne, bo ma uniwersalną aktualność, i właśnie przez to stawia nas wraz z nim na tej samej płaszczyźnie i zbliża nas do niego.

Bibliografia

- Clemen, W. 1961. *English tragedy before Shakespeare: the development of dramatic speech*. London: Methuen.
- Clemen, W. 1968. *A commentary on Shakespeare's Richard III*. London: Methuen.
- Clemen, W. 1972. *Shakespeare's dramatic art: collected essays*. London: Methuen.
- Brooke, N. 1984. "Reflecting gems and dead bones: tragedy versus history in *Richard III*". W zbiorze: Cox, C.B. i D.J. Palmer. (red.). 104–115.
- Cox, C.B. i D.J. Palmer. 1984. (red.). *Shakespeare's wide and universal stage*. Manchester: Manchester University Press.
- Dillon, J. 1981. *Shakespeare and solitary men*. Hong Kong: Macmillan.
- Jowett, J. (red.). 2001. *The Oxford Shakespeare: the tragedy of King Richard III*. Oxford: Oxford University Press.
- Mroczkowski, P. 1966. *Szekspir elżbietański i żywy*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Neill, M. 1975. "Shakespeare's Halle of Mirrors: play, politics, and psychology in *Richard III*". *Shakespeare studies: an annual gathering of research, criticism, and reviews* 8. 99–129.
- Seneka, L.A. 1996. *Dialogi*. [Tłum. Leon Joachimowicz]. Poznań: Zysk i S-ka.
- Shakespeare, W. 2005. *Ryszard III*. [Tłum. Maciej Słomczyński.] Warszawa: Elipsa.
- Skinner, Q. 1998. "Machiavelli's political morality". *European Review* 6.3. 321–325.
- von Doren, M. 1939. *Shakespeare*. New York: Doubleday Anchor Books.

DIACHRONICZNY SOKRATES KOSTASA VARNALISA

KRYSTYNA TUSZYŃSKA, NINA TRZASKA

Kostas Varnalis (1884–1974) reprezentuje bogatą twórczość literacką, w której mieści się poezja, proza, często liryczna, ale również eseistyka i krytyka literacka. Niewielu pisarzy greckich z równą swobodą poruszało się w obrębie gatunków literackich, świadomie ingerując w ich kształt formalny i śmiało przekazując treści, szczególnie społeczne i polityczne. Niewątpliwie cechami artyzmu K. Varnalisa pozostaje żywotność obrazu, ironia, sarkazm i ostra krytyka, co znalazło wyraz w określeniu go przez Konstandinosa Christomanosa, odnowiciela teatru greckiego, mianem „Scyty” za odważny wyraz literacki¹. Ale byłoby nieporozumieniem upatrywać w Kostasie Varnalisie jedynie pisarza chłoszczącego istniejący porządek społeczno-polityczny. Jest w jego twórczości niezwykle wiele ciepłego humanizmu i zaufania do wartości ogólnoludzkich.

Był doskonałym mistrzem słowa, opanował giętkość języka greckiego i soczystość jego wyrazu. Studiował najpierw pedagogikę w Greckiej Akademii Pedagogicznej w Burgas, gdzie urodził się w diasporze greckiej, a następnie filologię grecką i filozofię na Uniwersytecie Ateńskim, gdzie też otrzymał tytuł doktora filozofii². Po latach wykształcenie uzupełniał, jak wielu młodych Greków w tym okresie, w Paryżu, gdzie studiował historię sztuki i estetykę. Rozległe wykształcenie zaowocowało umiejętnością wypowiedzania się w różnych formach literackich i swobodnego poruszania się w obszarze literatury, filozofii,

¹ Por. Chadzinikolau, N. 1985. *Literatura nowogrecka 1453–1983*. Warszawa/Poznań: PWN. 111.

² Dane zaczerpnięte z posłowie do polskiego przekładu *Prawdziwej obrony Sokratesa* Kostasa Varnalisa. 1960. Warszawa: PIW. 102.

sztuki i zagadnień społecznych. Droga literacka Kostasa Varnalisa naznaczona jest momentem przełomu twórczego: w początkach działalności pisarskiej znajdował się pod wpływem kwitnącego bujnie przede wszystkim we Francji parnasizmu oraz estetyzmu – prądów, które wkrótce stały się udziałem innych artystów europejskich, w tym także greckich³. Grecy pisarze doby modernizmu byli ludźmi bardzo dobrze wykształconymi, znającymi języki obce, dorobek artystyczny swoich zachodnich kolegów, często byli ich tłumaczami. Zatem Kostas Varnalis zadebiutował jako parnasista, pod wpływem parnasistów francuskich, zbiorem poetyckim *Woszczyny (Kierithres)* w 1905 roku, wchodząc w typowy dla parnasistów klimat kultu antyku i zewnętrzną doskonałość formy. Kunsztowne strofy i wyszukane rymy, faworyzowane przez ten prąd literacki, który narodził się między romantyzmem a symbolizmem⁴, stały się udziałem twórcy, który do historii literatury przeszedł przede wszystkim jako pisarz o wyostrzonej satyrze i sarkazmie, zainteresowany żywo współczesnym życiem społecznym i ideami politycznymi. Można postawić sobie pytanie, co wiąże Kostasa Varnalisa z modernizmem? Niewątpliwie we wczesnych latach twórczości jest to obecność poetyki parnasizmu i estetyzmu, idealistyczne tendencje w sztuce oraz głoszenie kultu „sztuki czystej”, „sztuki dla sztuki”⁵. Modernizm jednak jest prądem kulturowym niezmiernie zróżnicowanym, w którym, zdaniem T. S. Eliota, jest miejsce zarówno dla artystów związanych z przeszłością, jak i tych, którzy swoje miejsce widzą w dynamicznie rozwijającej się teraźniejszości i angażują się w przyszłość, zrywając z tradycją i wyrażając wobec niej stosunek krytyczny⁶. To dwa różne oblicza tego samego okresu kulturowego: z jednej strony zapatrzony w tradycję literacką klasycyzm, czerpiący pełnymi garściami z przeszłości, o którym Czesław Miłosz powiedział, że w dojrzałej postaci modernizm to literatura karmiona literaturą⁷, z drugiej strony to czas artystów, którzy swoje miejsce widzieli tylko

³ Pod wpływem estetyzmu pozostaje wczesna twórczość Nikosa Kazantzakisa, zwłaszcza takie utwory, jak *Wąż i Lilia, Świta, Mistrz, Złamane dusze, Co mi mówią maki* i inne. Por. Ciszek, H. 2011. „W cieniu estetyzmu – początki twórczości Nikosa Kazantzakisa”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia* XI. 175–184.

⁴ Hasło: „Parnasizm” w: Głowiński, M., Okopień-Sławińska, A., Sławiński, J. i T. Kostkiewiczowa (red.). 1988. *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Ossolineum.

⁵ Por. Nikos Chadzinikolau, op. cit., s. 111.

⁶ T.S. Eliot głosił takie poglądy w esejach *Ulisses, Order and myth; What is a classic?, Tradition and an individual talent*.

⁷ W literaturoznawstwie pojawiają się coraz częściej terminy „modernizm wysoki” i „modernizm klasyczny”, przy czym pierwszy odnosić się zwykło do dzieł awangardowych, drugi – do nurtu zwanego klasycyzmem, opartego na wizji autora-erudyty, wykorzystującego całą śródziemnomorską tradycję literacką, mity, podania, folklor, pojęcia filozoficzne, koncepcje socjologiczne i polityczne, ale ingerującego w nie na swój własny „modernistyczny” sposób, a przez to zachowującego wobec nich dystans.

w przyszłości i mieli ambicję ją kształtować, często szydząc z przeszłości, jak choćby Tommaso Marinetti, dla którego „ryczący samochód, ze swoim pudłem zdobnym w wielkie rury podobne do węzów o ognistym oddechu, który zdaje się pędzić po taśmie karabinu maszynowego jest piękniejszy od Nike z Samotraki”⁸. Owi futuryści postawili sobie za zadanie „uwolnić Włochy od śmierdzącej gangreny profesorów, archeologów, zawodowych przewodników i antykwariuszy”⁹ i rzucali światu gwałtowny manifest nowego kreowania sztuki. Dziwić nas może, że Marinetti, założyciel i czołowy przywódca ruchu futurystycznego, urodzony w Aleksandrii, bawiąc tam z wizytą spotkał się z innym Aleksandryjczykiem, najwybitniejszym poetą nowożytnej Grecji, Konstandinossem Kawafisem, i w rozmowie, którą śledziła aleksandryjska prasa, nazwał Kawafisa futurystą, a także potem poświęcił mu esej¹⁰. To, co wywarło największe wrażenie na Marinettim i skłoniło go do sformułowania sądu o Kawafisie- futuryście, to „uniwersalne myśli” Aleksandryjczyka, „zerwanie ze światem łzawego poetyckiego romantyzmu” przez poetę greckiego, co doprowadziło włoskiego futurystę do stwierdzenia, iż „każdy, kto wyprzedza swój czas w sztuce, albo w życiu jest futurystą”¹¹. Drugim obliczem modernizmu jest zatem awangarda, zaangażowana w teraźniejszość i kreująca przyszłość. Awangarda nie zrywa z „instytucją sztuki”, lecz przeciwnie – zainteresowana oddziaływaniem sztuki na społeczeństwo twórczo włącza się w proces historyczno-społeczny i niejako wtórnie wiąże artystę z odbiorcą, ratując tak nadwyrężoną przez hasła *l'art pour l'art* instytucję sztuki¹². Awangarda zwraca sztukę odbiorcy.

Nie jest naszym zamiarem bynajmniej uznanie Kostasa Varnalisa za futurystę, choć w myśl założeń Marinettiego mieściłby się wśród futurystów, podobnie jak Kawafis, a jedynie zwrócenie uwagi na pojemność pojęcia „modernizm” oraz, co najważniejsze, uznanie, że artyści modernistyczni zerwali z poetyką romantyczną, byli zainteresowani teraźniejszością i przyszłością, a jeżeli sięgali do przeszłości, jak czynił to zarówno Konstandinos Kawafis, jak i Kostas Varnalis, to twórczo ingerowali w przeszłość, przetwarzając ją w swojej nowoczesnej wizji. Drugą cechą modernistyczną Kostasa Varnalisa jest powszechna dla artystów modernistycznych negacja filisterskiej moralności i mieszczaństwa. U Kawafisa znalazła ona wyraz w poruszaniu tematów tabu we wcześniejszym okresie w literaturze, szczególnie tematyki „zwichniętego erotyzmu”,

⁸ Cytat według: Szubert, P. 1999. *Sztuka świata*. Tom 9, „Futuryzm”. Warszawa: Wydawnictwo Arkady. 89–90.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Kubiak, Z. 1995. *Kawafis Aleksandryjczyk*. Warszawa: Tenten. 72.

¹¹ Idem, 73.

¹² *Odkrywanie modernizmu. Komentarze i Przekłady*, pod redakcją i ze Wstępem R. Nycza, Kraków 2004, artykuł Astradura Eysteinssona *Awangarda jako/czy modernizm* (przekład D. Wojda). 180–184.

dla Varnalisa z kolei negacja mieszczańskiej moralności znalazła wyraz w sarkazmie, ostrej satyrze społecznej i tematyce naznaczonej żywym zainteresowaniem procesem historycznym i przekonaniem o nieodwracalności przemian społeczno-politycznych. W *Prawdziwej obronie Sokratesa* świadczy o tym choćby krytyka spekulacji i układów społecznych – Sokrates skarży się, że wpływowi Ateńczycy starali się go przekupić, „zatkać mu gębę”, ponieważ obawiali się języka filozofa¹³.

Zwiastunem nowej poetyki Varnalisa stał się wiersz *Pokłonnik (Proskiritis)* z 1919 roku, a dojrzałym utworem jego wewnętrznej przemiany było *Światło, które parzy (To fos poukiei)*, proza poetycka przeplatana wierszowanymi intermezzami. Utwór ten, zdaniem Nikosa Chadzinikolau¹⁴, zadecydował o pozycji Kostasa Varnalisa w literaturze, a słynny krytyk, Dimitrios Glinos na łamach czasopisma „Młodzi Awangardiści” („Nei Protopori”) napisał w 1935 roku, iż „Sztuka Varnalisa osiągnęła najwyższy poziom doskonałości”¹⁵. Ten charakterystyczny dla twórczości Varnalisa zwrot nastąpił podczas pobytu w Paryżu, gdzie poeta zetknął z postępowymi prądami politycznymi i z koncepcją marksistowską. Pierwsza wojna światowa, zwana wówczas „Wielką Wojną”, rzuciła swój cień na poglądy ówczesnej inteligencji, napełniła artystów pesymizmem i przerażeniem, na które różni artyści różnie reagowali – od samobójstwa i obłędu przez poszukiwania własnych wartości po rzucenie się w wir życia ze świadomością chęci jego przemiany. Echa rewolucji październikowej oddziaływały również na młodego Varnalisa, a oba doświadczenia historyczne pchnęły go w kierunku artystów żywo zainteresowanych nowymi czasami. Dawna liryka osobista zespoliła się z nutą społeczno-rewolucyjną i ze świata estetyzmu oraz parnasizmu przeniósł się Varnalis w dramatyczną rzeczywistość, w pełni interesując się życiem narodu. Rewolucyjny utylitaryzm, radości, niepokoje, triumfy i upokorzenia narodu greckiego stają się od tej pory tkanką jego twórczości.

Na tym tle historyczno-literackim możemy dopiero czuć się uprawomocnieni do analizy eseju filozoficznego Kostasa Varnalisa *Prawdziwa obrona Sokratesa (i Alithini apologia tou Sokrati)*. Utwór powstał w 1931 roku jako protest, pełen gorzkiej satyry, a nawet sarkazmu, wymierzonego przeciw współczesnej artyście demokracji, której wady dostrzegał, podobnie jak Platon, pisząc swoją *Obronę Sokratesa* gorzko przeżywał smak marionetkowego procesu swojego mistrza i odsuwał się zdecydowanie od czynnego udziału w życiu politycznym demokratycznych Aten, które w 399 p.n.e. skazały Sokratesa, postępowego myśliciela i krytyka powszechnego samozadowolenia na karę śmierci. Atmosfe-

¹³ Varnalis, K. 1960. *Prawdziwa obrona Sokratesa*, przeł. Zofia Korczak Zawadzka i Lefteris Mavroidis. Warszawa: PIW. Cz. III, par. 22.

¹⁴ Chadzinikolau, N. op. cit., 113.

¹⁵ Idem, 113.

ra polityczna, w której powstawały oba utwory, pomimo dzielącej je przepaści wieków, jest podobna.

W obu przypadkach mamy do czynienia z przecenianym systemem politycznym, rozczarowującym i godzącym w indywidualizm jednostki. Ateny Sokratesa, Ateny V w. p.n.e., z perspektywy czasu wydają się ówczesnym rajem, *polis* urządzoną niemal idealnie, wzorem dla reszty świata greckiego, co odnotował historyk Tukidydes w mowie pogrzebowej Peryklesa zawartej w *Wojnie peloponeskiej (Krótko mówiąc, twierdząc, że nasze państwo jest szkołą wychowania Hellady)*¹⁶. Pozory te jednak nie są w stanie przysłonić zdewaluowanej demokracji, która była zwykle systemem marionetkowym oligarchii. Nawet Perykles, który jest uważany za jednego z największych obrońców władzy ludu, korzystał ze swojego potencjału oraz charyzmy do pociągania za sznurki i umacniania w ten sposób swojej pozycji. Ateńczycy oficjalnie nienawidzili wszelkiego despotyzmu, dumnie pielęgnując pamięć o tyranobójcach i głośno wychwalając swoją politykę, jednak nieformalnie nadal tkwili w rękach arystokracji, polityków i demagogów. Ci ostatni byli szczególnie wpływowi, bowiem mogli za pomocą swojej oracji znacząco manipulować opinią publiczną i doprowadzać do pożądanych przez siebie rozwiązań. Z jednej strony rozwijała się pozycja Aten, kwitły sztuka i nauka, z drugiej – nie sposób zapomnieć, że *polis* trwała w ciągłym konflikcie zarówno z innymi helleńskimi miastami, jak i z Persją. Ateny i Sparta zaciekle rywalizowały o wpływy polityczne i usiłowały osiągnąć hegemonię w Helladzie. Politycy ateńscy, tacy jak kontrowersyjny do dziś Alkibiades, wielokrotnie zmieniali stronnictwo we wszelkiego rodzaju konfliktach, rzadko oddając się jednej sprawie. Świadczy to o rozprzężeniu moralnym powszechnie występującym w tym czasie. Nie sposób nie zauważyć błędnych założeń ówczesnej polityki. Platon i Arystoteles w swoich pismach krytykują reguły prawne leżące u podnóża demokracji – izonomię (równość wobec prawa -*isonomia*), izogerię (równy dostęp do urzędów -*isegoria*) oraz wolność słowa (*parrhesia*)¹⁷. Filozofów uderzał fakt, że w nierówność społeczną wyklucza sprawiedliwość prawa. Fakt, że masy ludzi przeciętnych mają takie same kompetencje prawne jak wybitne jednostki, sprawia, że normy prawne są wypadkową liczbową, a nie najlepszą możliwą alternatywą¹⁸. Wiele stanowisk

¹⁶ Tukidydes. 1988. *Wojna peloponeska*, przełożył, przedmową przypisami opatrzył Kazimierz Kumaniecki. Warszawa: Czytelnik. Ks. II, 41 (110). Słowa te stanowią podsumowanie długiego wywodu uzasadniającego wyższość ustroju politycznego Aten nad innymi miastami – państwami greckimi.

¹⁷ Por. artykuł Piotra Jaroszyńskiego, *Demokracja – politeja czy ochlokracja?*, dostępny w wersji elektronicznej: piotjaroszynski.pl/felietony-wywiady/725-demokracja-politeja-czy-ochlokracja.

¹⁸ Arystoteles. 2003. *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz. W zbiorze: *Dziela wszystkie*. T. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN; dostępne w wersji elektronicznej: katedra.uksw.edu.pl/biblioteka/arystoteles_polityka.pdf, Księga trzecia, 8. *Górujący bezwzględnie cnotą winni*

wybieranych było nie na drodze głosowania, a za pomocą losowania, co sprawiło, że urzędy piastowały osoby niekompetentne¹⁹. Pojęcie wolności również jest nadinterpretowane, wskutek czego lud, często prosty i naiwny, zamiast podejmować decyzje korzystne dla całej społeczności, kierował się raczej własnym interesem²⁰. Demokrację zastąpiła ochlokracja. Kroplą przelewającą czare goryczy były proces i egzekucja Sokratesa, które bezpośrednio przekreślały nieomyślność systemu i ukazywały jego głęboką niesprawiedliwość.

Paradoksalnie, morale Grecji lat 20. XX wieku wcale nie odbiegały znacząco od przedstawionych wyżej. Ze względu na kruchość niepodległego, wyniszczonego wojnami państwa, politycy musieli podejmować trudne decyzje, często stawiając na radykalne kompromisy. Narażali się w ten sposób na krytykę skrajnych stronnictw politycznych. I tak, jak w starożytnych Atenach, o dominację walczyli demokraci i oligarchowie, tak w Grecji początków dwudziestego stulecia toczył się spór rojalistów i liberałów. Rojaliści chcieli przywrócenia monarchii i wspierali króla Jerzego II, a liberałowie pragnęli stworzenia republiki. Zgromadzenie Narodowe (25.03.1924) oraz plebiscyt (13.04.1924) zadecydowały o pozbawieniu tronu dynastii i wprowadzeniu republiki. Nie można zapomnieć przy tym, że ledwie jedenaście lat później, w plebiscycie w 1935, 75% ludności opowiedziało się za restauracją monarchii²¹. Stopniowo zwiększało się również znaczenie ugrupowań socjalistycznych. Grecy liczyli na spektakularne i nierealne sukcesy kraju na polu międzynarodowym i liczyli na ekspansję terytorialną. Mit „Wielkiej Grecji” (*Megali Idea* – „Wielka Idea”) zweryfikowała tragiczna w skutkach Katastrofa Małozajatycka w 1922 roku. Państwo pogrążyło się w chaosie. Jednym z najbardziej wpływowych polityków tamtych czasów okazał się być Kreteńczyk Elefterios Wenizelos, który trochę przywodzi na myśl współczesnego Alkibiadesa. Wenizelos musiał podejmować niepopularne decyzje i decydować się na ustępstwa, nie zawsze zjednujące mu powszechną sympatię. Gdy obywatele liczyli na cudowne ozdrowienie armii greckiej i zjednanie sobie potężnych sojuszników, którzy wspomogliby Grecję w walce o należne jej tereny, polityk musiał decydować się na zawieranie kontrowersyjnych umów – np. ugody z Turcją, największym wrogiem państwa, oraz paktu bałkańskiego z Rumunią, Jugosławią i Turcją w 1934. Było to spowodowane wyższą koniecznością, jako że kraj trawiły wojny nie tylko międzynarodowe (wojny z Turcją,

zajmować przemożne stanowisko w państwie; nie uznające tej zasady demokracje usuwają takie jednostki w drodze ostracyzmu, 1, s. 73.

¹⁹ Platon. 1999. *Sofista. Polityk*, tłum. W. Witwicki. Kęty: Antyk; dostępne w wersji elektronicznej: katedra.uksw.edu.pl/biblioteka/platon_sofista_solityk.pdf, 297B, str. 125–126.

²⁰ Platon. 1999. *Sofista. Polityk*, tłum. W. Witwicki. Kęty: Antyk; dostępne w wersji elektronicznej: katedra.uksw.edu.pl/biblioteka/platon_panstwo.pdf, Księga VIII, 563 D, str. 272–273.

²¹ Bonarek, J., Czekalski, T., Sprawski, S. i S. Turlej. 2005. *Historia Grecji*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 555–556.

Niemcami, Bułgarią), ale też głębokie konflikty domowe (schizma narodowa), co również w pewien sposób stanowi paralelę do sytuacji Aten, które toczyły boje zarówno z innymi *poleis*, jak i z Persją. Podobieństwo stanowi również fakt, że tak jak w VI wieku p.n.e. zdarzały się incydenty tyranii (Pizystrat i synowie), tak w latach 20. XX wieku do władzy starali się dobrać dyktatorzy – Theodoros Pangalos (3.01.1926), Jeorjos Kondylis (22.08.1926), a sam Wenizelos podczas swojej kadencji 1928–32 czuł się jak *parlamentarny dyktator*²². Symbolicznym zwieńczeniem epoki „nowej tyranii” stanie się dyktatura wprowadzona przez Joanisa Metaxasa czwartego sierpnia 1936 r.

Sokratesa można dziś uznać za ofiarę nieudolności systemu oraz kozła ofiarnego złożonego na ołtarzu wypaczonej sprawiedliwości. Również burzliwe czasy niepodległej Grecji obfitowały w przykłady karanych politycznych „męczenników”. Ilustracją może być obarczenie winą za rozmiary Katastrofy Małozajatyckiej sześciu oficerów i polityków rojalistycznych i skazanie na ich śmierć, mimo obiekcji Wielkiej Brytanii. Zdarzało się, że represjonowano również ludzi sztuki i kultury, szczególnie za dyktatury – Jannis Ritsos znalazł się na liście autorów zakazanych, a posiadanie niektórych instrumentów muzycznych (np. buzuki czy baglami) było przestępstwem. Samego Varnalisa również prześladowano²³.

Rzeczą znaną jest zatytułowanie swojego utworu przez Kostasa Varnalisa *Prawdziwą obroną Sokratesa*, co wskazuje, że powstałe w starożytności *Obrony Sokratesa*, z których zachowały się dwie – Platona, ucznia Sokratesa, który był obecny na procesie i dał, zdaniem badaczy Platona²⁴, wierną replikę wystąpienia filozofa w trakcie procesu oraz obrona przekazana przez Ksenofonta, o którym wiemy tylko, że zetknął się w młodości z Sokratesem, ale kontakt ten był tak poruszający duchowo dla przyszłego pisarza i publicyisty, żołnierza i gospodarza majątku ziemskiego, że sam mienił się uczniem Sokratesa, nie oddawały prawdy o tym, co myślał i powiedział Sokrates w sądzie. Portret Sokratesa przekazany przez Ksenofonta niepozbawiony jest ciepłych nut humoru i humanizmu, jak choćby w słowach pocieszenia, jakie

²² *Ibidem*, s. 553.

²³ Strasburger, J. 1995. *Słownik pisarzy nowogreckich*. Warszawa: Wiedza Powszechna. 147; hasło: *Varnalis, Kostas*.

²⁴ Por. Wstęp Władysława Witwickiego do jego przekładu dialogu Platona: *Wprawdzie obrona Sokratesa była tematem licznych studiów i wypracowań retorycznych po śmierci filozofa i stąd my się mogło nasuwać podejrzenie, czy i rzecz Platona nie jest własnym wymysłem autora, dalekim od autentycznych słów Sokratesa; jednak szereg okoliczności zdaje się przemawiać za tym, że to nie wolny pomysł, ale zbliżona do rzeczywistości reprodukcja obrony wypowiedzianej naprawdę – reprodukcja pisana ręką artysty*. Platon. 1984. *Uczta, Eutyfron, Obrona Sokratesa, Kriton, Fedon*, przełożył, wstępem, komentarzami i ilustracjami opatrzył Władysław Witwicki. Warszawa: PWN. 240.

podobno Sokrates skierował po zapadnięciu wyroku skazującego do płaczącego ucznia, młodego Apollodora: *Jakże to najdroższy Apollodorze? A ty byś wolał, abym zginął sprawiedliwie?*²⁵ Natomiast u Platona Sokrates jest przede wszystkim dialektykiem, bo też dialektyka wywarła na młodym jeszcze Platonie największe wrażenie, a potem, po założeniu Akademii, stała u podstaw nauczania prowadzonego w jego własnej szkole. Na kształceniu się w dialektyce adept Akademii spędzał około 10 lat²⁶. Postawę Sokratesa nazywamy intelektualizmem etycznym, ponieważ filozof wierzył, że wiedza otwiera drogę do cnoty i żaden człowiek nie grzeszy dobrowolnie (*nemo sua sponte peccat, oudeis hekon hamartanei*). Przeciwnie, większość ludzi wymaga pouczenia, gdyż u podstaw ich rozumowania leżą fałszywe przeświadczenia. Metoda dialektyczna Sokratesa zakładała etap elenktyczny, czyli argumentację określoną później przez Arystotelesa jako pejrastyczną²⁷, to znaczy taką, której teza została obalona, kiedy zaprzeczenie wyprowadzono z przekonań samego rozmówcy. Sokratesowi zależało jednak na szukaniu prawdy, zatem był też drugi etap metody, majeutyczny, wymagający od „badanego” za pomocą pytań własnego wysiłku w „rodzeniu”²⁸ wiedzy prawdziwej. Dla Sokratesa żyć sprawiedliwie i myśleć było jednym i tym samym. I chociaż Ksenofont nie posiadał subtelności dialektycznej Platona, wydobyl z sylwetki Sokratesa aspekt wychowawczy i dobrze rozumiane moralizowanie. Jest i trzeci portrecista ateńskiego filozofa, komediopisarz Arystofanes. Komedia staroattycka nastawiona na ośmieszanie, przedstawianie karykatur, postaci w krzywym zwierciadle może wydawać się chybionym gatunkiem literackim do odnajdywania cech Sokratesa, ale jak

²⁵ Ksenofont, *Obrona Sokratesa* par. 28. Trzy różne portrety Sokratesa przekazane przez starożytnych współczesnych ateńskiemu filozofowi przedstawiłam w artykule z 2000 r. (Tuszyńska-Maciejewska, K. 2000. „Trzy literackie portrety Sokratesa”. *Meander* 2. 109–120).

²⁶ Władysław Tatarkiewicz w *Historii filozofii*, t. 1 (1978. Warszawa: PWN), s. 86 podaje, że orientacja filozoficzna Platona była podwójna: etyczna i matematyczna i według tych dwóch dziedzin formował swe poglądy filozoficzne. Giovanni Reale w *Historii filozofii starożytnej*, t. 2, s. 130 podkreśla, że Platon przypisywał matematyce ogromną rolę poznawczą do przygotowania dialektycznego sposobu myślenia. Dialektyka Platona prowadzi od tego, co zmysłowe ku temu, co inteligibilne, zbierając wielość rzeczy zmysłowych na różnych poziomach w jedność tego, co inteligibilne. Matematyka była dla Platona najbliższa ideałowi nauki, ponieważ pomijając to, co zmienne, zjawiskowe, operowała pojęciami i zmierzała do ustalania związków. Nie mniej jednak prawdziwą, czystą metodą naukową, nie posiadającą braków matematyki (myślenie obrazowe i dogmatyzm ze względu na operowanie założeniami) jest dla Platona dialektyka, która opiera się na bezobrazowym, czystym myśleniu oraz szuka prawdy na drodze zestawiania pojęć i twierzeń, ich analizy i syntezy. Zapobiega dogmatyzmowi przez badanie własnych założeń i szukania dla nich racji, aż znajdzie rację dostateczną. Por. Tatarkiewicz, W. op. cit., t. 1, 97.

²⁷ Por. Paczkowski, D. 1998. *Jedność filozofii Platona*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej. 117–126.

²⁸ Majeutyka = położnictwo. Sokrates mawiał, że kontynuuje zawód swojej matki – akuszerki, z tą różnicą, że ona pomagała w rodzeniu dzieci, on – w rodzeniu pojęć.

pokaże analiza utworu Varnalisa, także *Chmury* Arystofanesa niejedno wypowiedziały satyrykowi, jakim był modernistyczny autor *Prawdziwej obrony Sokratesa*.

Dochodzimy do sedna tezy niniejszego artykułu: Kostas Varnalis był po pierwsze filologiem greckim, po drugie – filozofem, po trzecie – pisarzem o zacięciu satyrycznym, nastawionym na obnażanie wad, w tym konkretnym utworze fałszywej demokracji i uczulonym na kołtuńską moralność. Wiedza filologa sprawiła, że znał zarówno zasady greckiej retoryki komponowania mowy obrończej, co posiadał znajomość pism autorów greckich, współczesnych Sokratesowi, to znaczy wspomnianych Platona, Ksenofonta, Arystofanesa. Wiedza filozoficzna pozwoliła Varnalisowi na rzucenie poglądów wyrażanych przez jego Sokratesa na szerokie tło filozoficzne. Z kolei jego modernistyczna ironia, sarkazm, umiejętność satyrycznej obserwacji środowiska zaowocowały nutami prześmiewczymi. Z tych trzech składników, niczym z trzech barw, odwzorowany został przez artystę „prawdziwy” portret Sokratesa, a jego obrona ujawnia wpływy wszystkich trzech starożytnych portrecistów. Przede wszystkim jednak utwór Varnalisa ukazuje prawdziwą atmosferę toczącego się procesu i postawę w nim samego oskarżonego, który każdym zdaniem odsłania niższość intelektualną i moralną swoich sędziów, ale bez obecnego u Platona świętego oburzenia, przeciwnie – z gorzkim uśmiechem człowieka, który wie.

Sokrates Kostasa Varnalisa otwarcie twierdzi, że gniew obywateli ateńskich wobec niego wypływa z jego ironicznego, wywyższającego się ponad tłum stosunku do Ateńczyków: *Albowiem miałem umysł rozległy i widziałem was na wskroś, jakbyście byli ze szkła. A ponieważ wiedziałem, że sam nic nie mogę naprawić, naigrywałem się... Tak, niełatwo przychodzi nam ironia! Ironia to gra, a jednocześnie sztuka. Trzeba posiadać wielką wyobraźnię, doświadczenie życiowe i zdolność rozumowania. I trzeba umieć żonglować tym z wdziękiem i efektownie, bez wysiłku. Ironia to nie początek filozofii, ale jej koniec*²⁹. Takie słowa wypowiada Sokrates Varnalisa. Tymczasem historia filozofii poucza nas, jak wspomnieliśmy, że Sokrates rozpoczynał od ironicznej wiedzy niewiedzy, na tym polegała jego „ironia wyjściowa” – *oida hoti ouden oida, scio me nihil scire, wiem, że nic nie wiem*, która stanowiła punkt wyjścia, a nie punkt dojścia Sokratejskiego badania. U Varnalisa jest inaczej. Wynika to z pewnością z faktu, że Sokrates jest jedyną postacią historyczną i jedynym filozofem z obszaru kultury europejskiej, który bardzo szybko przeszedł z historii do mitu. Możemy mówić o Sokratesie zmitologizowanym, co wynika po pierwsze z braku sprawdzonych danych biograficznych, ale po drugie i przede wszystkim z faktu, że ateński filozof nie pisał, uprawiał rozmowę, *dialegesthai*, od niego wzięła nazwę metoda sokratyczna, dialog sokratyczny, a zatem metoda pytań i odpo-

²⁹ Kostas Varnalis, op. cit., 57–58.

wiedzi, nawet, jeżeli rozmówca był osobą fikcyjną. Ów zmitologizowany Sokrates odżył bardzo wczesnie w twórczości literackiej, co zaowocowało przejściem Sokratesa z filozofii do literatury. Pierwszy akt tego procesu miał miejsce jeszcze za życia Sokratesa, kiedy komediopisarz Arystofanes wystawił komedię *Chmury*, z Sokratesem w roli sofisty, z własną szkołą zwaną „dumalnią”. Zachowała się druga wersja komedii z roku 423 p.n.e., w pierwotnym agonie bowiem Arystofanes przegrał konkurs dramaturgiczny na Lenajach. Sokrates Varnalisa wspomina o tym wydarzeniu, z właściwą sobie ironią: *Doszło do tego, że pewnego razu Arystofanes, jedyny, który godzien był być poetą, albowiem był mizantropem i zrzędą, wprowadził mnie do swojej sztuki i stałem się bohaterem jego „Chmur”! Lud śmiał się ze mnie do rozpuku, a ja rosłem w dumę, aż mnie zmusili, bym stanął na ławie i by mnie wszyscy obejrzeni! Od tej pory stałem się „znakomitym” człowiekiem. Mówiła o mnie cała Hellada...*³⁰ Słowa te dowodzą tylko, jak łatwo legenda, mit o znanym człowieku, może wpłynąć na interpretację jego wizerunku. Sokrates w *Obronie Sokratesa* autorstwa Platona, napisanej przez filozofa po śmierci mistrza, przedstawia ten ważny epizod ze swojego życia w sposób zgoła inny. Sokrates Platona z goryczą, a nie z ironią, wspomina o swoim wizerunku w komedii Arystofanesa niby o grudce ziemi rzuconej na jego trumnę: *Obywatele, oni niejednego z was już jako chłopaka brali do siebie, wmawiali w was i skarżyli na mnie, że jest taki jeden Sokrates, człowiek mądry, i na gwiazdach się rozumie, i co pod ziemią to on wszystko wybadał, i ze słabszego zdania robi mocniejsze. Obywatele, to oni, to, co o mnie takie pogłoski porozsiewali, to są moi straszni oskarżyciele. [...] A ze wszystkiego najgłupsze to, że nawet nazwisk ich nie można znać, ani ich wymienić. Chyba, że przypadkiem który jest komediopisarzem*³¹. Dwie różnie przedstawione reakcje Sokratesa na tzw. zaoczną skargę, jedna u Platona, druga u Varnalisa świadczą, że mamy do czynienia z Sokratesem literackim, którego kreacja pozostaje w zgodzie z zamiarem twórczym i ideowym autora utworu literackiego, z jego temperamentem i sposobem wyrażania emocji. Platon czuł przede wszystkim oburzenie i odrazę do zafałszowanej demokracji ateńskiej, Varnalis oprócz odrazy wyraził w sposób sobie właściwy sarkazm i ironię. Każdy z portrecistów Sokratesa dysponował innymi środkami wyrazu, zależnymi nie tylko od osobistych przeświadczeń, ale też od gustów epoki i trendów kulturowych. Platon, mimo że w innych dialogach nieco mitologizuje swojego mistrza, w *Obronie* przedstawia Sokratesa jako człowieka żywego, z krwi i kości, a nie wzniosłą postać idealną. Słysz się w Platónskim Sokratesie grę uczuć: dumy, zawziętości, ironii, pogardy, osamotnienia, goryczy, beznadziejnego buntu i rezygnacji³². Sokrates Varna-

³⁰ Ibidem, 70.

³¹ Platon. *Obrona Sokratesa*, przeł. W. Witwicki, op. cit., 18 b–d, 246–247.

³² Tak charakteryzuje sylwetkę Sokratesa w *Obronie* Platona tłumacz utworu W. Witwicki. Por. Platon. *Obrona Sokratesa*, op. cit., 240.

lisa jest tym bardziej odmitologizowany. Na tym polega diachroniczność sylwetki Sokratesa. Każda epoka ma swojego Sokratesa: średniowieczne Bizancjum i zachodnioeuropejskie średniowiecze postrzegają Sokratesa w krzywym zwierciadle Arystofanesa, Renesans, a później Oświecenie odkrywają własnego Sokratesa, czyli pioniera i obrońcę prawego słowa, szermierza przeciw religijnemu i ziemskiemu dogmatyzmowi³³. Z kolei pisarze XIX i XX wieku wprowadzają do pierwotnego mitu Sokratesa postacie drugoplanowe z jego otoczenia, te, które tkwiły w historycznej biografii Sokratesa, jak żonę filozofa – Ksantypę, pierwszego stratega – Peryklesa, ulubieńca tłumów, bogatego, genialnego, ale i nieprzewidywalnego Alkibiadesa, czy wykształconą kurtyzanę i zarazem drugą żonę Peryklesa-Aspazję. Postaci te obecne są także w wizerunku Sokratesa, jaki jawi się w *Prawdziwej obronie Sokratesa* Kostasa Varnalisa. Pomagają przedstawić złożoną problematykę małymieszczańskiej społeczności, konflikty między etyką a estetyką, tak typowe dla czasów modernistycznych. „Moda” na Sokratesa zawitała z końcem wieku XX także do Polski. O rodzimych produkcjach nie warto wspominać, ale zapotrzebowanie na nową kreację Sokratesa zaowocowało kilkoma przekładami z języków obcych, m.in. *Sokratesem* A. Gottlieba (przeł. W.J. Bober, Warszawa 1998), książką-esejem J. Hellera *Namaluj to* (przeł. J.G. Jackowski, Gdańsk 1993), *Sokratesem* J. Bruna (przeł. H.G. Igalson-Tygielska, Warszawa 1999), *Nową obroną Sokratesa* Irwina Stone’a („Ameryka” 230, 1989), czy wreszcie najbardziej typową dla intelektualisty i baczego satyrycznego obserwatora – Woody Allena alternatywną dla Platońskiego Sokratesa postacią filozofa w *Skutkach ubocznych* (przeł. B. Baran, Kraków 1991). Nowy Sokrates najczęściej występuje w kontekście oceny, poważnej, bądź satyrycznej, ustrojów demokratycznych, idei wolności słowa, ikony moralnie silnego człowieka. Każda epoka posiada swojego Sokratesa. Jest to rezultatem wspomnianego bardzo szybkiego przejścia Sokratesa- filozofa do literatury, co wyzwoliło fantazję literacką, a nawet więcej – stało się zaczynem powstania w starożytności dwóch nowych gatunków literackich – Platońskiego dialogu filozoficznego, który naśladował sposób filozofowania Sokratesa na ulicach Aten oraz pamiętnikarstwa literackiego, którego twórcą jest Ksenofont, autor *Wspomnień o Sokratesie*, pierwszego pamiętnika w historii literatury europejskiej. Nic zatem dziwnego, że tak sugestywnie oddziałująca sylwetka skusiła także Kostasa Varnalisa jako pretekst do ośmieszenia i zaatakowania mieszczańskiego społeczeństwa i pseudodemokracji greckiej w przededniu dyktatury Joannisa Metaxasa.

Przyjrzyjmy się po kolei etapom wystąpienia Sokratesa w *Prawdziwej obronie Sokratesa*, zestawiając równoległe to, co powiedzieli autorzy starożytni

³³ Doskonałym przykładem jest antyklerykański Sokrates Woltera (*Sokrates*, 1759). O różnych wcieleniach literackich Sokratesa wspomina Giorgos Veloudis *O Sokratesie i Varnalisie* – www.torima.gr/default.asp?pid-2&ct-114&artid-134899oc (dostęp 08.07.2011).

z wymową Sokratesa u Kostasa Varnalisa. Upoważniają nas do tego słowa samego autora, który w *Prologu* do mowy Sokratesa z krytyką i niezadowolaniem odnosi się do przekazów starożytnych. Dzięki tego typu analizie wykażemy współczesność Sokratesa Varnalisa umieszczonego również w realiach prawosławnej Grecji oraz spróbujemy uzasadnić, dlaczego Varnalis zaopatrzył swoją wersję obrony Sokratesa epitetem *alithini*, *prawdziwa*.

Paragraf 10 *Prologu* do *Prawdziwej obrony Sokratesa* zawiera następujące wyznanie Varnalisa: *Owe rzekome prawdziwe „apologie”, które napisali jego przyjaciele i uczniowie –wszystkie są plodem fantazji, politowania godnymi próbami, by dowieść, jakoby Sokrates był niewinny, jakoby Prawo było sprawiedliwe, a sędziowie zacni i poczciwi Ateńczycy, którzy popełnili omyłkę, i jakoby wszystkiemu byli winni tylko trzech łajdacy, co prześladowali nieboraka*³⁴. Niniejsze słowa są świadectwem, że Varnalis winę za śmierć Sokratesa upatruje w całym systemie sądownictwa ateńskiego, w przypadkowych i wątpliwych pod względem reprezentowanych wartości moralnych sędziach w procesie Sokratesa, a może po części nawet w koncepcji obrony, jaką wygłosił filozof przed motłochem, nazywanym przez pisarza „Kundlem”. Owego Kundla w ryzach trzyma religia i pozory prawa, a spuszczone z łańcucha okazuje się niebezpieczny, tego niebezpieczeństwa doświadczył Sokrates. Należy zacząć od tego, że konstrukcja *Prawdziwej obrony Sokratesa* jest inna niż *Obrony Sokratesa* Platona i jeszcze inna niż *Obrony Sokratesa* Ksenofonta. Obie starożytne obrony powstały w podobnym czasie, dość długo po wykonaniu wyroku na Sokratesie. Filozof u Platona przychodzi do sądu, by walczyć, popisać się dialektyką, pouczyć tłum. U Ksenofonta Sokrates jest pogodzony z ewentualnym wyrokiem śmierci, nie przygotowuje się do obrony, bo – jak twierdzi – całe jego życie stanowiło przygotowanie do obrony, ponieważ nigdy nie popełnił żadnego złego uczynku, co w jego opinii jest najlepszym przygotowaniem do obrony³⁵. Poza tym Sokrates Ksenofonta uważa, że śmierć wybawi go od niedogodności wieku starczego, ponieważ dalsze życie sprawi tylko, że będzie gorzej widział, gorzej słyszał, trudniej uczył się i łatwiej zapominał to, czego się nauczył, stawał się coraz niedołężniejszy i będzie ciężarem dla bliskich oraz przyjaciół³⁶. Sokrates Ksenofonta jest nie tyle zrezygnowany, co przekonany, że przeżył dane mu życie w sposób najlepszy, jak umiał (par. 5). Sokrates Ksenofonta przemawia raz, choć sędziowie wrzawą przerywają mu wystąpienie. Sokrates Platona przemawia trzy razy, raz zaraz po oskarżycielach, drugi raz po zaproponowaniu kary, trzeci raz po zapadnięciu wyroku skazującego na śmierć. Sokrates Kostasa Var-

³⁴ Varnalis, K., op. cit., 10.

³⁵ Ksenofont. 1967. *Pisma Sokratyczne: Obrona Sokratesa, Wspomnienia o Sokratesie, Uczta*, przeł. Leon Joachimowicz. Warszawa: PWN, Biblioteka Klasyków Filozofii. 3 (par. 3).

³⁶ Ibidem, 4–5 (par. 6–7).

nalisa przemawia po oskarżycielach, mowa podzielona jest na pięć części. Wyrok u Varnalisa w zasadzie już zapadł. Woźny powiadamia o nim oskarżonego, którego pierwszą reakcją jest stwierdzenie, iż był przekonany, że to oni, Ateńscy, będą się bronić. Ponaglany przez uczniów przystępuje jednak do przedstawienia swojej obrony (*Nauczycielu! Kolej na Ciebie!*), podzielonej na pięć wspomnianych części. Pierwsza odnosi się do wyroku śmierci i jest atakiem zarówno na sędziów, co oskarżycieli, napisana w ostrym, szyderym tonie. Druga część stanowi dywagację na temat śmierci, jak również zasad filozofowania Sokratesa. To w niej sformułowane zostają zarzuty przeciw myślicielowi, szersze od tych znanych z Platona i Ksenofonta. Tutaj popis należy do Varnalisa – filozofa. Trzecia część jest krytyką społeczeństwa ateńskiego i jego norm prawnych oraz obroną przed zarzutem „bycia sofistą”. W tej partii utworu mamy do czynienia z Varnalidem – krytykiem fałszywej moralności i wadliwego systemu prawnego, z Varnalidem – pisarzem społeczno-politycznym. Czwarta część jest typowo filozoficzna, chociaż Sokrates Varnalisa rozpoczyna ją, ze znawstwem sztuki retorycznej, od zjednania sobie tłumu, przez opowiadanie anegdot, zanim uderzy w wyższe tony, wyjawi, iż nie jest filozofem w powszechnym tego słowa znaczeniu. Ale tutaj właśnie padnie najważniejsze zdanie o duszy ludzkiej, jako siedlisku świadomości, sformułowanie, które stanowi największy wkład Sokratesa w dzieje filozofii europejskiej³⁷. Varnalis jednak we właściwy sobie, satyryczny sposób, przedstawia ustami Sokratesa dowód na istnienie duszy, i to nieśmiertelnej duszy: *Dowiodłem, że nasza dusza jest nieśmiertelna! A zatem dusza istnieje! Dla niej istnieją (to znaczy musza istnieć) państwo, czyli prawa, i kapłani, czyli bogowie! [...] Gdyby nie było państwa, nie byłoby ani bogów, ani kapłanów, ani nieśmiertelnej duszy*³⁸. Największa zasługa filozofa ateńskiego dla myśli i kultury europejskiej zostaje przez Varnalisa sprowadzona do na pozór absurdalnie brzmiącego zdania, w którym jednak tkwi ziarenko prawdy: religia w Grecji leżała w gestii państwa, święta religijne były świętami państwowymi, obraza bogów była wykroczeniem przeciw państwu. Istotnie, gdyby nie było państwa, które opierało się na prawach, nie byłoby potrzeby oddawania czci bogom. Sokrates, jak powiemy nieco później, przekonał się sam, jak niebezpiecznie jest igrzać z religią państwową. Część piąta jest bardzo krótka: Sokrates odnosi się do swojego *daimonion*, wewnętrznego głosu rozsądku i za-

³⁷ Giovanni Reale w *Historii filozofii starożytnej*, t. 1, (przełożył Zieliński, E.I. 1993. Lublin: KUL. 316–317) rozpatruje odpowiedź Sokratesa na pytanie: Czym jest człowiek? Odpowiedź Sokratesa jest jednoznaczna: *Człowiekiem jest jego dusza*. Wprawdzie pojęcie duszy, *psyche*, istniało przed Sokratesem, w literaturze poczynając od Homera, w wierzeniach religijnych – od orfików, ale nigdy nie stanowiła ona siedliska świadomości. G. Reale pisze: *Dla Sokratesa natomiast dusza jest naszą myślącą i działającą świadomością, naszym rozumem i siedliskiem naszej aktywności myślenia i działania etycznego*.

³⁸ Varnalis, K., op. cit. (par. 18, część IV), 88.

gubiony nagłym pośpiesznym rozchodzeniem się sędziów, spowodowanym skończeniem się wody w klepsydrze, proroczymi słowami o sprawiedliwości społecznej dziejów kończy, prosząc Platona, aby ten odprowadził go do więzienia, ponieważ sędziowie tłoczący się po swoje wynagrodzenie za udział w procesie zupełnie zapomnieli o oskarżonym i skazanym filozofie. Wydzwięk *Prawdziwej obrony Sokratesa* jest szokujący czytelnika, dysonans między głębokimi refleksjami Sokratesa, często podanymi jednak w jędrnym języku a hałastrą sąducego go tłumu jest bardzo silnie podkreślony. Czytelnik odczuwa nieproporcjonalność między oskarżonym, występującym często w wyzywającym tonie wobec przeciwników sądowych i samych sędziów a biernością i brakiem zainteresowania motłochu sprawą Sokratesa. Ów dysonans dwóch stron decyduje, naszym zdaniem, o tym, że Kostas Varnalis nazwał swoją obronę „prawdziwą”. Werner Jaeger, wielki badacz antyku, twierdzi, iż Sokrates popadł w pewien „konflikt osobowościowy”, gdyż z jednej strony był jednym z ostatnich obywateli w rozumieniu greckiej *polis*, wypełniającym nakładane przez nią obowiązki, ale z drugiej strony jest ucieleśnieniem i najdoskonalszym wyrazem nowego moralnego i intelektualnego indywidualizmu³⁹. Ten indywidualizm wynosi go ponad tłum, a nawet więcej – stawia go w opozycji do tłumu. Nie bez znaczenia pozostaje w kontekście indywidualizmu etycznego Sokratesa jego *daimonion*. *Daimonion* u obu autorów antycznych apologii Sokratesa jest inne: Platónskie *daimonion* wyłącznie powstrzymuje Sokratesa przed niektórymi czynami, stojąc na straży słusznych wyborów życiowych filozofa, odradza, nigdy nie doradza. Natomiast *daimonion* Ksenofonta jest głosem nie tylko odradzającym, ale też doradczym i to nie tylko wobec samego Sokratesa, ale także jego przyjaciół⁴⁰. Także Kostas Varnalis charakteryzuje Sokratesowe *daimonion*, w języku zgoła nie filozoficznym, ale w społecznym, dosadnym odparciu zarzutu o wprowadzaniu nowych bóstw. *Daimonion* u Varnalisa jest czymś w rodzaju sumienia zbiorowego, „prastare sumienie Stada, pradziadowskie jarzmo, które sprzęgło duszę Sokratesa z duszami Ateńczyków” (par. 1, części V). Zdaniem Varnalisowego Sokratesa *daimonion* nie jest bynajmniej „aniołem przewodnikiem”, ale uzyskuje negatywnie brzmiącą charakterystykę: jest „aniołem stróżem publicznego Fałszu”, który oślepił filozofa, wyrażał bowiem „prawo silniejszego”. Ale to *daimonion* odegrało też rolę pozytywną, ponieważ za jego sprawą Sokrates wprzęgnięty w wóz *polis* ateńskiej, choć poruszający się jak w pół śnie, utartą drogą nawyku, demaskował gwałcicieli prawa i szydził z nich, zamiast szydzić z praw i demaskować prawa, z nakazu *daimonion* szydził z zadufanych w sobie głupców, zamiast litować się nad nimi. Varnalisowy Sokrates ogłasza, że od

³⁹ Jaeger, W. 1962. *Paideia*, przeł. Marian Plezia, T. 1. Warszawa: PAX.

⁴⁰ Por. Tuszyńska-Maciejewska, K. 2000. „Sokratesa sen o wolności”. *Symbolae Philologorum Posnaniensium* XIII. 11.

kilku miesięcy *daimonion* go opuściło, wyczuwając kres dni filozofa i kres jego działalności obywatelskiej i „powróciło do oddziału Defensywy, by złożyć raport, czego dokonał i otrzymać awans”⁴¹. *Daimonion* u Varnalisa odgrywa rolę społeczną, jest siłą napędową obywatelskiej działalności Sokratesa, służy mu w demaskowaniu fałszu, zakłamania społecznego tak długo, jak Sokrates może być jego narzędziem, jak długo był skuteczny. Ale jest to *daimonion* w służbie publicznej i dlatego przetrwa nawet po śmierci Sokratesa, a za to, czego dokonał wcielony w słowa filozofa, dopóki miały one moc oddziaływania, czeka je awans. Te słowa Varnalisowego Sokratesa do pewnego stopnia korespondują z proroctwem Sokratesa z *Obrony Sokratesa* Platona: *Przepowiadam wam więc, obywatele, którzyście mnie zabili, iż przyjdzie na was kara zaraz po mojej śmierci, znacznie cięższa, na Zeusa, niż ta, którą mnie zabijacie. Bo wyście to dziś popełnili, myśląc, że się pozbędziecie ciągłego rachunku sumienia; tymczasem wypadnie wam coś całkiem przeciwnego. [...] Jeżeli sądzicie, że zabijając ludzi powstrzymacie kogoś od tego, żeby was nie ganiał i nie lajał, to nie żyjecie, jak należy, nie widzicie rzeczy, jak należy*⁴². Rozważania o *daimonion* należy podsumować stwierdzeniem, że Kostas Varnalis występuje przede wszystkim jako sędzia moralności publicznej, nie mniej jednak nie można zaprzeczyć, że źródła mógł znaleźć w słowach Platona, wyeksponował jednak w znacznym stopniu to, co u założyciela Akademii znaleźć można w załączku. Sokrates Varnalisa występuje z ironią i wzdargą wobec ustroju i praw ateńskich, wobec „świętej Opinii Publicznej”. Pełne oskarżenia wobec prawodawstwa ateńskiego są słowa Sokratesa: *Albowiem cel waszych „praw” – to karać nie winowajców, lecz pokrzywdzonych*” (par. 18, część IV). Winą Sokratesa jest bowiem to, że okazał się niezdolny do podeptania prawa (par. 4, część II). Najgorszą jednak rzeczą, według osądu Varnalisowego Sokratesa, jest sądenie przez tłum, rozjuszony motłoch, przypominający ogromnego kundla uwięzowanego do słupa w spiekocie, przez Opinię Publiczną. Gdyby każdy z pięciuset sędziów sądził Sokratesa oddzielnie, filozof, jest przekonany, że zostałby uniewinniony (par. 5, część II). Uważa siebie za ofiarę systemu, złożoną „dla przykładu”: *Potrzebna wam ofiara...nie po to, by wasze dzieci nauczyły się miłować Cnotę, ale po to, by bały się Rzeczypospolitej! Potrzebna wam wielka ofiara po to, by okupić zbrodnie wczorajszej tyranii i zagrozić jej drogę powrotu*⁴³. Zarówno uznanie Sokratesa za bohatera narodowego i wyprawienie mu uroczystego pogrzebu jak i publiczna egzekucja miałyby taką samą wartość i stanowiłyby w danych okolicznościach taki sam przykład dla społeczeństwa, jak ironicznie wspomina w paragrafie 2. części II sam zainteresowany. Nie chodzi o jego faktyczną winę,

⁴¹ Varnalis, K., op. cit., 94 (par. 2 część V).

⁴² Platon. *Obrona Sokratesa*, op. cit., 39 c–d, 283.

⁴³ Varnalis, K., op. cit., (par. 3, część II), 31.

a jedynie o konwencję i zaspokojenie niskich żądań tłumu, który domaga się kozła ofiarnego. W tym miejscu analizy utworu warto powrócić do tła politycznego Grecji, echa którego znalazły swój wyraz u Varnalisa: okres międzywojenny w Grecji był czasem zmian ustrojowych, z ustroju monarchicznego na republikański, co jednak nie przyniosło oczekiwanej stabilizacji politycznej⁴⁴, rozgrywki międzypartyjne, niepewność jutra politycznego, rosnące niezadowolenie mas społecznych i chwiejność kolejnych gabinetów politycznych dały dużo siły partii komunistycznej, w efekcie czego Grecka Partia Komunistyczna, która wyłoniła się z Greckiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, założonej w 1918 roku stała się jedyną partią komunistyczną na Bałkanach działającą legalnie. Kostas Varnalis sympatyzował z komunistami już od czasów paryskich, zatem słowa Sokratesa posiadają rewolucyjny wydźwięk. Elementów bolszewickich jest zresztą w *Prawdziwej obronie Sokratesa* znacznie więcej. Pojawiają się one szczególnie w ostatnich partiach utworu, kiedy Sokrates odwołuje się do bolszewicko-marksistowskich symboli – młotów i sierpów oraz komunistycznych haseł „powszechnej pracy, powszechnego dobrobytu, powszechnej wolności”. Sokrates Varnalisa przewiduje, że nie każdemu spodobać się te hasła, ale oponuje, iż nadejdzie czas, kiedy wszyscy będą musieli „ratować swoje ciało, duszę i ducha”, jednak myśl ta jest urwana u Varnalisa, bo oto kończy się woda w klepsydrze i sędziów zupełnie przestają interesować ostatnie słowa oskarżonego. Kontekst zatem, w którym umieszczone zostały symbole bolszewizmu, jest znaczący. Jak się wydaje, Varnalis zdaje sobie sprawę, że społeczeństwo nie dorosło jeszcze do tych haseł, „strzepuje” je z siebie, zapatrzony w prywatne i doraźne interesy. Wszystkie te wspomniane ostatnio elementy pozwalają nam wnioskować, że mamy do czynienia z utworem zaangażowanym politycznie i społecznie. Ale gdy wnikiemy głębiej w słowa Platonskiego Sokratesa, również zauważymy oskarżenia autora *Obrony Sokratesa* pod adresem demokracji ateńskiej. Mimo wszystko jednak Sokrates Platona, a już na pewno Sokrates Ksenofonta, jest bardziej skupiony na sobie i swojej służbie ojczyźnie, zarówno w życiu prywatnym, jako nauczyciel obywateli, jak

⁴⁴ W kwietniu 1924 roku ustrój w wyniku referendum narodowego zmienił się z monarchicznego na republikański: 758 tys. Greków głosowało za republiką, 325 tys. opowiedziało się po stronie monarchii. Nie mniej jednak scena polityczna Grecji była bardzo niestabilna, miały ją podzielać na Unię Republikańską, rojalistyczną prawicę oraz Grecką Partię Komunistyczną, która opowiadała się za bolszewizacją życia politycznego. Brak skuteczności władzy wykonawczej również dawał się we znaki, kolejno upadały różne gabinety, rząd Eleferiosia Wenizelosa przeżywał kryzys polityczny i nie utrzymał władzy. Wzmagало się niezadowolenie społeczne, które w 1936 r. znalazło wyraz w strajku powszechnym w Salonikach, kontrolowanym przez komunistów, w którym zginęło 12 osób, a ponad 100 zostało rannych. W obliczu wzburzenia społecznego król Jerzy II odwołał się do „rządów silnej ręki” gen. Joanisa Metaxasa. Por. Bonarek, J., Czekański, T., Sprawski, S. i S. Turlej. 2005. *Historia Grecji*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 550–557.

i w życiu publicznym, kiedy należał do Wielkiej Rady i jako jedyny sprzeciwił się sumarycznemu sądzeniu wodzów po bitwie morskiej pod Arginuzami w 406 r. p.n.e. za nieposprzątanie trupów poległych na morzu z powodu burzy oraz kiedy, tym razem za czasów przewrotu oligarchicznego Trzydziestu, zlekceważył polecenie tyranów dostarczenia Leona z Salaminy, który podpadł rządowi⁴⁵. Do sądzących go Greków zwraca się tylko po dialektycznym pojedynku z Meletosem, oraz w proroczych słowach po zapadnięciu wyroku skazującego, o czym pisałyśmy. Tymczasem Sokrates Varnalisa często zaczepia sędziów, a także oskarżycieli, ale bynajmniej nie w dialektycznych pojedynkach. Ten Sokrates w zasadzie nie posługuje się dialektyką, co dziwi odbiorcę w kontekście filozoficznego wykształcenia autora. Metoda dialektyczna i budowanie definicji należą do bezsprzecznych osiągnięć historycznego Sokratesa jako filozofa⁴⁶. Varnalis zdaje się pomijać zupełnie tę zasługę mistrza Platona. Co więcej, Varnalis przypisuje w swoim utworze Sokratesowi naukę o ideach (par. 6, część IV, s. 79). Badania filozoficzne dowodzą, że Sokrates jest wyrazicielem myśli Platońskiej, kiedy w dialogach okresu średniego, a szczególnie późnego, przekazuje naukę, czy raczej namiastkę nauki o ideach, w dialogach, które są pismami egzoterycznymi. Najprawdopodobniej natomiast w pismach ezoterycznych zostało zawarte to, co nazywamy „niepisaną nauką Platona”⁴⁷. Kostas Varnalis przypisuje Sokratesowi koncepcje, a dokładnie – naukę o Ideach, której Sokratesnie był autorem. Tym samym „rozciąga” w czasie metody Sokratesa, łącząc jego dialektykę, która służyła badaniu pojęć etycznych z dialektyką Platona, której cele były natury metafizycznej. Jak się okaże, przeprowadzenie ciągłości filozoficznej na linii Sokrates – Platon będzie po-

⁴⁵ Platon. *Obrona Sokratesa*, op. cit., 32 b–d.

⁴⁶ Arystoteles w *Metafizyce* 1078 b 23–30 przypisuje Sokratesowi wnioskowanie indukcyjne i ogólną definicję, uważając, że Sokrates poszukiwał istoty rzeczy przez zadawanie pytań, czym dana rzecz jest. Również Ksenofont we *Wspomnieniach o Sokratesie* IV, 6, 1 uważa, że Sokrates kształcił swoich uczniów na dialektyków, będąc zdania, że kto wie naprawdę, *czym jest istota danej rzeczy*, potrafi to dobrze wytłumaczyć innym. Giovanni Reale w *Historii filozofii starożytnej* t. 1, s. 388 (1993. Lublin: KUL, przeł. E.I. Zieliński) podsumowuje nieco ostrożniej starożytne świadectwa: *Sokrates był wspaniałym geniuszem logiki, ale nie wypracował logiki na poziomie teoretycznym. W jego dialektyce znajdują się zalążki, które doprowadzają w przyszłości do ważnych odkryć logicznych, ale nie ma w niej jeszcze samych tych odkryć logicznych sformułowanych w sposób świadomy.*

⁴⁷ „Niepisana nauka Platona” to część jego filozofii zwana ezoteryczną, czyli inaczej przeznaczoną do użytku wewnątrz Akademii. Posłużenie się tym terminem wyjaśnia K. Gaiser w *La teoria dei Principi in Platone: Gdy nazywam ezoteryczną platońską teorię idei zasad zawartą w „naukach niepisanych”, to chcę powiedzieć, że Platon chciał mówić o tych sprawach tylko w ścisłym kręgu uczniów, którzy po długim i intensywnym przygotowaniu matematyczno-dialektycznym byli w stanie przyswoić je sobie w sposób adekwatny.* Cytat za: Reale, G. 1996. *Historia filozofii starożytnej*, przeł. E.I. Zieliński. T. 2. Lublin: KUL. 47. Przez „zasady” autor rozumie „idee” – przypis autorek.

trzebne Varnalisowi dla przeprowadzenia własnej analizy filozoficznej, opartej na polemice i angażującej współczesne mu poglądy filozoficzne.

Pisarz, zainteresowany żywo kwestiami etycznymi i społecznymi, uzyskuje efekty satyryczne przez sposób formułowania przez Sokratesa zarzutów pod adresem swoich oskarżycieli oraz pod adresem sędziów. Sokrates Varnalisa wykazuje brak powściągliwości w słowach, personalnie i w sposób grubiański atakując przeciwników (*Namaszczony wonnościami Meletos, nieznany rymopis, ale znany pederasta. Oto chłop na schwał!*⁴⁸; *Oto Wszecchnotek z Plaki, przewodniczący towarzystwa ochrony moralności, który nie ścierpi, żeby dwa psy zeszyły się na ulicy, ale po kryjomu używa swej żony gachom, a sam się przypatruje*⁴⁹). Oczywiście, tym samym podważone zostaje ich prawo ścigania innych i stawiania przed sądem pod zarzutem deprawacji młodzieży.

Właśnie, skupmy się nad zarzutami postawionymi Sokratesowi w akcie oskarżenia. Zgodnie z prawem ateńskim oskarżyciel przedkładał projekt kary. Tekst oskarżenia wysuniętego przeciw Sokratesowi zachował się do II w. po Chrystusie w ateńskim archiwum państwowym, w świątyni Kybele, zwanym Metroon i brzmiał: *O to zaskarżył pod przysięgą Meletos, syn Meletosa z Pittos, Sokratesa, syna Sofroniska z Alopeków: Zbrodnię popełnia Sokrates, bogów, których państwo uznaje, nie uznając, inne zaś nowe duchy wprowadzając; zbrodnię popełnia też psując młodzież. Kara śmierci*⁵⁰. Wprowadzanie nowych duchów dotyczyło *daimonion* Sokratesowego, ale było zarzutem o bezbożność, *asebeia*, i jako taka objęta była karą śmierci, bowiem religia w *polis* ateńskiej leżała w gestii państwa, zatem przestępstwo Sokratesa uważano za wymierzone przeciw państwu. Sąd, przed którym stawał Sokrates nazywał się heliaja i składał się z pięciuset losem wybranych sędziów, spośród co najmniej trzydziestoletnich obywateli. Rozprawa odbywała się przed trybunałem na rynku, sędziowie otrzymywali po skończonym posiedzeniu takse sądową w kwocie trzech oboli, płatną z kasy państwowej. Czas przemówień w sądzie był ograniczony, mierzono go wodną klepsydrą. Wszystkie te realia zostały zachowane w utworze Kostasa Varnalisa. Jednak akt oskarżenia jest poszerzony o jeden zarzut – wykraczanie przeciw Logice: *Tak oto i wy, skoro tylko wam doniesiono, że godzę w religię, psuję młodzież i wykraczam przeciw Logice, zerwaliście się jak bestia o tysiącu nogach, [...] grożąc, że mnie zetrzecie w proch*⁵¹. Interpretacja tego zarzutu jest trudna. Jak się nam wydaje, Varnalis odniósł się do wspomnianego już w niniejszym artykule sokratejskiej *wiedzy niewiedzy* – *oida hoti*

⁴⁸ Varnalis, K., op. cit. (par. 11, część I), 19.

⁴⁹ Ibidem, par. 13, część I, 21.

⁵⁰ Tekst za: Platon. *Obrona Sokratesa*, Wstęp W. Witwicki, 237.

⁵⁰ Varnalis, K., op. cit. (par. 11, część I), 19.

⁵¹ Varnalis, K., op. cit. (par. 5, część II), 33.

oden oida, wiem, że nic nie wiem. Historia filozofii poucza, że są dwa źródła poznania, rozum, *ratio*, lub zmysły, *sensus* i jeden typ poznania nazywamy racjonalnym, drugi sensualnym lub niekiedy empirycznym. Zdarzało się wprawdzie w historii filozofii wprowadzenie trzeciego źródła poznania – intuicji. Zapoczątkował to św. Augustyn, a w okresie modernizmu zmodyfikował Henri Bergson. Zawsze jednak rozum, zmysły lub intuicja dawały poznanie, wiedzę, którą uważano za mniej lub bardziej niezawodną. Tymczasem wyznanie Sokratesa: *wiem, że nic nie wiem* jest oczywistym paradoksem, ponieważ ktoś, kto uważa, że nic nie wie, wie jednak to, że nic nie wie. Punkt wyjścia ironii sokratejskiej przypomina w swej konstrukcji logicznej paradoks Greka-kłamcy: Grek Symonides powiedział, że wszyscy Grecy kłamią, czyli Symonides, ponieważ jest Grekiem, kłamie, a skoro kłamie, to nieprawdą jest, że wszyscy Grecy kłamią, jak twierdzi Symonides. Pozornie z tego paradoksu nie ma wyjścia. Ale wystarczy, że pozbawimy paradoks ramy modalnej „Grek Symonides powiedział”, a otrzymamy logiczny sylogizm na wzór sylogizmu Arystotelesa: Wszyscy Grecy kłamią (przesłanka większa), Symonides jest Grekiem (przesłanka mniejsza), *ergo*: Symonides kłamie (wniosek). Jak można przypuszczać, Kostas Varnalis zwrócił uwagę na paradoksalność punktu wyjścia dialektycznej metody Sokratesa i wprowadził trzeci zarzut. Ale też w swojej obronie nie dał ani jednej próbki dialektyki w przemówieniu Sokratesa, mimo że do zwyczaju sądowego należało zadawać pytania stronom i tak też zachował się Sokrates u Platona, badając Meletosa i ośmieszając jego odpowiedzi, przez co dowiódł, jak twierdził swojej niewinności⁵². Jest faktem zastanawiającym, dlaczego Kostas Varnalis nie przedstawił próbki dialektyki sokratejskiej, tym bardziej, że metoda dialogowa (dyskusyjna, *dialegesthai*) zdecydowanie kieruje się ku zagadnieniom moralnym, ku duszy i dbaniu o duszę⁵³. O dobro moralne, o poszczególną duszę można dbać wyłącznie za pomocą dialogu, czyli *logosu*, który stosując pytania i odpowiedzi, aktywnie wciąga nauczyciela i ucznia w jedno doświadczenie duchowe wspólnego poszukiwania prawdy. Metoda dialektyczna Sokratesa ma, zdaniem G. Reale⁵⁴, zasadniczo cele etyczne i wychowawcze, a dopiero wtórnie logiczne i gnozeologiczne. Skoro Sokrates u Varnalisa oskarżony jest dodatkowo o wykraczanie poza Logikę, dlaczego w utworze tak bardzo nacechowanym aspektem społecznym brakuje metody dialektycznej? Jest to tylko przypuszczenie, ale wydawać by się mogło, że

⁵² Sokrates w *Obronie Platona*: *Zatem, obywatele, że ja nie popełniłem zbrodni, takiej wedle skargi Meletosa, na to, zdaje się, nie potrzeba długiej obrony; wystarczy już i to.* Zob. Platon. *Obrona Sokratesa*, op. cit., 264 (28 a).

⁵³ Tak interpretuje moralny wydźwięk metody dialektycznej Sokratesa Giovanni Reale w *Historii filozofii starożytnej*. T. 1, op. cit., 369.

⁵⁴ Reale, G. *ibidem*, 370.

Sokrates Varnalisa nie usiłuje w swojej obronie nikogo już wychowywać. Opis jego podejścia do wygłoszenia mowy – ociąganie się, rozcieranie zeszywniałego kolana, drwiące stwierdzenie, że to sędziwie, których przewinienia wypomina, powinni byli się bronić – wskazują, że Sokrates nie ma złudzeń co do tego, że jest zdolny zmienić propozycję kary, ani też nie uważa, aby mógł wychować jeszcze, w tym ostatnim wystąpieniu, Ateńczyków. Nawet jego *daimonion* go opuściło, wyczuwając, że na nic się zda w ciele Sokratesa, zatem filozof może jeszcze tylko ze swej strony zaserwować dawkę szyderstwa i sarkazmu. Pomimo jędrnego języka i układu retorycznego mowy Sokrates Varnalisa wydaje się być zrezygnowany, bez nadziei na wskóranie czegokolwiek w społeczeństwie, z poczuciem, że jego misja życiowa dobiega końca. Równocześnie jest jednak przekonany głęboko o swojej wyższości moralnej i w swoim odczuciu, indywidualnym, przekonany o własnej niewinności. Pozostaje do końca wierny prawom, jak Sokrates z dialogu Platona *Kriton*, prosząc Platona – swego ucznia, oniemiałego wobec zachowania sędziów biegnących w pośpiechu po swoją takkę, o odprowadzenie do więzienia, celem dopełnienia wyroku. Sokrates Platona z dialogu *Kriton* odmawia ucieczki przygotowanej przez uczniów, powołując się na Prawa Ateńskie. W tym samym duchu zachowuje się Sokrates u Varnalisa – do końca posłuszny obywatel *polis*, ale bez złudzeń, że jeszcze teraz on może „naprawić” ludzi. Jak się zdaje, dlatego Kostas Varnalis nazwał swoją obronę *prawdziwą*. Sokrates szydzi przez cały czas swojego wystąpienia, ale to szyderstwo i sarkazm są jego bronią, nie zaś metoda dialektyczna. Być może, dlatego uważa, że jest wolny od wszystkich trzech zarzutów, także od wykracania przeciw prawom Logiki.

Utwór Kostasa Varnalisa, pozornie jasny, napisany rzeczywiście w języku „Scyty”, soczystym, odważnym w sformułowaniach, czasem wręcz sarkastycznym, wymaga wrażliwej lektury. Autor bowiem przenosi pomosty między czasami i koncepcjami filozoficznymi. Dlatego możemy powiedzieć o Sokratesie Varnalisa, iż jest diachroniczny.

W okresie modernizmu, z którym wiążemy sylwetkę pisarza, święciła triumfy filozofia Fryderyka Nietzschego, która uderzała w dotychczas uznawane wartości moralne. W związku z filozofią Nietzschego możemy mówić o przewartościowaniu wszystkich wartości. Filozof niemiecki⁵⁵ był podobnie jak Kostas Varnalis filologiem klasycznym i wiele swoich porównań i przenośni czerpał z antyku. Jego ideałem była postawa dionizyjska, pełna witalności, siły,

⁵⁵ W zasadzie Fryderyk Nietzsche był polskiego pochodzenia. Wywodził się ze zniemczonej rodziny Nickich. Pisał wprawdzie po niemiecku i Niemcy uważają go za swojego filozofa, ale on sam z Niemiec uciekał, pogardzał Niemcami, wytykając im ich wady, przykładowo uważał, że w kulturze Niemcy są spóźnieni dwięście lat w stosunku do Europy i nigdy już tego nie nadrobią. Por. Tatarkiewicz, W. op. cit., t. III, 163.

plodności życia, jego pędu, który znosi wszystkie granice, obala wszystkie prawa, rozbija wszystkie harmonie. Jak grecki Dionizos był dla Nietzschego symbolem siły i dynamiki, z której wywodzi się wszystko, co w dziejach twórcze i potężne, tak Apollo, bóg harmonii, niesie ze sobą to, co opanowane, przejrzyste, zamknięte, zrównoważone. Kultura antyczna, wydająca nam się tak bardzo apollińską, jest w swej osnowie, zdaniem Nietzschego, dionizyjska⁵⁶. „Przewartościowanie wszystkich wartości” oznacza u filozofa wykazanie bezwartościowości tego wszystkiego, co powszechnie za wartościowe uchodzi, i postawienie w to miejsce wartości prawdziwych, tzn. wartości życia, wolności silnego oraz założenia nierówności ludzi: między ludźmi są „lepsi” i „gorsi”, co uzależnione jest od tego, ile mają w sobie siły i życia. Dlatego też istnieje moralność panów i moralność niewolników. U podstaw pierwszej leży siła, dostojność, „patos dystansu”, czyli poczucie swej pozycji i wyższości, u źródeł drugiej leżą fałszywe ludzkie przekonania o równości, litości, zasadzie altruizmu i wyższości ogółu nad jednostką. Na temat ogółu zresztą Nietzsche miał bardzo marne zdanie, twierdząc, iż ogół posiada znaczenie tylko jako opór, który pobudza działanie wielkich i silnych jednostek i mówił o nim *bierz go diabeł i statystyka*⁵⁷. Zresztą Platon również wyrażał się z przekąsem o tzw. ogóle, posługując się w dialogach sformułowaniem *szerokie koła*, w znaczeniu powszechnej opinii publicznej, której przekonania nacechowane są potocznym myśleniem i brakiem głębszej refleksji. W kontekście tego, co powiedziane, może nieco dziwić niechęć Fryderyka Nietzschego do postaci Sokratesa i Platona oraz zgubnej dla silnych jednostek, jak uważał Nietzsche, idei dobra, którą później przyswoiło chrześcijaństwo, „platonizm dla ludu”⁵⁸, utrwalając panującą fałszywą, nacechowaną litością, altruizmem i współczuciem, moralność. Etyka, którą reprezentował Nietzsche, była „poza dobrem i złem”, to znaczy poza dobrem i złem moralnym pojętym w duchu chrześcijańskim. Warto może wspomnieć, że w ostatnich latach życia filozof zmienił antytezę Dionizos – Apollo na Dionizos – Chrystus, w której Chrystus – Bóg na krzyżu, symbolizuje ofiarę z własnego życia dla dobra ogółu ludzkości. Sam Nietzsche jest oczywiście pełnym sercem po stronie Dionizosa.

Wydaje się rzeczą niemożliwą, aby tak silnie oddziałująca w epoce modernizmu filozofia⁵⁹ nie znalazła odbicia w twórczości Kostasa Varnalisa. Już samo umiejscowienie w centrum utworu właśnie postaci Sokratesa, którą tak głęboko

⁵⁶ Por. Tatarkiewicz, W., op. cit., 168.

⁵⁷ Idem, 167.

⁵⁸ Określenie za Tatarkiewiczem, op. cit., 166.

⁵⁹ Drugą ważną filozofią dla kultury modernizmu była filozofia Henri Bergsona: tam, gdzie Nietzsche zadawał rany, Bergson niósł balsam łączności człowieka z naturą i Bogiem. Mimo wszystko jednak filozofia Bergsona została również potępiona przez Kościół w encyklice *Pascendi Dominici gregis* (*Wypasając stado Pańskie*) w 1907 r.

krytykował Nietzsche, stanowi rodzaj nawiązania dialogu z jego filozofią. Władysław Tatarkiewicz nazwał go wręcz „wrogiem Sokratesa, Platona, chrześcijaństwa i demokracji”⁶⁰. Uważny czytelnik dostrzeże, że w książce splatają się ze sobą wszystkie te motywy. Sokrates Varnalisa reprezentuje sobą nie tylko postawę sokratejską, ale również, jak już zostało to wspomniane, głosi platoński idealizm, uosabia sobą wszelkie wady sytemu demokratycznego, a także, ze względu na pojawiające się nawiązania do religii prawosławnej (jak np. w paragrafie 8. części II), koresponduje z chrześcijaństwem. Poza tym, w utworze pojawiają się często echa konkretnych poglądów Nietzschego. Motyw „śmierci Boga” widać już w prologu (par. 6.) – Sokrates nazywa węża Erechteusa *boskim bydłem*, na co zgromadzeni na jego obronie widzowie reagują gromkim śmiechem. Ateńskie społeczeństwo nie wydaje się być przesadnie religijne, a podkreśla to w cyniczny sposób fakt, że bezbożnikiem nazywają Sokratesa dopiero wtedy, gdy ten uznaje, że to jemu należy się ich wynagrodzenie. Jednocześnie pojawia się krytyka chrześcijańskiej wiary, która „zniewala” społeczeństwo. Zamiast dociekania praw społecznych, ludność wierzy w sprawiedliwość w życiu wiecznym. Niepewna nagroda na „tamnym świecie” ma rekompensować trudy doczesności. Według Nietzschego jedynie życie ma wartość; postępowanie według przykazań boskich marnuje energię, którą człowiek mógłby spożytkować w życiu doczesnym⁶¹. Metafora panów i niewolników również znajduje odbicie w *Prawdziwej obronie Sokratesa*, szczególnie w drugiej części apologii. Paragrafy 16–18 stanowią wręcz kwintesencję moralności pańskiej i niewolniczej: *Albowiem cel waszych „praw” – to karać nie winowajców, lecz pokrzywdzonych, i nie dawać rabować tym, co zostali obrabowani. Prawo – oznacza wolność silniejszych i bezsilność pozbawionych woli. Prawo – to nic innego jak interes silniejszych* (cz. II, par. 18). Warto zwrócić jeszcze uwagę, na padające w wypowiedzi Sokratesa słowo *wola*, tak bardzo kluczowe dla nietzscheizmu. W paragrafie 8. części IV pojawia się jeszcze bardziej dobitny opis nierówności społecznej wywołanej

⁶⁰ Tatarkiewicz, W., op. cit., t. III, 166.

⁶¹ Pomimo, że najslynniejszym krytykiem myśli chrześcijańskiej jest właśnie Nietzsche, to wspomniana myśl bierze początek już w filozofii Thomasa Hobbesa (1588–1679) w jego naturalistycznej etyce i polityce: w przeciwieństwie do Arystotelesa twierdził, że człowiek nie jest istotą społeczną, *zoon politikon*, a przeciwnie – z natury i instynktu każdy zajmuje się swoimi własnymi sprawami, każdy kocha siebie, jest egoistą, jedynym celem jest zachowanie siebie, jedynym dobrem – własne dobro. Nie ma praw ani obowiązków, które ograniczałyby człowieka, każdy ma tyle, ile dla siebie wywalczy. Stąd *status naturalis* człowieka to walka wszystkich przeciw wszystkim, *homo homini lupus* (por. Tatarkiewicz, W., op. cit., t. II, 66–69). Natomiast według koncepcji Juliana Offraya de La Mettrie’ ego, XVIII-wiecznego materialisty francuskiego, nawet w przypadku istnienia Boga, człowiek nie jest zobowiązany ani do jego kultu, ani do specjalnego trybu życia. Szcześnie ma przynieść ludzkości wyzbycie się religii (por. Tatarkiewicz, W., op. cit., t. II, 133–137).

rozdźwiękiem moralności: *Od najwcześniejszego dzieciństwa, w domu i na ulicy, w szkole, przyuczamy się, nawet o to nie pytając, co to jest dobro i zło – „prawo silniejszego”.* Jako siedemnastoletni młodzieńcy, o duszy świeżej i radosnej, wzruszonym dyszkantem przysięgamy wierność wszelkim Obowiązkom i Idealom – „prawu silniejszego”. Po odbyciu służby wojskowej i staniu się pełnoprawnymi obywatelami, słyszymy i sami głosić będziemy na agorze, w sądach, na zgromadzeniach ludowych, w teatrach, to samo – „prawo silniejszego”. Lecz skoro i malcy, i dorośli, i wczoraj, i dziś, i jutro wierzą w jedno i to samo, oznacza to, że istnieje prawo przez „istotę niebieską” zrodzone w niebiosach. I tak oto wędrujemy, nie zastanawiając się, drogą wyznaczoną przez los, związani ciasno jeden z drugim i przekonani, że interesy silniejszego są właśnie naszymi interesami. W interesie naszym leży, byśmy byli skrepowani, a nie wolni; w interesie naszym leży, byśmy byli krzywdzeni, a sami nie brali odwetu. A gdyby jakiś szaleniec raptem z nożem rzucił się, by wypruć bebechy Wilkowi, nadstawilibyśmy własne ciała i dusze, by przyjąć cios na siebie. A gdyby – o zgrozo! – Wilk znikł, natychmiast zaczęlibyśmy szukać innego, jeszcze bardziej krwiożerczego, by nas pożerał. Ponadto, w eseju Varnalisa można odnaleźć również oddźwięk hasła „życia jako celu samego w sobie”. Nietzsche uznawał życie za pierwszą, bezwzględną i, przede wszystkim pozytywną wartość, dzięki czemu wyszedł poza pesymizm Schopenhauera. W utworze widać ten optymizm szczególnie przy opisie z dnia życia Sokratesa (cz. III, par. 12–26) oraz w cytacie z paragrafu 2. III części: *Kiedym zrozumiał, że ci, co otaczają mnie, nie są duszami ani duchami, lecz odbytnicami, a życie nie ma innego celu prócz śmierci, nie szukałem szczęścia ani nie starałem stać się lepszym: byłem nim!*, szczególnie, jeśli odczytać te słowa w kontekście przekonania Sokratesa o jego wyższości duchowej i intelektualnej. W tej samej części apologii Sokratesa pojawia się charakterystyczne porównanie mędrca i dziecka (cz. III, par. 10), które znane jest przede wszystkim z *Tako rzecze Zaratustra* Nietzschego. Warto wspomnieć jeszcze o stosunku Nietzschego do kobiet, który jest przede wszystkim znany z cytatów typu: *Idziesz do kobiet? Nie zapomnij bicza! Czy: Kobieta jest niewymownie gorsza do mężczyzny, także mędrsza; dobroć w kobiecie jest już formą zwyrodnienia.* Chociaż pojawiają się dziś głosy sprzeciwu, które uzasadniają i interpretują słowa filozofa w inny sposób, przez długi czas był on uznany za nieprzejednanego wroga kobiet i kobiecości⁶². W utworze Varnalisa również można

⁶² Bez wątplenia, Nietzsche nie jest pierwszym i jedynym filozofem, którego filozofia nosi znamiona mizoginii. Jest kwestią sporną, jaki stosunek do kobiet żywił sam Sokrates. Arystoteles, uczeń Platona, mówi w *Retoryce* o niższości kobiety, uważając pochwałę mężczyzny (jego czynów) za rzecz piękniejszą niż pochwałę kobiety, gdyż ta z natury jest czymś gorszym. Ksenofont nie podaje informacji o jakimkolwiek równouprawnieniu moralnym mężczyzn i kobiet w myśli Sokratesa. Z drugiej strony, w dialogu Platona *Meneksenos* Sokrates wygłasza mowę pogrzebową, którą rzekomo poprzedniego dnia usłyszał od Aspazji, żony Peryklesa, nazywając ją swoją nau-

odnaleźć elementy mizoginizmu, np. w paragrafach 1–2 części IV (spytany o najbardziej filozoficzny i absolutny sposób miłości, Sokrates odpowiada: *najpierw trzeba ile mocy bić kobietę, a potem, kiedy zacnie się wić na podłodze, krzycząc i drżąc na całym ciele, powalić ją na grzbiet*) oraz w paragrafie 4. części III, przy opisie Ksantypy. W końcu, w *Prawdziwej obronie Sokratesa* pada pojęcie cnota (np. w części I, par. 7: *Obalwszy mnie, obywatele Ateńscy, chcą oni umocnić w waszych sercach zachwianą cnotę!*). Nawet jeśli przyjmiemy, że Varnalis używa tego słowa w sposób ironiczny, należy zwrócić uwagę, że Nietzsche krytykuje pojęcie cnoty – uznaje, że termin ten to gloryfikacja właściwości, do których zmuszeni są niewolnicy, takich jak pokora, łagodność, zaparcie się siebie⁶³. Uznając cały proces i egzekucję Sokratesa za „umocnienie cnoty”, a jego samego za kozła ofiarnego, poświęconego w imię Ideałów (czyli „prawa silniejszego”, moralności panów), można zauważyć całościową myśl nietzscheańską w eseju Varnalisa.

Wykazanie elementów filozofii Nietzschego w *Prawdziwej obronie Sokratesa* pozwala na zinterpretowanie pojawiającego się w tytule utworu przymiotnika *prawdziwy, alithini*. Jak już wcześniej wspomnieliśmy, pozornie dziwić może to, że w apologii Sokratesa Varnalis nie stosuje bezpośrednio dialektyki, metody filozoficznej przypisywanej antycznemu myślicielowi. Kluczem do zrozumienia utworu jest jednak dostrzeżenie dialogu wewnętrznego, dialogu rozgrywającego się „między wierszami”, dialogu koncepcji filozoficznych. Nietzschanizm jest przeciwstawiony sokratyzmowi łączącemu się z platonizmem. Na tej podstawie możemy rozpoznać przedstawione w eseju różne koncepcje dotyczące „prawdziwości” obrony zaprezentowanej przez Varnalisa.

Nietzsche twierdził, że nie istnieje obiektywna, wolna od percepcji struktura świata. Oznacza to, że prawda jest dokładnym odbiciem subiektywnego postrzegania, tym, za co uważa ją konkretna jednostka. „Prawdziwość” obrony Sokratesa Varnalisa odzwierciedla więc przekonania autora. W tym wymiarze jest tak samo prawdziwa, jak apologia spisana przez Platona czy Ksenofonta. Kolkwalnie mówiąc, prawda Varnalisa jest z jego punktu widzenia „prawdziwsza” niż ta zawarta w apologiach napisanych przez uczniów i przyjaciół Sokratesa, o których wspomina w 10. paragrafie prologu. Nie oznacza to jednak, że wspomniana prawda Varnalisa jest obiektywnie i historycznie „prawdziwa”, a jedynie stanowi refleksję autora.

W samej treści utworu pojęcie prawdy jest bardzo pejoratywne. W bajce Sokratesa (cz. II, par. 20–23) pod tym terminem kryje się po prostu wygodna dla warstwy rządzącej (czyli złodziei) interpretacja rzeczywistości, umożliwiająca

czytelką w retoryce. Sokrates Varnalisa z pewnością drwi z Ksantypy, poza tym ma drugą, młodszą żonę, co jest faktem nieznanym z życia Sokratesa.

⁶³ Por. Tatarkiewicz, W., op. cit., t. III, 165.

bezkarne zerowanie na warstwie biedoty. Prawda ma więc charakter umowny i wysoce ironiczny. Koncepcja ta koresponduje z wizerunkiem Sokratesa przedstawionym przez Arystofanesa w *Chmurach*, w krzywym zwierciadle sofistyki, która nie uznawała jednej obiektywnej prawdy, ale wielość prawd subiektywnych i przemijających. Sofistyka jest tu istotnym określeniem – Sokrates ma opinię „sofisty nad sofistami” (cz. II, par. 5) i, jak jest wspomniane w paragrafie 18. części III, ma zdolność *robienia białego z czarnego*. Nie jest jednak wiadomo, której wizji świata dotyczy „sofistyka” Sokratesa. Jeśli odniesiemy się do rzeczywistości skonstruowanej przez sofistów, którzy sami, jako relatywiści, powinni móc przemienić czerń w biel, znaczy to, że mamy do czynienia z odwrotnością. Jeśli sofista nazywa czerń bielą, znaczy to, że Sokrates na nowo przywraca oryginalne znaczenie słowa czerń. Prawda oznacza więc nie obiektywny stan rzeczy, ale jest wynikiem umowy społecznej.

Siłą Sokratesa jest jednak dostrzeżenie prawdy absolutnej, która wymyka się relatywizmowi. Epitet *alithini* oznacza zatem odejście od prawdy konwencjonalnej, prawdy sofistów, prawdy postrzeganej zależnie od punktu widzenia jak u Nietzschego i przejście do prawdy absolutnej, przynależącej do platońskiej koncepcji świata idei. Wyraża to porównanie zawarte w paragrafie 3. części I: *Dawniej mój umysł zazwyczaj zapuszczał się bardzo daleko, w jakąś krainę baśniową, krainę, gdzie ani ptak nie zaleciał, ani okręt nie dopłynął, albowiem kraina taka w ogóle nie istnieje. Wracał on stamtąd, zawsze wypełniony dźwiękami, blaskiem i bólem nieznośnym. Była to kraina Idei, obywatele Ateńscy! A temu, co choć raz jeden tam wstąpi, przytrafia się to samo nieszczęście, co Tejrezjaszowi, który ujrzał Pallas Atenę nagą: traci na zawsze wzrok! W paragrafie 6. części IV koncepcja Idei i ich prawdziwości jest przedstawiona jeszcze bardziej dobitnie i otwarcie: *Z początku niedojrzałym, a później dojrzałym już umysłem zawsze usiłowałem znaleźć jeden jedyne osąd, przydatny w każdym przypadku i obowiązujący wszystkich, to znaczy wieczny i niezmienny, niezawisły od czasu, przestrzeni i ludzi – sąd absolutny. Winien był zawierać w sobie coś boskiego, być „ideą”. „Idei” owej nie należało szukać w świecie zewnętrznym, przemijającym i zwodniczym. Należało jej szukać w naszej duszy, która jest niematerialna i nieśmiertelna. W głębi duszy spoczywają „idee-prawdy”, pogrzebane pod grubą warstwą rdzy: „zmysłów-pragnień” i „pragnień-interesów”.**

Sokrates buntuje się przeciwko relatywnej prawdzie (prawdzie nietzscheańskiej, prawdzie sofistów) i objawia prawdę uniwersalną, diachroniczną (prawdę absolutną, przynależącą do platońskiego świata idei) – *Falsz, złodziejstwo i hańba – oto daimonion państwa, oto „wewnętrzne bogactwo”, które was wywyższa! A później zjawił się mój „daimonion”, nowy „daimonion”, który próbował ożywić padlinę, tchnąć w nią przez trzcinę filozoficznego „ducha prawdy” i stworzyć z padliny czyste idee, niezawisłe ani od czasu, ani od ludzkich kapryśków w świecie nieograniczonego umysłu* (cz. IV, par. 16). Problemem okazuje się jednak nie tyle brak

jakiegokolwiek efektu w walce z nierównością społeczną, ale wręcz podtrzymywanie znieprawdzonego systemu. Odnoszenie się do „prawdy obiektywnej” nie poprawia niczych warunków życia. W paragrafie 19. części IV Sokrates sam stwierdza: *Tak oto moja filozofia podtrzymywała ustrój nierówności – „prawo silniejszego”*. *Daimonion* Sokratesa okazuje się nie sumieniem stojącym na straży sprawiedliwości, ale wręcz *aniołem stróżem publicznego Fałszu* (cz. V, par. 1). W ten sposób filozof korzy się i przyznaje do winy – wyrzuca sobie, że zaślepiiony przez *daimonion* zajmował się krytyką i demaskacją gwałcicieli prawa, a nie demaskacją samego prawa.

Wynika z tego, że „prawdziwość” *Prawdziwej obrony Sokratesa* polega na ironicznej i okrutnej zabawie konwencją inter-filozoficznego dialogu, na żonglowaniu pojęciem prawdy Sokratesa/Platona i Nietzschego. Wrażenie to dodatkowo potęguje fakt, że Sokrates wychodzi ze swojej historycznej roli i ściąga maskę starożytnego mędrca. Jest diachroniczny i staje się uniwersalną postacią dla wszystkich epok i systemów religijno-polityczno-społecznych. Wie, co stanie się w przyszłości – w całej fabule utworu wymiennie opisywana jest religia prawosławna i starożytny politeizm, filozof przepowiada narodziny Chrystusa i swoją późniejszą sławę oraz ma pełną świadomość przyszłych skutków swojej błędnej nauki. Sokrates znajduje się bez wątpienia poza ramami czasu i przestrzeni, stanowi symbol.

Na sam koniec swojej przemowy Sokrates żałuje, że brak mu było faktycznego czynu – tak zatracił się w krytyce jednostek rządzących, że nie wytłumaczył ludziom, że nic nie czyni ich niewolnikami poza ich własnym przyzwoleniem – *Haniebna filozofia naucza, że staliście się niewolnikami. Lecz ani bogowie, ani natura nie nakazali nasieniu waszych rodziców, by was poczęli jako niewolników. Uczynił was niewolnikami przypadek, a nawyk utrwalił ostatecznie ten wasz stan. Staliście się niewolnikami po to, żebyśmy my byli wolnymi* (cz. V, par. 8). Sokrates twierdzi, że gdyby tylko mógł cofnąć czas, to zamiast głosić idealizm, nawoływałby ludność do odebrania władzy ciemnościom. Obalenie „panów” nie miałyby na celu jednak odwrócenia ról społecznych, tak jak w filozofii Nietzschego, gdyż nie przyniosłoby to z sobą żadnej faktycznej zmiany i efektu – warstwa biedoty przejęłaby po prostu kompetencje warstwy rządzącej. Konkretnym działaniem mającym na stałe odmienić los wszystkich byłoby wprowadzenie socjalizmu i uczynienie wszystkich równymi. Prawda przysłoniła Varnalisowemu Sokratesowi właściwy użytek, który powinien był uczynić z własnego rozumu. Zamiast proklamować aktywne działanie, koncentrował się na pasywnej polemice. W swojej „prawdziwej” obronie przyznaje się więc do winy i uznaje swój błąd. Nie ma to jednak już żadnego znaczenia. Zniewolony lud nie chce prawdziwej wolności – *Do diabła z taką wolnością! Nie podoba nam się!* (cz. V, par. 8) – i zabija mędrca.

Na epitet *prawdziwa*, *alithini*, Kostas Varnalis zapracował zarówno wykształceniem filozoficznym, jak i zapatrywaniami społeczno-politycznymi. Oba aspekty twórczości literackiej Varnalisa łączą się w *Prawdziwej obronie Sokratesa*. Pisarz prowadzi dialog między koncepcjami filozoficznymi, które Europa otrzymała w spadku po starożytności, szczególnie z intelektualizmem etycznym Sokratesa i Platońskim światem Idei a filozofią zrodzoną w łonie modernizmu, kwestionującą spadek antyczny, nawet więcej – wrogo nastawioną wobec idealizmu i uznawanych powszechnie tzw. wartości moralnych, to znaczy nietzscheanizmem. Sokrates Varnalisa jest niezadowolony nie tylko ze swoich współziomków, ale także z siebie, ponieważ zdaje sobie sprawę, że jego *daimonion* tak naprawdę było na usługach stróża publicznego Fałszu i pomagało mu demaskować gwałcicieli prawa, podczas gdy należało demaskować prawo jako takie, źródło i przyczynę z jednej strony zakłamania społecznego, z drugiej braku prawdziwego obiektywnego wymiaru sprawiedliwości. Sokrates zdaje się być nieco rozdrażniony z powodu uświadomienia sobie dysonansu między tym, co mogłoby być, gdyby jego *daimonion* „nie poszło na służbę” i nie czekało na awans a tym, czego jest świadkiem – powszechnej obłudy, obojętności motłochu, nawet w tej konkretnej sprawie – sądzeniu jego za trzy przewinienia. Właśnie, trzecia wina Sokratesa – wykroczenie przeciw prawom Logiki, nieznamna z przekazów antycznych, jest w tym punkcie kulminacyjna: oto Sokrates zdaje sobie sprawę, że jego wyjściowe twierdzenie o wiedzy niewiedzy nic nie pomogło – Ateńczycy pozostali ignorantami w sprawach dobra, moralności i sprawiedliwości. A on – osądzony i skazany, obojętny swoim oprawcom po upływie czasu przewidzianego na sądzenie, stoi bez złudzeń, niczego już nie naprawi. Pozostaje mu tylko wewnętrzne poczucie obowiązku wobec prawa, tego, którego przewrotności nie zdołał za życia zdemaskować, a zatem prosi Platona, aby odprowadził go do więzienia. Czytelnik odczuwa gorycz Varnalisa. Jest to gorycz Sokratesa. Dlatego pisarz, identyfikując się z refleksją Sokratesa, nazwał swoją wersję obrony filozofa – *prawdziwą*.

Wielokulturowe Inflanty Polskie. Część I

KRZYSZTOF ZAJAS

Kiedy w roku 2014 Rosja dokonała agresji na wschodnią Ukrainę, posługując się tzw. rebeliantami, czyli swoimi obywatelami zamieszkującymi najechane terytorium, wśród kolejnych zagrożonych regionów na poczesnym miejscu znalazła się łotewska Łatgalia. Leżąca na wschodzie Łotwy kraina stanowi bowiem dzisiaj obszar zamieszkały w przeważającej części przez ludność rosyjskojęzyczną, bez względu na deklarację przynależności narodowej. To właśnie język rosyjski pełni w Łatgalii podstawowe funkcje komunikacyjne, dominuje w mediach, publikacjach i na ulicy, spychając urzędowy język łotewski do poziomu urzędowości wymuszonej, czyli zła koniecznego. Ci, którzy z uporem bronią się przed tą dominacją rosyjskości, jak tutejsi rodowici Łatgalczycy, należą do zdecydowanej i marginalizowanej mniejszości. Łotysze z Rygi mówią wprost o rusyfikacji Łatgalii, czasem głośno powątpiewając w sensowność utrzymywania w obrębie państwa krainy, która kulturowo i ekonomicznie (najbiedniejszy region Unii Europejskiej) w takim stopniu odstaje od reszty¹.

Nie zawsze tak było. Przyglądając się dzisiejszemu zawirowaniu tożsamościowemu i kulturowemu Łatgalii warto pamiętać, że chodzi o ziemię z ponad-

¹ W tekście niniejszym wykorzystuję i komentuję dane zawarte w rozdziale IV mojej książki (2008) pt. *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*. Kraków: Universitas, Kraków. 205–242 – „Projekt Inflanty”. Do niej także odsyłam wszystkich zainteresowanych literaturą przedmiotu i faktografią, służącą za podstawę niniejszych rozważań. Za możliwość wygłoszenia tego tekstu w charakterze wykładu monograficznego dziękuję Katedrze Ekokomunikacji na Wydziale Neofilologii UAM i jej kierownikowi, prof. Stanisławowi Pupplowi.

osiemsetletnią historią zachodnioeuropejskiej kolonizacji, a wcześniej – z historią pogańskich księstw Łatgalów i Żelów. Pierwsze zamki obronne (Wolkenberg, Kryżbork) – wystawione głównie przeciwko księstwu nowogrodzkiemu i pogańskim Łotyszom oraz Litwinom – pochodzą jeszcze z XIII wieku. Zwłaszcza ruiny tego pierwszego, uporczywie sterczące z zalesionego wzgórza nad jeziorem Ražno², znakomicie ilustrują dynamikę ówczesnej chrystianizacji i kolonizacji biorąc pod uwagę fakt, iż jest to zaledwie kilkanaście lub kilkadziesiąt lat po założeniu Rygi, odległej o dwieście pięćdziesiąt kilometrów. Ziemie te, atrakcyjne politycznie i gospodarczo jako styk kultury zachodniej i wschodniej oraz skrzyżowanie dróg handlowych, stanowiły przez osiem wieków pole nieustannych działań wojennych. Ich historię średniowieczną wypełniają opisy okrutnych walk chrześcijan z poganami, niemieckich rycerzy Zakonu Krzyżacko-Inflanckiego z księstwami ruskimi, bratobójczych walk pomiędzy plemionami bałtyckimi, a także krwawych konfliktów o dominację sił kolonizacyjnych Zachodu: papieskich biskupów i krzyżacko-inflanckich komturów³. Upadek średniowiecznego państwa zakonnego w Inflantach nastąpił głównie z powodu włączenia się do gry nowych mocarstw w Europie północno-wschodniej: carskiej Moskwy, Szwecji oraz nowopowstałej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Trwające niemal dwa wieki pomiędzy tymi państwami walki, zwane wojnami północnymi, doprowadziły do przejścia przez Rosję kontroli nad całym terytorium Inflant i przyczyniły się późniejszej rusyfikacji Pribaltiki, której polityczne, społeczne i kulturowe skutki możemy obserwować do dzisiaj.

Włączenie się Rzeczypospolitej do wielkiego planu podboju inflanckich terytoriów nastąpiło z powodu tzw. inkorporacji Inflant, której datę ustala się na 28 listopada 1561. Tego dnia w Wilnie pomiędzy ostatnim mistrzem Zakonu Krzyżacko-Inflanckiego, Gotardem Kettlerem, a namiestnikiem królewskim, Mikołajem Radziwiłłem, podpisany został układ (tzw. *pacta subjectionis*) przypieczętowany oddaniem się znacznej części Inflant (bez Estonii) pod opiekę Polski. Określenie „inkorporacja Inflant” dobrze oddaje całą złożoność owego aktu, w którym ziemie inflanckie przyłączone zostały do Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a właściwie wchłonięte przez nią, czemu następnie przez ponad dwieście lat usiłowały zaprzeczyć, podkreślając swoją odrębność.

² Wielokulturowość tamtych terenów przejawia się również w multiplikacji toponomastycznej, czyli że każda miejscowość, rzeka, jezioro mają nazwy w kilku językach, wszystkie nadal w aktywnym użyciu. Tutaj używam tylko nazw polskich, a zainteresowanych odsyłam do indeksów zawartych w moich poprzednich „inflanckich” publikacjach: Gustaw Manteuffel. 2007. *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich*, red. Krzysztof Zajas. Kraków: Universitas; Manteuffel, G. 2009. *Pisma wybrane*, t. I, *Inflanty Polskie. Listy znad Bałtyku*, red. Krzysztof Zajas. Kraków: Universitas.

³ Mówi o tym obszernie pierwsza część Gustawa Manteuffla *Zarysów z dziejów krain dawnych inflanckich...*, a także rozdział *Niemiecka historia Inflant* mojej książki *Nieobecna kultura*.

W układach i przywilejach z tamtego czasu tkwi jedna z przyczyn interesującej nas permanentnej wielokulturowości późniejszego województwa inflanckiego, które pozostało przy Rzeczypospolitej po przegranych wojnach północnych jako tzw. Inflanty Polskie. Teren ten, obejmujący cztery powiaty: dyneburski, lutyński, rzeżycki i marienhauski, zamieszkiwali niemiecko-inflanccy ziemianie, łotewscy (łatgalscy), litewscy, białoruscy i ruscy chłopci, rosyjscy i żydowscy kupcy, a po inkorporacji doszli również polsko-litewscy panowie oraz polscy i litewscy chłopci. Jeżeli do tego dodamy niewielkie grupy etniczne Estończyków, Tatarów, Ormian itp., otrzymamy typowo pograniczną, wielokulturową mieszankę, w której trudno mówić o jednej dominującej nacji. Tak było na wszystkich pograniczach kresowej Rzeczypospolitej, natomiast w Inflantach szczególną rolę kulturotwórczą odegrało niemiecko-inflanckie ziemiaństwo. W państwie zakonnym w Inflantach była to klasa społeczna wysoko uprzywilejowana, z tego prostego względu, że sama dla siebie ustanawiała prawa i obowiązki. Kiedy doszło do negocjacji z Polską na temat inkorporacji, jednym z ważnych jej argumentów było zachowanie dotychczasowej pozycji oraz zrównanie w prawach z polską szlachtą. Król Zygmunt August zgodził się na jedno i drugie, i tym sposobem szlachta niemiecko-inflancka wskutek połączenia z Rzeczypospolitą stała się pod koniec XVI wieku najbardziej uprzywilejowaną klasą w Europie. Przez następne dwieście lat jej główne polityczne zabiegi polegały na umacnianiu wpływów w Inflantach Polskich i zachowaniu owych fantastycznych przywilejów.

Włączenie w obręb republiki sarmackiej ziemian niemiecko-inflanckich, na podstawie nieprecyzyjnych warunków i osobistych deklaracji polskiego króla, stworzyło kapitalną sytuację, w której Inflantczycy zarazem byli i nie byli obywatelami Rzeczypospolitej. Z jednej strony podkreślali swoją lojalność wobec dworu w Warszawie oraz sejmu, zarówno koronnego jak i litewskiego, z drugiej natomiast – zaznaczali swoją odrębność i powoływali się na gwarancje praw do języka urzędowego, wyznania i własnego porządku legislacyjnego (*Sprache, Glaube, Recht*). Skutek był taki, że deklarująca swoją polskość szlachta inflancka mówiła po niemiecku i francusku, wyznawała protestantyzm i funkcjonowała na podstawie własnej, lokalnej jurysdykcji, starając się odróżnić zarówno od szlachty koronnej, jak też litewskiej⁴. Przez pewien czas forsowano nawet określenie „Rzeczpospolita Trojga Narodów” uważając, że jest to w istocie państwo polsko-litewsko-inflanckie. Tak przynajmniej uważali sami Inflantczycy, pozorując polonizację i katolicyzację, podczas gdy Litwini uważali ich za część

⁴ Gdy przedstawiciel jednego z najlepszych rodów polsko-inflanckich, Jan Andrzej Plater, przeszedł w roku 1695 (sic!) z protestantyzmu na katolicyzm, król polski tak się ponoć ucieszył z tej konwersji, że natychmiast z radości mianował go wojewodą inflanckim. Musiał to być zatem przypadek dosyć odosobniony i spektakularny, z którego mamy prawo wnosić, że większość ówczesnej szlachty inflanckiej niemieckiego pochodzenia była nadal protestancka.

Wielkiego Księstwa Litewskiego, natomiast szlachta koronna – za inflanckich Niemców.

Obok, a właściwie naprzeciw szlachty niemiecko-inflanckiej, znalazła się w Inflantach polskich szlachta polsko-litewska, traktująca nowe nabytki Rzeczypospolitej raczej jako łup wojenny, niż jako część federacyjnego państwa. W istocie, część terytorium stanowiły królewszczyzny, przejęte wskutek wojen ze Szwecją i z Rosją, na których osiedlani byli zasłużeni weterani. To głównie dzięki uprawianej przez nich propagandzie stara szlachta niemiecko-inflancka miała problemy z zaświadczeniem swojej lojalności wobec Warszawy. Udowodnianiem tej lojalności zajmowała się przez z górą trzysta lat. Same Inflanty Polskie i sąsiednia Kurlandia – przypadająca Polsce jako lenno z rodem Kettlerów na tronie – stały się synonimem dziwności, nieokreślonej tożsamości i podejrzanych aspiracji, a w literaturze przedmiotem kpin. Nawet zupełni ignoranci spytani o Inflanty, przytaczają rzekomą anegdotę z *Trylogii* Sienkiewicza o tym, jak to Zagłoba „sprzedawał Inflanty”, zdradzając ignorancję podwójną, i wobec krainy, i samego Sienkiewicza. Naprawdę było tak, że w III tomie *Potopu*, podczas oblężenia Zamościa, Zagłoba radzi staroście zamojskiemu, by w odpowiedzi na ofiarowanie mu województwa lubelskiego (którym już rządził) podarował królowi szwedzkiemu Niderlandy (o które Szwecja bezskutecznie walczyła w wojnie trzydziestoletniej). Natomiast kilka rozdziałów dalej Zagłoba żąda od Szwedów Inflant i pieniędzy za pokój: „Niech ustąpią Inflanty i miliony pozwolą, darujęm ich zdrowiem” (t. III, rozdz. VII). Jakim cudem obie te anegdoty złączyły się w jedną, mylną, trudno powiedzieć, świadczy to wszakże o nieszcześliwej i permanentnej nieokreśloności inflanckiej krainy, która nawet w żartach nie zdołała zachować swojej tożsamości.

* * *

Już na samym początku polskiej historii Inflant powstała kwestia fundamentalna związana z pytaniem, co właściwie i do czego zostało przyłączone. Świetnie to widać w pierwszej próbie uchwycenia substancji politycznej i geograficznej regionu, podjętej już w sześć lat po inkorporacji, czyli w roku 1567. W Królewcu, w drukarni Daubmanna, ukazała się niewielka książeczka pod symptomatycznym tytułem: *Wszystkiey Lifflandzkiey ziemie, iako przed tym sama w sobie była, krótkie a pożyteczne opisanie*, której głównym celem było uobecnienie czegoś, co wprawdzie zostało właśnie przyłączone do Rzeczypospolitej, ale co w powszechnej świadomości nie istnieje. Jej autorem był **Marcin Kwiatkowski z Rożyc**, zwany również Quiatkoviusem (? – 1588), pisarz reformatorski, adaptator *Konfesji Augburskiej* Melanchtona na gruncie polskim (1561), tłumacz *Książeczek rozkosznych a wielmi pożytecznych o poczciwym wychowaniu...* Pietra Paula Vergerio (1564), który swoim humanistycznym wykształce-

niem służył dworowi książęcemu w Prusach. Z dworem tym związana jest również naczelną intencją inflanckiej publikacji, mająca posłom królewskim w Warszawie przybliżyć wieści o właśnie inkorporowanych ziemiach, podkreślając ich wartość i ważność dla polskiej polityki. W umieszczonej na początku dedykacji Kwiatkowski przyznaje, iż wiadomości o Inflantach zaczerpnął z książek i relacji „statecznych ludzi”, i na tej podstawie dopiero o „tej Lifflandckiej ziemi szersze i dostateczniejsze językiem polskim książeczki uczynił”⁵. Inaczej mówiąc Marcin Kwiatkowski, jak na rasowego humanistę przystało, zajmował się kompilacją, adaptacją i imitacją cudzych tekstów na potrzeby doraźnych celów wydawniczych i politycznych, załatwiał zatem jakiś ważny interes pruskiego księcia Albrechta, którego wówczas był dworzaninem. Adresatami uniżonej dedykacji we wstępie byli posłowie królewscy. O jaki zatem interes mogło chodzić?

Rządzący w Królewcu ród Hohenzollernów nienajlepiej czuł się w roli lennika Polski i w jego dalekosiężnych planach majaczyła próba zjednoczenia Brandenburgii, Prus i Inflant w jeden wielki organizm państwowy pod ich berłem. W tym kierunku szły główne zabiegi dyplomatyczne pruskiego dworu, a Polska odgrywała w nich rolę zarówno najważniejszego sprzymierzeńca, jak i zawady na drodze do sukcesu. Inaczej mówiąc mogło chodzić o to, by namówić Polaków do militarnej interwencji w Inflantach i wyparcia stamtąd Moskwy, a w dalszej przyszłości o przejęcie terytorium za pomocą dyplomatycznych intryg. Ślad takiego myślenia znajdujemy w *Diariuszu posłów inflanckich* z roku 1561, powstałym podczas negocjacji inkorporacyjnych i świadczącym o ciekawym skrzyżowaniu interesów politycznych wokół naszej krainy. Dokument ten, przytoczony w całości przez Gustawa Manteuffla, stanowi relację z poselstwa inflanckiego na dwór królewiecki, w celu rozpoznania warunków politycznych i ekonomicznych wcześniejszego przyłączenia Prus do Polski. Wysłannicy mistrza Gotarda Kettlera chcieli się dowiedzieć, na co mają uważać przy sporządzaniu *pactum subjectionis*, jakie zapisy są dla nich korzystne, a jakich powinni unikać. Dłuższy cytat z tego dokumentu pokaże nam ciekawy kontekst dyplomatyczny, włącznie z ukrytym interesem Hohenzollernów:

Jakoż, sądzi on [Kanitz – sekretarz księcia Albrechta], iż poddanie się Polsce mogłoby zostać tak przeprowadzonym, aby bez szkody dla króla polskiego, było jednakże z korzyścią dla hermistrza i wszystkich krain inflanckich, a mianowicie: w *pactum subjectionis* powinno być wyrażone, że król polski został od cesarstwa rzymskiego uproszo-

⁵ Korzystam tu z fotokopii oryginału, dostępnej w Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Rydze, LVVA 6984, t. I, z. 3, nr 1. Więcej informacji o Marcinie Kwiatkowskim znajdzie czytelnik w pracy Kwiatkowski, M. 1997. *Pisma. Edycje królewieckie*, red. Marian Pawlak. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.

ny, by zagrożone od Moskwy kraje inflanckie obronić, że taka obrona cudzego kraju bez własnych korzyści jest nader kosztowną i uciążliwą dla Jego Królewskiej Mości i że tego rodzaju bezinteresowna opieka, nie mogąc być bardzo groźną dla wiecznego wroga (...), staje się bez korzyści dla Inflant, przeto kraje inflanckie poddają się całkowicie królowi polskiemu, jako swemu dziedzicznemu panu (...), pod tym wszakże warunkiem, że gdyby w przyszłości cesarstwo rzymskie chciało zwrócić królowi polskiemu wszystkie koszty teraźniejszej obrony ziemi inflanckiej i koszty późniejsze utrzymania całości jej granic, to Inflanty do cesarstwa napowrót zwrócone zostaną i owa „subjekcyja” nie stanie zgoła na przeszkodzie⁶.

Po pierwsze, sekretarz księcia pruskiego sugeruje, że Inflanty nadal należą do Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, które reprezentuje na tych terenach dynastia Hohenzollernów. Po drugie, że inkorporacja ma nastąpić na prośbę Cesarstwa, a przyłączone ziemie stają się własnością dziedziczną polskich królów. Po trzecie jednakże, jeśli będzie taka wola, Cesarstwo może odkupić z powrotem Inflanty od Polski, zwracając jej poniesione wskutek wojen z Moskwą koszty. Na zdrowy rozum biorąc, byłoby to właściwie coś w rodzaju „wypożyczenia” Inflant Rzeczypospolitej, aby ta mogła skutecznie oczyścić je z najeźdźców, z możliwością zwrotu po ustaleniu wysokości odszkodowania. Trudno się zatem dziwić, że w pojęciu sejmu koronnego kraina ta przypadająca Polsce, zarazem pozostając pod obcymi wpływami i mogąc od niej w każdej chwili odpaść.

Książeczka była typowym dziełem XVI-wiecznym również w tym sensie, że odwoływała się do kosmograficznego modelu jako obowiązującego wzorca pisania naukowego. Marcin Kwiatkowski z Rożyc próbował opisać całość Inflant na wzór „inszych Kosmography”, z których korzystał. Całość ta, nawiasem mówiąc, nie wygląda zachwycająco. Dokonując rozeznania we wpływach militarnych wylicza, że w rękach Moskwy znajdują się 22 zamki, w rękach Szwedów 5, księcia holsztyńskiego Magnusa 4, a także 11 zamków zburzonych i opuszczonych, pomijając zamki biskupie oraz te w Kurlandii. Obce wojska zajmują zatem niemal połowę Inflant. Ostrze propagandy autora *Wszystkiew Lifflandczkiew ziemie...* skierowane było przeciwko Moskwie, której przypisane zostały cechy najgorsze:

Tu nie oznajmuję ani wypisuję komór, to jest dworów, ani mniejszych urzędów, którą wszystkie ziemice ze wszystkimi kluczami, starostwy, miasta, zamkami, dworami i wszelakimi urzędami, tak wielkimi jako małymi, zapamiętały Moskwicini, naprzeciw przykazaniu Bożemu i prawu świeckiemu, posiadł. A Panie Boże daj, o co się mamy ustawicznie modlić, i sami się do tego z pilnością przyczynić, iżeby jego Królewska M.

⁶ Manteuffel, G. 2013. *Pisma wybrane*, t. II, *Portrety miast inflanckich. Pieśni gminne*, red. Krzysztof Zajas. Białystok: IBnDKE. 305.

tego gwałtownika prawa Bożego i Ludzkiego, a rozlewcę niewinnej krwi chrześcijańskiej, mógł potłumić⁷.

W dalszych partiach tekstu autor skrupulatnie wypisuje wszystkie krzywdy wyrządzane przez Rosję w Inflantach, wpisując się tym samym w retorykę zachodniej rusofobii, bardzo wówczas – w latach kwitnącej reformacji i paraliżującego lęku przed carem Iwanem IV Groźnym – popularnej. Widać również, jak zależy mu na przekonaniu posłów królewskich do misji oswobodzenia Inflant spod obcego jarzma, które od kilku lat stanowią jej integralną część.

Z drugiej strony widoczna jest również tendencja odwrotna. Inflanty zostały przedstawione w małej królewskiej kosmografii jako odrębna całość, byłe państwo zakonne, wewnątrznie zróżnicowane, osobne jednak wobec każdego z najeżdżających je imperiów. Kwiatkowski mówi o jego granicach, wylicza poszczególne krainy i jednostki terytorialne, do pewnego stopnia ignorując fakt, że politycznie państwo to przestało właśnie istnieć. Atrakcyjność inflanckich ziem dla Polaków polegać miała głównie na ich bogactwie i rozległości, ale nie na tym, że stanowią integralną część Rzeczypospolitej. O tym należało warszawskich posłów dopiero przekonać i w tym celu dworzanin pruskiego księcia napisał kosmograficzną broszurę.

* * *

Kolejny ciekawy obrys całości ziem inflanckich pojawił się dwa stulecia później, a dokładnie w roku 1750, kiedy to kasztelan inflancki, **Jan August Hylzen (1702–1767)**, wydaje dzieło pod barokowym tytułem *Inflanty w dawnych swych i wielorakich aż do wieku naszego dziejach i rewolucjach; z wywodem godności i starożytności Szlachty tamecznej, tudzież praw i wolności z dawna i teraz jej służących zebrane i Polskiemu światu do wiadomości w Ojczystym języku podane przez Jaśnie Wielmożnego Jmci Pana Jana Augusta Hylzena, KASZTELANA inflanckiego, STAROSTĘ sądowego brasławskiego, MARSZAŁKA na ów czas W. Trybunalskiego W. X. Lit. Roku Pańskiego 1750, dnia 2 stycznia w Wilnie w drukarni J. K. M. Akademickiej Societatis Jesu*. O ile Marcin Kwiatkowski był królewskim ignorantem, korzystającym głównie z cudzych opracowań i relacji, o tyle Hylzen pisał z pozycji zasiedziało ziemianina niemiecko-inflanckiego oraz polsko-inflanckiego, które to dwa określenia nie wykluczają się, a uzupełniają. Pochodził ze starego rycerskiego rodu de Hülsen i zaledwie jego ojciec dokonał spolszczenia nazwiska, oczywiście w celach autoreklamy na dworze warszawskim, gdzie starał się o zachowanie sukcesji ziem inflanckich dla synów. Majątki rodowe leżały na terenie województwa inflanckiego, czyli Inflant Polskich, które zawar-

⁷ LVVA 6984, t. I, z. 3, nr 1, 8–9.

tą w nazwie polskość musiały od czasów Zygmunta Augusta wciąż na nowo zaświadczać.

Przyglądając się tytułowi łatwo odnajdziemy w nim wszystkie ważniejsze składniki Hylzenowskiej argumentacji: dzieje odrębne Inflant, zasiedloność lokalnej szlachty i związane z tym odwieczne prawa, Polacy jako adresaci publikacji oraz język polski jako deklaracja patriotyzmu i środek na dotarcie do odbiorcy. Niebanalnym elementem wywodu były godności i urzędy autora, umieszczone na stronie tytułowej. Chodziło o to, by z historii i kulturowej odrębności Inflant Polskich uczynić argument prawny i polityczny, czego wsparciem miało być przywołanie także sądowej funkcji Hylzena.

Wyłuszczone we wstępie cel ogromnej i nieco dziwacznej publikacji został sformułowany następująco:

Takowa wielorakość namnożonych praw Inflantskich pokąd porządnej i dowodnej nie było informacji z historii teje Prowincji pochodzącej; kiedy, z jakich przyczyn i jakowym sposobem jedne ustały, drugie nastąpiły, zawiłą sprawowała trudność do pojęcia i rozeznania onych. Przeto nie masz czemu się dziwować (...), że kiedy wszystkie dobra Szlacheckie, które przedtem za Krzyżaków lennym szły prawem, na dziedziczne i wieczyste od Króla Zygmunta Augusta przy inkorporacji Inflant do Rzeczypospolitej wyraźnie są zamienione, a zatem nie innym, tylko dziedzicznym prawem powinny być dzierżane; z tym wszystkim przez niewiadomość esencjalnego tego prawa, po większej części za otrzymaniem niesłusznym przywilejów na lenne lub dożywotnie poszły dzierżawy⁸.

Jan August Hylzen znany był ze swojej pazerności na dobra, nie tylko inflanckie, a zatem monografia Inflant była mu potrzebna również do załatwienia interesu, nieco jednak odmiennego od interesów pruskiego dworu w XVI w. Chodziło o przypomnienie Polakom, że kraina ta została do Rzeczypospolitej przyłączona dobrowolnie, za powszechną aprobatą jej wolnych obywateli, a zatem nie wskutek podbojów i prawa nadane tamtejszej szlachcie w *Privilegium Sigismundi Augusti* nadal obowiązują. Więcej – idą przed prawami późniejszymi, nadawanymi nowoosiadłej szlachcie polsko-litewskiej na dobrach królewskich. Księga napisana została po to, by przypomnieć obowiązujące prawa, czyli *de facto* ustanawiać je na nowo, na swoją korzyść.

Za argumentacją Hylzena stoi konflikt pomiędzy starą i nową szlachtą polsko-inflancką, przy czym ta pierwsza jest nieustannie podgryzana przez tą drugą jako „niemiecka”. Przybywający z Rzeczypospolitej ziemianie z nadaniami od króla traktowali Inflanty Polskie jako zdobycz wojenną i zajmowali terytoria, które zdaniem autora *Inflant* im się nie należały (indygenat). Możemy sobie

⁸ Jan August Hylzen, 1750. *Inflanty...* Wilno: W Drukarni J.K.M. Akademickiej Societatis Jesu. A3–A4. Korzystałem z egzemplarza udostępnionego mi przez Bibliotekę Miejską w Rydze.

wyobrazić, że polemizował on z odmienną interpretacją stanu politycznego województwa inflanckiego, zgodnie z którą ci z nowymi nadaniami również są szlachtą polsko-inflancką, więc mają równy tytuł do gruntów i urzędów. Podłoże konfliktu miało charakter legislacyjny i ekonomiczny (interes), dlatego też starosta sądowy braclawski postanowił uporządkować stan prawny pisząc historię krainy po swojemu. Księga jest nie tyle spisaniem dziejów Inflant Polskich, ile dowodem w inflanckiej sprawie tutejszej arystokracji niemiecko-bałtyckiego pochodzenia:

Naycelniejszy Domów y Imion zaszczyty pochodzą y wyznaczają się naybardziej z starożytności y zasług. Byłoby to grubey w politycznych rzeczach niewiadomości podlegać cenzurze, nie przyznać Rycerstwu Krzyżackiemu: że będąc sam z nayprzedniejszych Rycerstw Chrześcijańskich, jednym był on, oraz y podziśdzień jeszcze jest złożonym z wyboru dawnych y zacnych Domów⁹.

Aby ustanowić wyraźną granicę pomiędzy zasiedzianymi Inflantczykami pochodzenia niemieckiego, a szlachtą napływającą do Inflant Polskich po roku 1561, nasz autor posłużył się dosyć ryzykownym argumentem o wyższości Krzyżaków nad Polakami i dla uzasadnienia swego wywodu przywoływał mnóstwo dokumentów. Jego dowodowa zapamiętałość doprowadziła do tego, że *Inflanty...* mają bardzo nierównomierną i przez to dziwną kompozycję. Po pełnym pouczeń i oburzenia na polską ignorancję wstępuje przychodzi kilkaset stron odpisów rozmaitych aktów prawnych i przywilejów, poświadczających słuszność Hylzenowej argumentacji. Tym samym księga nie historią, nie jest też kroniką, chociaż autor lubi nazywać siebie kronikarzem. Przedstawia dowód w sądowej sprawie o pierwszeństwo w obejmowaniu urzędów inflanckich, a fundamentem tego dowodu jest podkreślenie odrębności Inflant Polskich, której faktyczni gospodarze są i zarazem nie są Polakami. Widoczne to jest w dydaktycznym zakończeniu wstępnego wywodu kasztelana:

Na koniec, z jakiego powodu część większa Inflant z nienagrodzoną dla Rzeczypospolitej szkodą Szwedom się podała? Zbawienną stąd na przyszłe czasy weźmiemy naukę, żebyśmy do takich awulsji i ujmy krajów Rzplitej przez popełnione w politycznym rządzie sołeczmy, jak się z Inflantami stało, podobnych nie nastęrczali okazji¹⁰.

Los Inflant ma być również przestrogą dla Polaków, by trochę rozsądniej i z szerszymi horyzontami uprawiali swoją politykę wobec „krajów Rzplitej”, co możemy przełożyć na nasze wielokulturowe kategorie, jako apel o poszanowanie regionalnej odmienności. Hylzen podjął się trudnej próby wytłumaczenia obywatelom sarmackiej republiki, że stara arystokracja niemieckiego pochodze-

⁹ Hylzen, J.A. *Inflanty...*, cyt. za: Manteuffel, G. *Pisma wybrane*, t. I. 49.

¹⁰ Hylzen, J.A. *Inflanty*. A2.

nia jest wierna i lojalna wobec Korony polskiej, posiada jednak swoją specyfikę kulturową i historyczną, wymagającą odpowiedniego potraktowania. Słysząc tu głos obywatela, który pomieszkując w stolicy (Hylzen wystawił wielki pałac w Warszawie, nieopodal Zamku Królewskiego, znany później jako pałac Mostowskich), musi posłom i dostojnikom tłumaczyć, co to znaczy pochodzić z Inflant Polskich, leżących gdzieś na „kresach kresów”. Dwa wieki po przyłączeniu do Rzeczypospolitej w powszechnym (ignoranckim) odbiorze stanowiły one nadal zbyteczną i śmieszną krainę *ubi leones*, z której „inności” trzeba się panom sarmatom tłumaczyć.

* * *

W przypadku kultury dawnych Inflant Polskich mamy do czynienia z dosyć rzadkim jak na naszą historię zjawiskiem, czyli polonizacją Niemców. Wprawdzie nazywanie starej arystokracji inflanckiej „Niemcami” wymaga zastrzeżeń (byli to Bałto-Niemcy, od wieków osiadli na tamtych ziemiach i stanowiący coś w rodzaju rycerskiej skamieliny), niemniej w powszechnym odbiorze uchodzili za przedstawicieli kultury niemieckiej i luterńskiego wyznania. Bronili swojej osobliwej tożsamości inflanckiej przez cały okres przynależności do Rzeczypospolitej Obojga Narodów, przechodząc pod władzę carskiej Rosji dopiero po pierwszym rozbiore. Udało im się przetrwać z tą swoją odrębnością do początku XIX w., kiedy to wraz z wolnościowymi powiewami z Zachodu i nową, romantyczną definicją wolności w kulturze polsko-inflanckiej aktywizuje się idea patriotyzmu polskiego. W ciągu dwóch wieków polskiej dominacji nasi Inflantczycy bezustannie powoływali się na swoje przywileje (*Sprache, Glaube, Recht*) i dopiero wraz z nastaniem zwierzchności rosyjskiej doszli do wniosku, że są Polakami. Nie nastąpiło to od razu, czasy napoleońskie i nawet powstanie listopadowe mają stosunkowo łagodny przebieg w Inflantach (choć to stamtąd przychodzi do Litwy wojownicza-symbol, Emilia Plater), a problem zaostrza się wraz ze wzmożoną rusyfikacją dawnych kresów wschodnich Rzeczypospolitej.

Gustaw Manteuffel (1832–1916) miał w kwestii uobecniania Inflant Polskich zadanie jeszcze trudniejsze, niż jego poprzednicy. Kiedy w roku 1969 wydawał w Rydze po niemiecku swoją pierwszą monografię *Polnisch-Livland*, województwo inflanckie nie istniało już od niemal stu lat, a od dramatycznego powstania styczniowego minęło lat pięć. Tragiczny epizod powstańczy, zakończony spektakularnym rozstrzelaniem jednego z lokalnych przywódców, Leona Platera, w twierdzy dyneburskiej (jest tam dzisiaj tablica upamiętniająca to zdarzenie), wywołał u Rosjan furję i przyczynił się do wzmożenia rusyfikacji i prześladowań Polaków. Zażywająca dotychczas względnego spokoju i wygody życia dworskiego na inflanckich kresach szlachta padła ofiarą represji w postaci rujnu-

jących kontrybucji, podatków i sekwestracji majątków, skutkiem czego masowo uciekała do Rygi, Wilna i dalej na Zachód, do innych zaborów. Życie polskiego dworu w Inflantach zamarło, a wraz z nim poczucie przynależności kulturowej i cywilizacyjnej wspólnoty kresowych ziemian. Swoją niewielką książeczką Manteuffel próbował zachować w pamięci krainę właśnie odchodzącą bezpowrotnie w historyczną przeszłość.

Pisał po niemiecku, ponieważ po polsku nie umiał. Języka polskiego uczyła go matka, zdeklarowana katoliczka, ale nie czuł się w nim pewnie i w piśmie posługiwał się niemieczyzną. Sytuacja uległa zmianie, kiedy na jego publikację entuzjastycznie odpowiedział Józef Ignacy Kraszewski. Namówił Manteuffla do wydania książki po polsku, i po kilku latach bezskutecznych poszukiwań dobrego tłumacza autor postanowił dzieło przełożyć samodzielnie. Skutkiem tej aktywności były wydane w 1879 r. w Poznaniu *Inflanty Polskie, poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmowiekową przeszłość całych Inflant*, znacznie rozbudowane w stosunku do niemieckiego oryginału i uzupełnione tablicami genealogicznymi oraz wykazem wszystkich miejscowości i majątków, kościołów, kaplic, cerkwi, zborów, wraz z obecnymi i byłymi właścicielami. Nie była to praca w ścisłym sensie historyczna; Manteuffel, wzorem poprzedników, próbował zbudować pełny obraz krainy, zbierając wiedzę z zakresu geografii, historii, etnografii, ekonomii, genealogii, geologii i archeologii, historii sztuki i literatury. Tworzył syntezę, mającej nie tyle oddać stan faktyczny (choć i taka ambicja stała za tą próbą), co stworzyć złudzenie odrębnego istnienia krainy, która właśnie przestała istnieć. Wsparciem dla tego zamierzenia miało być uruchomienie całego dostępnego aparatu badawczego ówczesnej nauki.

Manteuffel zaczął jako badacz folkloru wschodniolotewskiego, czyli łatgalskiego, zapisując dawne chłopskie pieśni w oryginalnym języku i łańskim alfabecie. Dzięki temu dzisiaj funkcjonuje w historii Łotwy jako jeden z fundatorów jej kultury, któremu na nagrobku w rodzinnych Drycanach napisano: „Przyjacielowi Łotyszy”. Język polski był więc trzecim, a właściwie czwartym jego językiem pisanym (po niemieckim, górnołotewskim i łacinie), do swojego patriotyzmu polskiego dochodził więc dosyć okrężną drogą. Być może przez to właśnie jego późniejsze deklaracje przywiązania do kultury polskiej i katolickiego Kościoła mają szczególną wagę.

U podstaw inflantologicznej pracy Gustawa Manteuffla widać podobną jak u poprzedników trudność, to znaczy świadomość zaczynania od początku. Już na wstępie, podchodząc do tematu Inflant Polskich, powtarza po Kwiatkowskim i Hylzenie zarzut o powszechnej nieznajomości rzeczy:

Wiadomości rzadko napotykanie o tej części kraju, należącego niegdyś do rycersko-zakonnego państwa, w obszerniejszych nawet dziełach, traktujących o Nadbałtyckich prowincjach, nie tylko że nie rozwiązują wielu ważniejszych kwestii, ale nadto, pod

względem geograficznym, statystycznym, etnograficznym i historii rozwoju umysłowego powtarzają szereg grubych błędów. Obalamuony czytelnik nie jest w stanie z dzieł tych dowiedzieć się, gdzie kraj ten leży, jaki jest jego ustrój, kto go zaludnia¹¹.

Ignorancja jest wszechobecna, ogarnia nie tylko powszechnego odbiorcę, ale również autorów dzieł dotyczących jego rodzinnego kraju. Trzeba podjąć na nowo trud ustanawiania ułomnego bytu Infant Polskich. Chęć wyjaśniania błędów i prostowania przekłamań w cudzych publikacjach wydaje się jednak w argumentacji autora jedynie pretekstem, ponieważ nie wiadomo właściwie, kto i w jakim celu miałby poznawać „ustrój” kraju, którego formalnie nie ma. Jak kiedyś Hylzen, tak teraz Manteuffel musi tworzyć substancję inflanckiej krainy z niczego, a ściślej rzecz biorąc – z Hylzena oraz niczego. Wprowadza jednak ciekawe i z punktu widzenia badań kulturowych istotne modyfikacje, uzupełnia bowiem swój opis o charakterystyki poszczególnych grup etnicznych zamieszkujących Inflanty Polskie (za co chwali go Kraszewski), w charakterystycznej zresztą kolejności. Najpierw pojawia się ludność miejska – Polacy, Żydzi, Rusini, Rosjanie i Niemcy, następnie ludność wiejska – Łotysze, Polacy (właściciele), a pomiędzy nimi rozsiani tu i ówdzie Estowie, Litwini, starowiercy-Rosjanie, polscy chłopci... Dla świeżo nawróconego na polskość i katolicyzm Manteuffla charakterystyczny jest zabieg usunięcia na margines Niemców inflanckich. Sens tego zabiegu lepiej stanie się widoczny gdy uświadomimy sobie, że zarzut niekompetencji w powyższym cytacie skierowany jest głównie przeciwko historiografii i publicystyce Niemców bałtyckich. Polacy wszak o Inflantach Polskich pisali niewiele. Manteuffel po prostu za jedno ze swoich najważniejszych zadań uznał stworzenie przeciwwagi dla historiografii niemiecko-bałtyckiej, która zawładnęła całym regionem dla własnych politycznych i propagandowych celów. Manteuffel odpowiadał więc tendencją na tendencję, w ściślej rzecz biorąc – intencją polsko-katolicką na intencję niemiecko-protestancką. Ten spór narodowy i wyznaniowy ciągnął się od końca XVI w., czyli od czasów tzw. rozruchów kalendarzowych w Rydze w latach 1584–89.¹² Istotnie, w historiografii Niemców bałtyckich Inflanty Polskie zasadniczo nie występują, a jeśli w ogóle, to jako ziemie zrusyfikowane i leżące poza granicami Infant właściwych.

Ambitne usiłowanie Gustawa Manteuffla trafiało w pustkę, ponieważ w tamtych czasach – budzących się ruchów narodowowyzwoleńczych wśród Bałtów oraz narastających separacji nacjonalistycznych – żadna ze stron (nacji) nie była zainteresowana przypomnianiem o dawnym udziale Polaków w historii tych ziem. Głównymi graczami na ówczesnej giełdzie politycznej były

¹¹ Manteuffel, G. *Pisma wybrane*, t. I. 25.

¹² Więcej na ten temat znajdzie czytelnik w pracy Anny Ziemielskiej (2008) pt. *Ryga w Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej (1581–1621)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

nacjonalizmy: rosyjski, niemiecki, łotewski, a dawne wpływy polskie traktowano jako żalony kostium upadłego imperium sarmackiego. Jedynym faktycznym skutkiem książki Manteuffla było przypomnienie o „genetycznej” wielokulturowości Inflant, co wobec nacjonalistycznych mód nie mogło wówczas stanowić szczególnej atrakcji. Historiografia, jak wiadomo, odnosi sukcesy tylko wtedy, gdy służy polityce, a polskiej polityki wtedy nie było.

Gustaw Manteuffel najwidoczniej wyciągnął wnioski z tej lekcji i podejmując kolejną próbę uchwycenia specyfiki kulturowej Inflant odwołał się do paradygmatu lokalności. W *Listach znad Bałtyku* (1889) najwięcej miejsca poświęcił tak zwanym rdzennym mieszkańcom Inflant, czyli Łotyszom, Estończykom (Estom), Liwom, później także Rosjanom i Polakom. Zamiast polonocentrycznej perspektywy historycznej mamy bałtocentryczną perspektywę kulturową, z naciskiem na miejscowy folklor, architekturę i obyczaje łotewskich chłopów, uszną literaturę, szkolnictwo itd., obejmując swoją interdyscyplinarną działalność mianem „krajoznawstwa”. To w *Listach znad Bałtyku* można dostrzec pierwsze próby ogarnięcia wszystkich ziem inflanckich jednym wielkim projektem kulturowym, z podziałem na narody, języki, wpływy kolonialne i chrystianizacyjne, imperialne aspiracje. Niesatysfakcjonujący oddźwięk *Inflant Polskich*, która to książka „nieznajomości o tych ziemiach niegdyś polskich nie zdołała jeszcze całkowicie wyjaśnić”¹³, doprowadził Manteuffla do zmiany perspektywy z ciasnej, polsko-inflanckiej, na znacznie szerszą, ogólnobałtycką. Opowieść o dawnym państwie inflanckim i jego wielokulturowych pozostałościach wymagała umieszczenia całej tematyki w kontekście dziejów europejskich i wzmocnienia przez właściwy ogląd historyczny.

Taką – najpoważniejszą w dorobku Gustawa Manteuffla – próbą były *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich*, pisane na przełomie lat 80. i 90. XIX w., nigdy za życia autora niewydane. Jej wyjściowym założeniem było:

...dostarczyć światłej publiczności polskiej zbioru najważniejszych przedmiotowo traktowanych faktów historii krain dawnych inflanckich. Nie jest praca niniejsza popularną w zwyczajnym tego słowa znaczeniu, bo nigdzie nie liczy się z pedagogicznymi i dydaktycznymi względami, przemawia tym samym językiem, którym by ściśle naukowe dzieło przemawiało; wszakże nie opatrzona pełnym aparatem przypisów objaśniających, do naukowości rościć nie może pretensji¹⁴.

Zarysy stanowią *opus magnum* naszego polsko-inflanckiego historyka. Usiłował on połączyć w nim wszystkie najważniejsze tendencje swej kulturotwórczej działalności, tworząc w efekcie kompendium wiedzy o przedmiocie nadal w jego przekonaniu nieznanym. Stąd liczne, niekiedy nawzajem sprzeczne funk-

¹³ Manteuffel, G. *Pisma wybrane*, t. 1. 207.

¹⁴ Manteuffel, G. *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich*. 7.

e, jakie tekst ten miał do spełnienia. Po pierwsze, miał być całokształtem, który nie jest historią, lecz opowieścią (Manteuffel często używał określenie „opowieść” na swoją książkę). Po drugie, przynosił jedynie podręczne zestawienie podstawowych faktów w szeregu krótszych lub dłuższych „zarysów”. Po trzecie, badania historyczne na podstawie tekstów źródłowych. Po czwarte, pozbawiony systematyki wybór zdarzeń i faktów, w których autor – z braku innych opracowań – musiał polegać na sobie i własnych archiwach domowych. Po piąte wreszcie, *Zarysy* miały być sprostowaniem nagromadzonych w literaturze przedmiotu błędów i przeinaczeń, stanowiły zatem kolejną próbę zwalczania nieuczciwej, tendencyjnej historiografii niemieckiej (zwanej przez autora „protestancką”).

Poczucie autora, iż tworzy swoje dzieło z materii ulotnej, słabo istniejącej, ledwie umocowanej w poważnych badaniach naukowych, widoczne jest już w samej kompozycji *Zarysów*. Pierwsza część obejmuje średniowieczne dzieje Zakonu Krzyżacko-Inflanckiego oraz arcybiskupstwa ryskiego i biskupstw bałtyckich, uzupełnione o skrupulatne rejestry zwierzchników, władców, biskupów, łącznie z latami urzędowania. Im bardziej rzecz nieznaną i nieobecną, tym więcej należy przywołać danych szczegółowych dla umocnienia jej naukowej reprezentacji, więc Manteuffel popada czasem w uciążliwe wręcz szczegółarstwo, by uzasadnić cel i wagę swojej pracy. Podobnie jak jego poprzednicy ma świadomość tworzenia z niczego, dlatego argumentuje uporczywie, bez końca, powtarzając się i brnąc w nieistotne dygresje i anegdoty – wszystko po to, by o istnieniu czegoś tak efemerycznego jak historia i kultura Inflant przekonać nie tylko czytelników, ale i samego siebie. Druga część *Zarysów* przedstawia historię Inflant Polskich, Kurlandii z Semigalią, Ziemi Piltyńskiej, czyli wszystkich tych ziem, które w jakiejś formie pozostawały w związku z Rzeczpospolitą. Znowu więc na tendencję usuwania Inflant Polskich w niebyt przez historiografię niemiecko-bałtycką, odpowiada tendencją ich uwypuklania i wysuwania na pierwszy plan. Skłonność do prostowania nadużyć owocuje nadużyciem w drugim kierunku, całkiem zgodnie z narratywistyczną koncepcją historiograficzną w pismach Haydena White’a i Franka Ankersmita.

W *Zarysach* do głosu doszły jednak i inne problemy kulturowe autora, niewidoczne w poprzednich syntezach. O ile w *Inflantach Polskich* oraz *Listach znad Bałtyku* Gustaw Manteuffel wykonywał jeszcze przyjazne gesty pod adresem władz carskich, o tyle tutaj podboje rosyjskie w Pribaltyce przedstawione są w zdecydowanie negatywnym świetle. Kilkanaście lat postępującej rusyfikacji i antypolskiej polityki carskiej czasów Murawjowa wpłynęło na zaostrenie stanowiska drykańskiego barona bardziej, niż bezpośrednie skutki powstania styczniowego, które dotknęły rodzinę Mantueffłów w stopniu znaczącym. Niechęć do Rosjan narasta u autora *Zarysów* wprost proporcjonalnie do wzmożonej rusyfikacji ziem bałtyckich, która przecież stawiała sobie cele dokładnie od-

wrotne, czyli osłabienie i wyeliminowanie czynnika polskiego z historii i kultury tamtego regionu. Stosując zasadniczo perspektywę wielokulturową i stanowisko ekumeniczne, Manteuffel pozwala sobie w swojej najważniejszej syntezie na postawienie jednej ostrej granicy: pomiędzy Wschodem a Zachodem. Są to dwa światy, dwie nieprzystające do siebie kultury, niepasujące do siebie i niezgodne. Doszedł tu do głosu dyskurs kolonialny autora, ale i osobiste urazy, którym dał wyraz na przykład w księdze poświęconej Dorpatowi i Uniwersytetowi Dorpackiemu¹⁵.

Ta największa i najambitniejsza próba przywrócenia Inflantom odrębnego bytu historycznego i kulturowego nie tylko nie przyniosła zamierzonych efektów, ale i sama praktycznie nie zaistniała. Mimo wieloletnich starań autora *Zarysy* nie ukazały się drukiem, a rękopis na wiele dziesiątków lat zaginął. Został przeze mnie wydobyty w magazynów New York Public Library w 2006 roku, przepisany i podany do druku z komentarzem oraz towarzyszącą mu interesującą historią, którą przedstawiłem we wstępie do tamtej publikacji. Tu dodam tylko tyle, że był to prawdopodobnie ostatni z czterech rękopisów, jakie sporządzał sam Manteuffel, poprawiany i uzupełniany przez niego o najnowszą bibliografię niemal do końca. Chciał pozostawić tekst, który jak najdłużej zachowa aktualność i tym samym pozwoli choć w szczątkowej i ułomnej formie zaistnieć Inflantom.

Borykając się z oporem wydawców i luminarzy nauk historycznych w sprawie *Zarysów*, ich autor konstruował inne jeszcze syntezy historii Inflant. W roku 1888 do Watykanu dotarł prezent od Inflantczyków dla papieża Leona XIII, na uczczenie półwiecza jego kapłaństwa, w postaci olbrzymiej księgi o wymiarach około 60 x 48 cm, oprawnej w białą skórę cielejącą z wybitym na niej wielkim krzyżem Zakonu Krzyżacko-Inflanckiego i herbem papieskim, zatytułowanej *Terra Mariana* (Ziemia Maryi). Pomysłodawcą, koordynatorem i jednym z głównych sponsorów przedsięwzięcia był Gustaw Manteuffel, który napisał także wstęp po łacinie i opatrzył komentarzem poszczególne karty z ilustracjami. Imponujące to dzieło powstało w jednym egzemplarzu i miało na celu przypomnienie papieżowi, że ziemie bałtyckie jeszcze w XII w. wieku zostało ofiarowane Najświętszej Marii Pannie i choćby z tego powodu należy o nich pamiętać, zwłaszcza teraz (koniec XIX w.), gdy odpadają one od kultury zachodniej na korzyść barbarzyńskiego Wschodu. Oszałamiająca szata graficzna, na którą składało się 70 kolorowych kart z rycinami pałaców, ruin zamkowych, kościołów i pejzaży inflanckich, miała prezentować piękno i bogactwo

¹⁵ Manteuffel, G. 1911. *Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego*. Warszawa: E. Wende i Sp. Tytuł zdradza tendencję: uniwersytet w Dorpacie utracił swoją tożsamość wraz ze zmianą nazwy na Uniwersytet Jurjewski i wymianą kadry, w większości niemieckiej, na rosyjską. Manteuffel za ten antyrosyjski atak został postawiony przed sądem, a wydawnictwo skonfiskowano.

odległej dla rzymskiego biskupa krainy, jej wspaniałą rycerską przeszłość i późniejszy melancholijny upadek. Księga – zgodnie z polemiczną pasją naszego badacza – usiłowała zaprzeczyć stanowi faktycznemu, jakim była całkowita zależność Inflant od Moskwy, i podkreślić ich zachodnioeuropejskie korzenie, a także jeszcze raz powtórzyć swoją tezę o ich kulturowej odrębności. Idee Manteuffla znowu nie miały szans na upowszechnienie, skoro dzieło powstało w JEDNYM egzemplarzu i jest do dzisiaj przechowywane w Bibliotece Watykańskiej¹⁶.

W swoich niezmiernych poszukiwaniach kolejnych perspektyw narracyjnych dla historii i kultury dawnych krain inflanckich Gustaw Manteuffel skomponował jeszcze jedną syntezę, o podobnie kolonizacyjnym wydźwięku, ale odmiennym materiale faktograficznym. *Cywilizacja, literatura i sztuka w dawnej kolonii zachodniej nad Bałtykiem*, wydana w roku 1896 we Lwowie, a następnego roku również w Krakowie, opierała się na zgromadzonych przez tego upartego kolekcjonera ciekawostkach inflanckich z zakresu historii sztuki, architektury i literatury. Tytułowa „dawna kolonia zachodnia” to jeszcze jedna nazwa ziem bałtyckich, które tym razem przedstawione są jako przyczółek Zachodu na Wschodzie, najdalej wysunięty bastion cywilizacji dawnego rycerstwa niemieckiego. Dyskurs kolonializmu został tu potraktowany z całą powagą, jego podstawowe wyznaczniki dokładnie odpowiadały potrzebom potomka dawnej arystokracji niemiecko-inflanckiej, szukającego uzasadnień i kulturowych potwierdzeń dla własnych perspektyw narracyjnych. Posługując się ilustracjami i rysunkami udowodniał, że wszelkie przejawy kultury i cywilizacji w krajach bałtyckich pochodzą z Europy Zachodniej. Starał się zatem udowodnić coś, co nawet dla mało wprawnych obserwatorów tamtejszych zabytków było oczywistością, z czego należałoby wnioskować, że prawdziwy cel tego zabiegu był inny. Na podstawie powyższych uwag możemy go sformułować bez trudu: Manteuffel jeszcze raz przeciwstawiał inność Inflant dominującej wówczas na tamtych ziemiach kulturze rosyjskiej. Po raz kolejny dawał odpór rusyfikacji i stopniowego wykorzeniania zachodnich wpływów, działał równocześnie jako obrońca inflanckiej odrębności, polskiego wkładu w kulturę Inflant oraz żyjącego tu od wieków niemiecko-inflanckiego rycerstwa. Łączył odmienności i maskował różnice, by posklejać w całość coś, co mimo wysiłków w całość posklejać się nie chciało.

¹⁶ W roku 2013 dobiegły końca wieloletnie starania grupy łotewskich historyków o ponowne wydanie *Terra Mariana*. Księga ukazała się w Rydze pod auspicjami Łotewskiej Biblioteki Narodowej (2013): *Terra Mariana 1186–1888. Albums un komentari*, red. H. Soms, R. Kaminska i in. Ryga: Latvijas Nacionālā Bibliotēka. Zachowując oryginalny rozmiar książki, wydawcy podzielili ogromny materiał na dwa tomy, z których pierwszy zawiera szkice historyczne oraz szczegółowe komentarze do poszczególnych kart, natomiast drugi – siedemdziesiąt kolorowych ilustracji, wierne oddających intrygujące bogactwo oryginału.

Godna podziwu jest wieloletnia praca tego zapamiętałego inflantofila, który czerpiąc z różnych dziedzin, a także rozmaitych języków i kultur, konstruował kolejne narracje o przedmiocie, którego istnienie wciąż budziło wątpliwości i dlatego wymagało nieustannego podtrzymywania w tekstach. Jego wielki projekt inflancki nie zdołał ufundować naukowego bytu krainy, stanowi natomiast przejmujące świadectwo prób i wciąż ponawianych walk historyka o prawo do własnej perspektywy badawczej, do własnej opowieści o rodzinnej ziemi.

Wielokulturowy i interdyscyplinarny projekt inflancki Gustawa Manteuffla nieodwracalnie upadł wraz z nastaniem wieku XX i jego rewolucyjnymi przemianami i tendencjami niepodległościowymi ludów bałtyckich. Budowany na wyobrażeniu o wielokulturowości i wieloetniczności tych ziem, szedł dokładnie pod prąd ówczesnym tendencjom politycznym i społecznym, których osią był etniczny nacjonalizm. Wielokrotnie przez Manteuffla p i s a n e Inflanty nie zostały właściwie n a p i s a n e w tym sensie, że z produkowanych przez niego tekstów nikt ich nie wyczytał. Używając innego języka można by stwierdzić, że nie doszło do transakcji przedstawieniowej, ponieważ zabrakło chętnych na ten typ reprezentacji. Manteufflowy „projekt Inflanty” sporządzany był głównie na potrzeby polskiego czytelnika, u którego najwyraźniej nie występował popyt na tak sformatowaną narrację kulturową. Jak się okazało, niezbywalnym składnikiem ich sposobu istnienia było zanikanie i nieistnienie.

Paradoksalnie, zapomniane przez cały wiek XX Inflanty przetrwały jedynie w groteskowym zniekształceniu, jakie stało się ich udziałem w *Trylogii* Henryka Sienkiewicza. Na początku wspominałem już o tym, że Zagłoba dwukrotnie w *Potopie* przedstawia naszą krainę jako przedmiot politycznej transakcji ze Szwedami, co można uznać za jedyną udaną reprezentację Inflant, chociaż przekształconą w „sprzedawanie Inflant”, czyli reprezentację koślawą i ułomną. W *Ogniem i mieczem* Longinus Podbipięta dosiada „ogromnej kobyły inflanckiej” (t. I, rozdz. 3), która jest zwierzęciem dosyć pokracznym i dziwnym – jak cała reprezentacja Inflant w polskiej historiografii. Nasze ziemie – tym razem jako Kurlandia – pojawiają się również w *Panu Wołodyjowskim* (rozdz. XVII), jako miejsce ucieczki Ketlinga, zrywającego bolesny i skomplikowany związek uczuciowy z Krysią. Regiony bałtyckie to dobre miejsce do znikania, zaszycia się w krainie Nigdzie, która jeżeli w ogóle istnieje, to i tak nikt o niej nie wie.

Jeszcze inaczej rzecz ujmując, dawne Inflanty Polskie stanowią modelowy wręcz przykład kultury pogranicza, gdzie płynność i nieokreśloność tkwi w samej istocie przedmiotu. Terytorialne uwikłanie, archipelag małych kultur lokalnych, nawarstwiające się wpływy kolonialne i imperialne, zmienność granic, struktury zaludnienia, religii i wyznań – wszystko to generuje tak zwane sytuacje pograniczne, w których niedookreśloność, chwiejność kryteriów i mnogość perspektyw prowadzą do ułomnej ontologii. Baumanowska „płynna nowo-

czesność” urasta w tych warunkach do naczelnej kategorii definiującej, co odnosi się nie tylko do dawnych Inflant Polskich, ale do całych posarmackich kresów wschodnich Rzeczypospolitej. Miały one swoją specyfikę kulturową i usiłowały ją zgłaszać w swoich wielokulturowych projektach, ale właśnie z powodu tejże specyfiki były wyrzucane na margines istnienia.

MIĘDZY TWARZĄ A JAPOŃSKĄ MASKĄ¹

ESTERA ŻEROMSKA

Japońscy bogowie sintoistyczni (*kami*) mają ludzką naturę. Są bowiem trochę dobrzy i trochę źli. Na stałe zamieszkują niebiańską krainę, ale podczas tymczasowego pobytu na ziemi, wnikają w góry, kamienie, trawy, drzewa, wachlarze... Mogą też wnikać w maski i poprzez nie wpływać na życie człowieka – dodawać mu mocy, chronić przed złem, nagradzać lub karać za jego uczynki. W życiu Japończyków maska odgrywała zatem zawsze ważną rolę i na tyle zrosła się z ich kulturą, że przeniknęła relacje jednostki ze światem zewnętrznym. Mimo że w ciągu kilku tysięcy lat funkcja maski ulegała zróżnicowaniu, permanentne odzwierciedlenie jej idei w świadomości Japończyków można odnaleźć w języku, psychice, obrzędzie, teatrze czy literaturze.

W Japonii od okresu *jōmon* (12 000 lat p.n.e.–400 r. p.n.e) znany był zwyczaj wykonywania (często jednorazowych) masek w celu użycia ich w konkretnej sytuacji². Na Okinawie na przykład okazją do wystąpienia w masce były (i są) tańce starego mężczyzny zalecającego się do młodej dziewczyny albo obchody święta zmarłych (*obon*), kiedy grupa ludzi przebranych za błakające się po śmierci (niemające swych grobów) duchy zmarłych krąży od domu do domu

¹ Szerzej na temat maski japońskiej zob.: Żeromska, E. 2003. *Maska na japońskiej scenie. Od pradziejów do powstania teatru nō. Historia japońskiej maski i związanej z nią tradycji widowiskowej*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO (z tej publikacji pochodzą niektóre fragmenty niniejszego tekstu). Por. też: Żeromska, E. 2010. *Japoński teatr klasyczny: korzenie i metamorfozy*, tom 1: *nō, kyōgen*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.

² Honda, Yasuji. 1987. „Masked performance studies. Their present state and future issues“. W zbiorze: *International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property. Masked Performances in Asia*. 1987. Tokyo: Tokyo National Research Institute of Cultural Properties. 1–12.

i recytuje modlitwę (*nenbutsu*). Wielu wykonawców robiło maski samodzielnie, używając różnych materiałów, takich jak bambus, muszle, glina, papier, drewno czy kora z drzew, a po zakończeniu uroczystości przechowywano je lub nieodwracalnie niszczone. Do dziś w wiosce Mishima (prefektura Kagoshima) w czasie każdego święta zmarłych używa się nowych masek. Niektóre z nich przedstawiają bardzo fantastyczne, zwykle wymyślone przez odtwórcę danej postaci, fizjonomie. W Iwami natomiast (prefektura Shimane) w papierowych maskach prezentuje się gwałtowne, żywiołowe tańce bezpośrednio przed rozpoczęciem nocy poślubnej. Obecnie większość japońskich masek jest robiona z drewna. Ich wykonywaniem zajmują się, jak w przeszłości, tancerze lub profesjonaliści (*men-uchi*).

Pierwsze japońskie maski odzwierciedlały najprawdopodobniej to, jak ludzie wyobrażali sobie fizjonomie bóstw i były stosowane do celów rytualnych podczas festiwali religijnych (*matsuri*). Być może z takim przeznaczeniem używano niezwyklej maski z muszli z okresu *jōmon* ze stanowiska archeologicznego Adaka w miejscowości Jōnan na wyspie Kiusiu (prefektura Kumamoto) oraz wielu masek ceramicznych (*domen*) z późnego okresu *jōmon* znalezionych na terenie Tōhoku czy w prefekturach Saitama i Aichi. O powszechności zwyczaju posługiwania się maską przez prahistorycznych mieszkańców archipelagu świadczą mogą także liczne, odnalezione na tym samym obszarze (na przykład w miejscowości Itakura – prefektura Gunma i w Shinmachi – prefektura Nagano) figurki ceramiczne w maskach, które – jak można się domyślać – przedstawiają postaci szamanów lub szamanek odprawiających rytuał boskiego opętania (*kamigakari*). O wszechobecności maski w życiu dawnych Japończyków świadczą też różne maski niezwiązane z tradycją widowiskową, jak na przykład *kakemen* (maska do zawieszania), przed którymi odprawia się modlitwy albo wielkie *kamagami* instalowane nad frontowym wejściem do domu w celu ochrony jego mieszkańców przed złymi mocami.

Z dziejów japońskiej maski „widowiskowej”

Na początku VII wieku zaczyna się w Japonii rozwój maski drewnianej, która po raz pierwszy dociera z kontynentu w 612 roku. W tym bowiem roku przybył tam koreański muzyk i tancerz Mimashi (VI/VII), który rozpropagował *gigaku* – widowisko chińskiego pochodzenia przypominające religijną procesję. Jej uczestnicy poruszali się w rozmaitych maskach. Niektóre z przywiezionych przez Mimashiego egzemplarzy można dziś oglądać między innymi w Muzeum Narodowym w Tokio i w skarbcu Shōsōin w Narze.

Maski *gigaku* są duże, ciężkie, toporne, konstrukcyjnie przystosowane do osadzania na głowie. Te, które się zachowały do dziś stanowią jedyne świa-

dectwo na świecie istnienia widowiska, które całkowicie zanikło i w Japonii, i w kraju pochodzenia (Chinach). Do wyjątków należy zwiastujący wszelką pomyślność taniec lwa (*shishi-mai*), do dziś popularny na terenie całego kraju. Dlatego maski lwa (*shishi-men*) – największe, najcięższe, zakrywające całą głowę – wraz z wykonywanym w nich (często przez więcej niż jedną osobę) tańcem uniezależniły się od pozostałych masek *gigaku* i niejako zaczęły żyć własnym życiem, łącząc się z różnymi lokalnymi tradycjami widowiskowymi (na przykład *kagura*, *dengaku*) wpisanymi w kalendarz festiwali religijnych (*matsuri*).

Bardzo atrakcyjne okazało się dla Japończyków sprowadzone z kontynentu widowisko *bugaku* (VII–VIII w.). Maski niezbędne do jego wykonywania odznaczały się dużym aryzmem. Robiono je, posługując się nieznanymi wcześniej w Japonii sposobami. Z czasem, dzięki systematycznemu doskonaleniu opartej na zagranicznych wzorcach techniki rzeźbiarskiej i malarskiej, Japończycy osiągnęli niebywałe mistrzostwo, które objawiło się przede wszystkim w maskach teatru *nō* (XIV/XV).

Widowisko *bugaku*, po dostosowaniu do rodzimych upodobań, stało się ulubioną (świecką) rozrywką arystokratów w okresie od VIII do XII wieku, a później stopiło się ze świątynną i ludową tradycją na terenie całego kraju. Jest też nadal prezentowane podczas niektórych podniosłych ceremonii w Pałacu Cesarskim oraz w nielicznych miejscach (m.in. w świątyni buddyjskiej Shitennōji w Osace³). Jedynie dynamiczny, będący ważnym elementem *bugaku* taniec *ryōō*, prezentowany w masce o tej samej nazwie – podobnie jak tańce lwa (*shishi-mai*) i starca *okina* – bywa wykonywany niezależnie od całego widowiska, przy okazji różnych uroczystości świeckich i religijnych, w celu zintensyfikowania modlitwy o deszcz.

Gigaku i *bugaku* bezpośrednio po dotarciu do Japonii prezentowano albo w formie oryginalnej, albo zmodyfikowanej w taki sposób, żeby Japończykom łatwiej było w nich występować. Początkowo posługiwano się też wyłącznie maskami oryginalnymi, przywiezionymi z kontynentu oraz ich wiernymi kopiami wykonanymi przez Japończyków, którzy dopiero z czasem sprawili, że zaczęły się one odznaczać oryginalnymi, coraz bardziej odmiennymi od pierwowzorów cechami.

Od około IX wieku na japońskiej prowincji zakorzeniło się ludowe, wywodzące się z tradycji sitoistycznej widowisko *sato-kagura*. Do dziś jest ono powszechne i popularne na terenie całego kraju, co sprawia, że zarówno tańce, jak i liczne, niezbędne do ich prezentowania maski odznaczają się niezwykle różnorodnością.

³ Szczegółowy opis widowiska *bugaku* z buddyjskiej świątyni Shitennōji w Osace zob.: Żeromska, E. *Japoński teatr klasyczny: korzenie i metamorfozy*, tom 1: *nō, kyōgen*. 87–107.

Prawdziwa popularność powstałego pod koniec okresu Heian (794–1185) buddyjskiego widowiska *ennen*, które jest złożone z tańców zwiastujących przedłużenie życia, kończy się już na początku okresu Muromachi (1333–1560). Dziś można je zobaczyć zaledwie w kilku miejscach w Japonii, z których największą sławą cieszy się świątynia buddyjska Mōtsuji w Hiraizumi (prefektura Iwate)⁴. Szybki spadek zainteresowania tańcami *ennen* wynikał najprawdopodobniej z tego, że wiele cech tego widowiska oraz używanych w nim masek wykazuje łudzące podobieństwo do teatru *nō* i farsy *kyōgen*, które zaczęły się krystalizować pod koniec XIV wieku.

Wygląd maski: od *sacrum* do *profanum*

W czasach prahistorycznych Japończycy utożsamiali maskę z bóstwem, dlatego jej założenie na twarz pojmowali jako przeistoczenie się w istotę boską. Nawet obecnie wielu maskom, również tym zrośniętym z tradycją widowiskową, przypisuje się te niezwykle cechy. Masek uznawanych za bóstwa używa się na przykład w prefekturze Nagano podczas festiwalu śniegu (*yuki-matsuri*), a w czasie procesji religijnej w prefekturze Ehime oddaje się cześć wszystkim trzem odmianom masek *okina*⁵, które określa się jako *trzy święte maski* (*gosanmen*). Zdarza się też, że maskę uważa się za wcielenie boskiego patrona świątynnego.

Wraz z upływem czasu rozwój japońskich widowisk postępował powoli od pierwotnego szamanizmu, poprzez coraz dojrzsze formy obrzędowe (*gigaku*, *okina*, *sato-kagura*, *ennen*) po gatunki teatralne, z których uduchowione *nō* pozostaje w znacznie ściślejszym kontakcie z bogami niż bardziej realistyczna farsa *kyōgen*. Owa stopniowa ewolucja od *sacrum* do *profanum* znajdowała odzwierciedlenie w wyglądzie maski, a także w sposobie jej pojmowania i traktowania.

Gliniane i muszlowe maski z okresu *jōmon* przedstawiają wizerunki bóstw o ludzkich twarzach. Kontrastują z nimi zapożyczone z kontynentu maski drewniane o znacznie bardziej skomplikowanych kształtach i zróżnicowanej ekspresji. Dominowały wśród nich wizerunki ptaków i zwierząt (psów, lisów, lwów, małp), które stały się pierwszymi modelami niektórych późniejszych masek, zwłaszcza bogów, demonów i starców. W importowanych do Japonii maskach

⁴ Szczegółowy opis widowiska *ennen* z buddyjskiej świątyni Mōtsuji w Hiraizumi zob.: Żeromska, E. *Japoński teatr klasyczny: korzenie i metamorfozy*, tom 1: *nō*, *kyōgen*. 107–121.

⁵ *Okina* – najstarszy w rodzie mężczyzna, który ze względu na swój wiek i rychłą śmierć, jest traktowany jako istota znajdująca się najbliżej niebiańskiej krainy bogów i uznawany za istotę boską (człowiek-bóg).

zwaraca uwagę wyraz powagi, do którego Japończycy zaczęli wpro-
wadzać uśmiech. Stanie się on wyróżniającą cechą masek farsy *kyōgen*.

Począwszy od VII stulecia do XV wieku, który kojarzy się z powstaniem te-
atru *nō*, postępował proces japonizacji obcych wzorów masek, polegający na
zmniejszaniu, upraszczaniu, a zarazem różnicowaniu form i ekspresji twarzy.
Drewniana maska japońska, pod względem wielkości, kształtu i budowy,
ewoluowała zatem od form dużych, ciężkich, masywnych, zasłaniających całą
twarz i zachodzących częściowo lub całkowicie na głowę (*gigaku*, *bugaku*,
shishi) do form mniejszych, lżejszych, subtelniejszych, nie w pełni osłaniających
twarz (*nō*, *kyōgen*).

Zwracają uwagę pewne wspólne cechy wielu masek, które pojawiły się
w Japonii do XIV wieku (*bugaku*, *tsuina*, *gyōdō*, maska Buddy, demonów, zwie-
rząt). Wśród masek *nō* natomiast istnieje wielka różnorodność cech
i ekspresji. Ich twórcy wzorowali się na konkretnych twarzach i eksponowali te
cechy, na których najbardziej im zależało, choć mieli też na względzie treść
sztuki. Niezwykle jest to, że te same utwory dramatyczne są od wieków grane
w taki sam sposób i w takich samych (niekiedy nawet w tych samych) maskach.

Ewolucyjna desakralizacja mocy maski

W czasach prahistorycznych uformowanymi z muszli, gliny (*domen*) czy
bambusa wizerunkami osłaniano twarze nie z chęci ukrycia się przed światem
czy dla zabawy, lecz z potrzeby oddania czci bóstwom, z wiary, że szczęście
można sobie zapewnić, adresując do nich życzliwe prośby. W tym celu
w określonych porach roku zapraszano je do zejścia na ziemię. Podczas tym-
czasowego pobytu bóstw pośród ludzi starano się zjednywać ich przychyłość,
prezentując na przykład opisane w mitologii sceny z ich życia. Potrzeba nawią-
zywania kontaktu z siłami nadprzyrodzonymi była więc głównym powodem, dla
którego Japończyk musiał posłużyć się maską.

Pod jej osłoną prahistoryczni Japończycy modlili się o długie, dostatnie
życie albo o odstraszenie złych mocy. Osiągali to w stanie ekstazy możliwej
dzięki tymczasowej metamorfozie. Niektóre maski (na przykład *okina*) trakto-
wali jako uosobienie boga.

W widowisku *sato-kagura* maskę zaczęto traktować jako *kami-za* (miejsce
wstąpienia bóstwa), a jej założenie – jako uroczyste spotkanie z bogiem,
z którego radość wyrażano za pomocą tańca-modlitwy. W rozpowszechnionym
na terenie północnej Japonii widowisku *yamabushi-kagura* szczególną czcياً
otacza się maski lwa (*gongen-gashira*) z racji przekonania, że czasowo wstępuje
w nie bóstwo (*gongen*) zapewniające ochronę przed złem i pożarami.

W widowiskach *gigaku*, *bugaku*, *ennen* założenie maski oznacza natomiast akt przeistoczenia wykonawcy (człowieka) w boga lub w inną postać nadnaturalną albo zwierzęcą. Jest więc to czynność bardziej teatralna niż w widowiskach *okina* i *sato-kagura*.

Rozwój maski postępował zatem w kierunku utraty znaczenia religijnego i stawania się maską teatralną, oddzieloną od obrzędu – częściowo lub całkowicie. Mimo to w teatrze, zwłaszcza *nō*, w pojmowaniu roli maski pobrzmiewają stale echa pradawnych rytuałów obrzędowych, w których najważniejszy był szaman. Powiada się, że w *nō* „zastępuje” go główny aktor (*shite*) i tym uzasadnia się używanie przez niego maski. Jest mu ona potrzebna do przeistoczenia się w istoty nadprzyrodzone, a także w zwykłe kobiety i mężczyźn. Teatr *nō* po raz pierwszy w dziejach japońskiej tradycji widowiskowej dopuszcza możliwość przeistoczenia się człowieka w człowieka (mężczyźni-aktora w kobietę, starego mężczyźni-aktora w młodego, młodego mężczyźni-aktora w starego). Wcześniej postać realnego człowieka mogła pojawić się na scenie wyłącznie bez maski.

Maska w świecie *nō* staje się przedmiotem swoistego kultu. Przypisuje się jej posiadanie własnej duszy. Z tej racji należy się jej szacunek. Jest on niezbędny również dlatego, że maskę utożsamia się z prawdziwą twarzą aktora. Twarz i maska to jedno. Nie wolno jej zatem traktować w dowolny sposób, tak jak nie powinno się wykraczać poza określony kod postępowania w stosunku do żywej ludzkiej twarzy.

W *kyōgen* użycie maski zasadniczo nie różni się od użycia w teatrze *nō*. Odmienny jest natomiast sposób jej pojmowania. W realistycznej konwencji farsy maska zatracą całkowicie swój boski charakter. Przestaje też być ludzką twarzą. Pojawia się poczucie odrębności. Maską zaczyna być zwykłym rekwizytem, który pozostaje nim nawet po umocowaniu na twarzy.

Pod osłoną maski – przeistoczenie w postać

Pośród niezliczonych japońskich masek (m. in. *kagura*, *bugaku*, *ennen*, *shishi-mai*, *tsuina*, *nō*, *kyōgen*) szczególne miejsce zajmują maski starca *okina* używane w trzyczęściowym, dobrowróżnym widowisku o tej samej nazwie. Może być ono wykonywane w całości albo fragmentarycznie (obecnie najczęściej wystawia się tylko trzecią część *sanbasō*), niezależnie lub na początku prezentacji jakiegoś widowiska czy przedstawienia teatralnego (*nō*, *kabuki*, *jōruri*).

W pełnym widowisku *okina* używa się trzech wersji masek (*okina-men*) rozpoznawalnych dzięki przymocowanej sznurkiem ruchomej brodzie i różnym kolorom (biały, cielisty, czarny). Wyjątkowość tych masek polega na tym, że są one utożsamiane z bóstwem i z tego powodu traktowane ze szczególną

atencją, czego wyrazem jest przede wszystkim to, iż zawsze wykonawca tańca pojawia się scenie z odkrytą twarzą i na oczach widzów wkłada maskę. Oznacza to, że – w przeciwieństwie do zwyczaju obowiązującego w pozostałych gatunkach widowiskowych – najpierw ukazuje się on jako człowiek, a dopiero potem, na oczach widzów (lub uczestników obrzędu) osłania własną twarz – swoją właściwą tożsamość.

Podobna zasada obowiązuje wykonawców (popularnego tylko na północy głównej japońskiej wyspy Honsiu) tańca lwa (*gongen-mai*). Zanim włożą oni wielką, zakrywającą całą głowę maskę, czyli zanim przeistoczą się w zwierzęcą postać, przez chwilę tańczą „prywatnie” jako zwykli ludzie. Znane są jednak odwrotne sytuacje, kiedy wykonawca tańca lwa najpierw pojawia się w kompletnym przebraniu, a w trakcie występu nagle odsłania twarz, zdradzając tym samym, kim jest w rzeczywistości. Naoczny świadek transformacji człowieka (tancerza, aktora) w nierzeczywistą postać (lub odwrotnie) albo – jak by powiedział Eugenio Barba – świadek przekształcenia ciała „prawdziwego” (własnego) w „ciało fikcyjne” odnosi wrażenie, że doświadcza czegoś bardzo ważnego, uświadamia sobie istotę misterium, w którym uczestniczy.

W Japonii przez długie wieki ukrywano twarze za maskami, parawanami, papierowymi drzwiami. Głos nie był objęty tabu, mógł być słyszalny, ale wzrok często napotykał na różne przeszkody nie do pokonania. Nigdy nie ujawniano też własnej indywidualności. Dopiero w dobie telewizji, wraz z nastaniem kultury twarzy ważniejsze stało się to, co realne i widoczne niż wartości tajemne (*yūgen*), niewysłowione. O tym jednak, że Japończycy w głębi serca nie przestali tęsknić za tradycyjnymi wartościami świadczyć może nie tylko żywotność rodzimych widowisk, ale również świadomość integralnie z nimi związanej maski oraz jej symboliczna obecność w psychice, obyczaju, w literaturze.

Między twarzą a maską, między awersem a rewersem

Japońska maska psychiczna jest oznaką harmonii przeciwieństw, a nie – jak zwykło się rozumieć – oznaką hipokryzji czy frontu walki dobra ze złem. Japońska maska jawi się jako pojednanie. Aby to zrozumieć, należy przeniknąć zakamarki duszy Japończyka i zapoznać się ze szczególną terminologią z pogranicza psychologii i estetyki. Należy też pamiętać o konieczności otwarcia się na specyfikę zupełnie innej kultury, o czym pisze na przykład Ruth Benedict (1887–1948) w *Chryzantemie i mieczu*:

Wiara Zachodu w spójność ludzkiego zachowania nie zawsze oczywiście jest usprawiedliwiona, niemniej spójność taka nie jest złudzeniem. W większości kultur, pierwotnych i cywilizowanych, mężczyźni i kobiety postrzegają siebie samych jako określone

osoby. Jeśli pragną władzy, ocean porażki lub sukcesu zależy od podporządkowania innych swojej woli. Jeżeli chcą być kochani, bezosobowe stosunki są dla nich źródłem frustracji. [...]

Ludziom z Zachodu trudno jest dać wiarę, że Japończycy nie zmieniają swego zachowania kosztem własnej psychiki. Nasze doświadczenie nie obejmuje tak krańcowych zwrotów. Jednak to, co uważamy za przeciwieństwa u Japończyków, wyrasta z ich światopoglądu tak samo jak to, co wydaje nam się jednolite, zakorzenione jest w naszym. Bardzo ważne, żeby ludzie z Zachodu zdali sobie sprawę, że wśród „kręgów”, na które Japończycy dzielą życie, nie ma „kręgu zła”. Nie znaczy to, że nie potrafią oni określić, co jest dobrym, a co złym postępowaniem. Chodzi o to, że z ich perspektywy życie ludzkie nie stanowi sceny walki dobra ze złem; egzystencja ludzka jest dramatem bezustannego dążenia do równowagi między sprzecznymi wymaganiami poszczególnych „kręgów” i między wykluczającymi się nawzajem sposobowi postępowania, przy założeniu, że każdy krąg i każdy sposób jest sam w sobie dobry. Jeżeli każdy kierowałby się rzeczywiście instynktem, wszyscy byłiby dobrzy⁶.

Różnice kulturowe, które opisuje Ruth Benedict objawiają się nieuchronnie w sferze pojęciowo-werbalnej. Polskie słowo *maska* (ang. *mask*) jest jedynym odpowiednikiem kilku japońskich terminów. Najbardziej ogólnym, obejmującym każdy rodzaj maski (nie tylko japońskiej), jest wyraz *kamen* zapisywany dwoma ideogramami chińskimi. Pierwszy z nich (*ka-*) oznacza tymczasowość, chwilowość, prowizoryczność. Drugi znak (*-men*), po japońsku odczytywany także jako *omote*, jest bardziej wieloznaczny i w zależności od kontekstu można go rozumieć jako stronę zewnętrzną, maskę, awers maski, twarz. *Kamen* to zatem prowizoryczna twarz, zewnętrzna (widoczna) strona maski, czyli jej awers. Słowo *men* bywa używane (z grzecznościowym prefiksem *o-*) wymiennie z *kamen*, ale najczęściej występuje jako drugi człon terminu będącego nazwą poszczególnych rodzajów czy typów masek, na przykład, *domen* (maski ceramiczne okresu *jōmon*), *kagura-men* (maski *kagura*) czy *kyōgen-men* (maski farsy *kyōgen*).

W świecie japońskich widowisk nie zdarza się, jak w tradycji europejskiej, aby maska podkreślała indywidualność postaci lub przedstawiała jej oryginalną twarz⁷. Japońska maska może służyć odpersonalizowaniu wykonawcy, neutralizacji ekspresji twarzy, podkreśleniu stereotypowości postaci, a także jej odrealnieniu.

O masce *nō* na przykład powiada się przeważnie *omote* lub (*o*)*men*. Przeciwnieństwem tych terminów jest słowo *ura* (inaczej: *urate*) oznaczające to, co ukryte pod powierzchnią, za twarzą, za maską, czyli jej rewers.

⁶ Benedict, R. 1999. *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 184–185.

⁷ Hoff, F. 1987. “Masked Drama East and West”. W zbiorze: *International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property. Masked Performances in Asia*. 13–14.

Realecja *ura* i *omote*, odniesiona do stosunków międzyludzkich, wskazuje na zależność postaw człowieka i wypowiedzianych przez niego słów od kontekstu sytuacyjnego. Dla aktora *nō* na przykład takim kontekstem staje się maska – nieubłagana nieruchoma drewniana płaszczyzna, która, oddzielając go od światła, ogranicza do minimum kontakt wzrokowy z otoczeniem i zmusza do poruszania się w niemal w całkowitej ciemności.

Powiada się, że teatr *nō* jest zamknięty w masce. Tę sytuację można różnie interpretować. Kanze Hisao (1925–1978) – już protagonista (*shite*), twierdził na przykład, że aktor *nō* po włożeniu maski na twarz jest skazany na rywalizację z tym odrębnym bytem, który staje się jego twarzą. Twierdził też, że na scenę wychodzi głównie po to, żeby nam tę rywalizację pokazać.

Ocena Kanze Hisao wynika z praktycznego, przykrego dla aktora doświadczenia występowania w masce. Tymczasem Sakabe Megumi, spoglądając na tę kwestię okiem badacza, koncentruje swą uwagę na tym, że w Japonii – gdzie nigdy nie stosowano ani wyraźnego rozróżnienia między JA a INNYYM (INNYYMI) i nigdy nie zarysowywano wyraźnej granicy między przedmiotem a podmiotem – *maska* oraz idea *maskowania* nie ma nic wspólnego z europejskim pojmowaniem dualizmu. W teatrze *nō* odzwierciedleniem takiego rozumowania jest sposób, w jaki aktor wkłada maskę. Robi to tak, że nieostłony dolny fragment brody sprawia wrażenie, jakby był przedłużeniem maski, a linia graniczna między jej drewnianą krawędzią a twarzą była niemal całkowicie zartata i niedostrzegalna, dzięki czemu widz może ulegać złudzeniu, iż maska jest właściwą twarzą aktora, a twarz – rewersem maski.

Sakabe Megumi, opisując to, co się dzieje między twarzą a maską japońską, posługuje się przykładem z pogranicza językoznawstwa (dot. struktury języka japońskiego), psychologii i obyczajaj, co można rozszerzyć o przykład z zakresu estetyki, a nawet architektury.

Sakabe przygląda się odwiecznemu w Japonii pojmowaniu relacji między przestrzenią (sferą) prywatną a przestrzenią (sferą) publiczną, czyli między zachowaniem jednostki w sytuacji, kiedy bez skrupowania może być sobą, a zachowaniem tej samej osoby w obecności ludzi. Jest to język bezosobowy (*muninshō*), tak jak bezosobowe są relacje międzyludzkie. Wielu cudzoziemców często ze zdumieniem zwraca uwagę na tę cechę mentalności (obyczajowości) Japończyków, którzy chętnie zastępują zaimek osobowy *ja* trzecią osobą gramatyczną (niekiedy wskazując jednocześnie palcem na siebie) i w ten sposób nabierają dystansu do samego siebie. W takim kontekście staje się zrozumiałe, dlaczego Zeami (1363–1443) – twórca i teoretyk teatru *nō* – przywiązywał wielką wagę do tego, aby aktor potrafił spoglądać na siebie od wewnątrz i – jak widz – od zewnątrz, dzięki czemu może być całkowicie obiektywny – może być własnym przyjacielem i wrogiem.

Zgodnie z tym rozumowaniem pośrednikiem między światem wewnętrznym (*ura*) i zewnętrznym (*omote*) staje się maska. Na przykład we wspomnianym, popularnym na północy Japonii (Tōhoku) tańcu lwa (zwanym tam *gongen-mai*) ikonograficznym symbolem pośrednictwa jest lew, który choć stanowi niewątpliwe zagrożenie dla człowieka, to w określonych sytuacjach może go ochronić przed złem, o czym wiadomo z mitologii chińskiej i japońskiej. Wynika z tego ambiwalenta prawda: nawet najsilniejszy obrońca może okazać się śmiertelnośnym napastnikiem. Wynika ponadto, że *omote*, a zatem to, co znajduje się na powierzchni i jest widoczne, jest zupełnie inne niż *ura*, czyli to, co kryje się pod powierzchnią i pozostaje niewidoczne.

Relację zachodzącą między twarzą i japońską maską można też postrzegać jako odzwierciedlenie jedności między *ura* (tył, tylną stronę) i *omote* (przód, przednia strona). W kulturze Zachodu tył i przód postrzega się wprawdzie całkowicie rozłącznie, jako antonimy, ale w Japonii *ura* i *omote* są zwykle kojarzone w zgodną parę, ponieważ – podobnie jak pierwiastki *yin* i *yang* – nie są to przeciwieństwa, lecz strony (pojęcia) wzajemnie się dopełniające. Na przykład wyrażenie *ura-o yomu* (dosł. czytać to, co jest z tyłu) oznacza umiejętność odczytywania (w tekście pisanim lub wypowiedzi ustnej) ukrytych sensów. Umiejętność ta nie jest jednak tym samym, co – jak się po polsku mówi – czytanie między wierszami (w domyśle tego, co jest mniej ważne lub tego, co chciało się ukryć). „Czytanie tyłu” należy raczej rozumieć jako sugestię, że ukryty za *omote* tył (*ura*) jest równie ważny. Z tego wynika, iż to, co niewidoczne (*ura*) jest równie ważne jak to, co widać (*omote*).

Japończycy powiadają również *Hito-no kokoro-no ura-o yome!* (czytaj tył ludzkiego serca; czytaj to, co człowiek ma na myśli). I to wcale nie oznacza, że jakoby słowa przeczą temu, co się faktycznie myśli i czuje. Oznacza to jedynie, że należy wsłuchiwać się w ludzkie intencje i mocą empatii penetrować serce drugiego człowieka, przenikać jego właściwe pragnienia i być otwartym na jego potrzeby.

Na Zachodzie dziwnie brzmią sparafrazowane słowa pewnego współczesnego biznesmena z Osaki:

Nie jest trudno czytać „tył ludzkiego serca” (odczytywać to, co drzemie we wnętrzu człowieka). Trudno jest czytać „tył tyłu”, ponieważ tym tyłem jest front, czyli ludzka twarz.

Z tej wypowiedzi wynika, że *ura* i *omote* tworzą zamknięty obwód, krąg powstały z objawiającej się po obu stronach istoty rzeczy (*hara*). *Ura* dopełnia *omote* podobnie jak – zgodnie z zasadą *yin-yang* – światło przenika i dopełnia mrok, a mrok przenika i dopełnia światło. Również odnoszące się do relacji człowieka ze światem (z otoczeniem) pojęcia *honne* i *tatemaie* nie kojarzą się Japończykom z dwulicowością i zakłamaniem, chociaż cudzoziemcy, często BŁĘDNIE postrzegając je w sposób dualistyczny w kategoriach etycznych do-

bra i zła, prawdy i kłamstwa, nie tylko nacechowują je moralnie, ale czynią z nich niemające z sobą nic wspólnego antynomie. Tymczasem w rzeczywistości *honne* (dosł. prawdziwy korzeń) oznacza prawdę wewnętrzną i jest odpowiednikiem *ura*, a *tatemaie* (dosł. to, co jest z przodu) oznacza „prawdę zewnętrzną” i jest dopełniającym *honne* odpowiednikiem *omote*. Wymiernym efektem postrzegania dwóch przenikających się wzajemnie aspektów (stron) tej samej rzeczywistości jako aspektów (stron) dopełniających się, a nie sobie przeciwstawnych jest japoński syndrom udzielania odpowiedzi „tak, ale”, „tak, zgadzam się, ale”, do czego większość cudzoziemców z Zachodu nie jest w stanie się przyzwyczaić. Europejczyk czy Amerykanin interpretuje bowiem *honne* jako „prywatne ja”, a *tatemaie* – jako (nie zawsze tożsame z *honne*) „publiczne ja”, czyli jako dwie strony tego samego medalu, które nie tylko nie mają z sobą styczności, ale są ze sobą sprzeczne. Tymczasem Japończyk dostrzega *honne* i *tatemaie* poza monetą i dlatego uważa, że bez trudu mogą się one zamieniać miejscami lub wzajemnie przenikać.

Pomiędzy *honne* i *tatemaie* jest *ma* – przestrzeń, która dzieli i zbliża zarazem, podobnie jak okalająca tradycyjny japoński dom weranda *engawa* sprawia, że znajdując się na niej, przebywa się w przestrzeni wewnętrznej domu (*uchiwa*), ale jednocześnie pozostaje się w ogrodzie – kręgu zewnętrznym (*soto*). Następuje przenikanie bycia w środku i bycia poza nim. Przenikanie to musi odbywać się z zachowaniem równowagi. Nie oznacza to jednak, że w określonych sytuacjach nie jest możliwe posługiwanie tylko jedną prawdą – albo *honne*, albo *tatemaie*. Ograniczanie się wyłącznie do jednego kręgu jest typowe dla sposobu odnoszenia się do cudzoziemców. Japończycy traktują ich jak ludzi z zewnątrz (*sotomono*) i dlatego zwykli okazywać im wyłącznie prawdę zewnętrzną (*tatemaie*), utrudniając porozumienie, choć osiągnięcie go wymaga wzajemnej otwartości i podpowiadania sobie, jak w codziennych zachowaniach odczytywać całkiem odmienne kody kulturowe. Problem ten można zilustrować na przykładzie twórczości Endō Shūsaku (1923-1996), japońskiego pisarza katolickiego. Zastąpił on między innymi jako autor *Iesu-no shōgai* (*Żywot Jezusa*, 1973). Oto kilka cytatów⁸ z tej powieści świadczących o tym, że Japończykowi trudno jest się przestawić na zachodni, jednoznacznie logiczny, „czarno-biały” sposób myślenia:

Wierzyć, mając wątpliwości co do istnienia Boga, nie oznacza bycie złym chrześcijaninem. Bo przecież cały nasz los składa się z 99 procent wątpliwości i tylko z 1 procenta pewności.

Los oznacza również umieranie w momencie, kiedy się mówi, że nie chce się umierać”.

⁸ Wszystkie trzy cytaty przytoczono za: Matsumoto, Michiro. 1988. *The unspoken way. Haragel silence in the Japanese business and society*. Tokyo/New York: Kodansha International. 65–66 (tłum. E. Żeromska).

*Od dawna deklaruję się jako chrześcijanin, ale szczerze mówiąc, ani Biblia mnie nie inspi-
ruje, ani nie wydaje mi się, żeby chrześcijaństwo było tym, w co powinienem wierzyć.
Pozostaję jednak przy tej religii z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że nie miałem
innego „ubrania”. Nie miałem wyboru, bo to ubranie dostałem od matki. Po drugie byłbym
ostatnim niegodziwcem, gdybym pozbył się „ubrania”, które nosiła też moja ukochana
matka!*

Z tych krótkich fragmentów wynika, że bohater utworu ma wątpliwości co do wyznawanej przez siebie wiary. Na zewnątrz (*tatema*) zdaje się być chrześcijaninem, ale w głębi serca (*honne*) pozostaje buddystą. Taka ambiwalentna postawa prowokuje do ostrej krytyki czytelnika wychowanego w kręgu kultury zachodniej. Tymczasem wielu Japończyków postrzega takie rozterki z pełnym zrozumieniem i uznaniem jako przejaw naturalnej, ukrytej we wnętrzu (*honne*) niedoskonałości ludzkiej, której szczerze ujawnienie (*hara-o waru* – dosł. rozciąć brzuch) zasługuje na uznanie.

Musi być zachowana równowaga między *honne* i *tatema*. Ludzie przesadnie zorientowani na *tatema* są za bardzo oddaleni, czyli za bardzo *mizukusai* (dosł. odległy; traktowanie ludzi z kręgu wewnętrznego tak jakby byli z zewnątrz), ale ludzie przesadnie zorientowani na *honne* są zbyt koleżeńscy w stosunku do innych i robią wrażenie zamkniętych i są traktowani z podejrzliwością nawet wtedy, gdy w rzeczywistości nic przed światem nie ukrywają.

* * *

Na scenie teatru *nō* spotykają się duchy zmarłych z żywymi ludźmi, pojawiają się bóstwa i wymaginowane zjawy, w trakcie trwania tej samej sztuki protagonista (*shite*) zmienia maskę, aby ukazać dwa oblicza tej samej postaci. Nie musi w tym celu odsłaniać własnej twarzy, ponieważ poprzez maskę dochodzi do pojednania emocjonalnego – do odpędzenia złych duchów, do uspokojenia oszalałej z bólu i żadnej zemsty kobiety, do okiełznania demona nienawiści, do wybaczenia...

Bibliografia

- Benedict, R. 1999. *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property. Masked Performances in Asia*. 1987. Tokyo: Tokyo National Research Institute of Cultural Properties.
- Matsumoto, Michiro. 1988. *The unspoken way. Haragei silence in the Japanese business and society*. Tokyo/New York: Kodansha International. 64–68.
- Żeromska, E. 2003. *Maska na japońskiej scenie. Od pradziejów do powstania teatru nō. Historia japońskiej maski i związanej z nią tradycji widowiskowej*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Żeromska, E. 2010. *Japoński teatr klasyczny: korzenie i metamorfozy*, tom 1: *nō, kyōgen*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

NOTY O AUTORACH

- Tatevik Arakelyan** doktor nauk humanistycznych, językoznawca, adiunkt, pracownik The Medical Psychology Department, Mkhitar Heratsi State Medical University, Yerevan, Armenia
- Alexander Bogomolov** profesor, arabista, językoznawca, dyrektor Instytutu Studiów Wschodnich A. Krymsky'ego, kierownik Katedry Współczesnego Wschodu w tymże Instytucie, Ukraińska Akademia Nauk, Kijów
- Olena Budarina** magister, językoznawca, słuchaczka Wydziałowego Studium Doktoranckiego Wydziału Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Opiekun naukowy: prof. dr hab. Stanisław Puppel
- Malgorzata Haladewicz-Grzelak** doktor nauk humanistycznych, anglistka, językoznawca, pracownik Studium Języków Obcych, Politechnika Opolska
- Camiel Hamans** profesor, językoznawca ogólny, literaturoznawca holenderski, członek The General Assembly of the *Comité International Permanent des Linguistes* (CIPL), profesor wizytujący językoznawstwa holenderskiego na Wydziale Anglistyki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Ernst Håkon Jahr** profesor, anglista, skandynawista, językoznawca, University of Agder, Kristiansand, Norwegia, przewodniczący Agder Academy of Sciences and Letters, doktor honorowy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Joanna Junkiert** doktor nauk humanistycznych, językoznawca, anglistka, nauczyciel języka angielskiego
- Marta Koszko** doktor nauk humanistycznych, anglistka, językoznawca, adiunkt w Katedrze Ekokomunikacji, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

- Kinga Kowalewska** doktor nauk humanistycznych, anglistka, językoznawca, adiunkt w Katedrze Ekokomunikacji, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Marcin Krawczak** doktor nauk humanistycznych, anglista, językoznawca, pracownik naukowo-dydaktyczny Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Staszica w Pile
- Iga Maria Lehman** doktor nauk humanistycznych, anglistka, językoznawca, adiunkt i zastępca dyrektora w Instytucie Anglistyki, Społeczna Akademia Nauk w Warszawie
- Joanna Puppel** doktor habilitowany, anglistka, językoznawca, adiunkt w Katedrze Skandynawistyki, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Stanisław Puppel** profesor zwyczajny, doktor habilitowany, anglista, językoznawca, kierownik Katedry Ekokomunikacji, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Agnieszka Stępkowska** profesor Społecznej Akademii Nauk w Warszawie, doktor habilitowany, anglistka, językoznawca, kierownik Zakładu Badań nad Przekładem, Społeczna Akademia Nauk w Warszawie
- Nina Trzaska** magister, neohellenistka, literaturoznawca, słuchaczka Wydziałowego Studium Doktoranckiego, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Opiekun naukowy: prof. dr hab. Krystyna Tuszyńska
- Krystyna Tuszyńska** profesor tytularny, doktor habilitowany, neohellenistka, literaturoznawca, kierownik Zakładu Filologii Nowogreckiej, Instytut Językoznawstwa, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Piotr Wierchoń** profesor zwyczajny, doktor habilitowany, językoznawca, dyrektor Instytutu Językoznawstwa, kierownik Zakładu Językoznawstwa Ogólnego i Porównawczego, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Władysław Zabrocki** profesor UAM, doktor habilitowany, językoznawca, pracownik Zakładu Logiki Stosowanej, Instytut Językoznawstwa, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Krzysztof Zajas** profesor UJ, doktor habilitowany, polonista, literaturoznawca, kulturoznawca, tłumacz, pisarz, p.o. Kierownika Katedry Mię-

dzynarodowych Studiów Polonistycznych, Centrum Studiów Humanistycznych, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński

Jerzy Zybert

profesor zwyczajny, doktor habilitowany, językoznawca, anglista, dyrektor Instytutu Anglistyki i kierownik Katedry Dydaktyki i Akwizycji Języka Angielskiego, Społeczna Akademia Nauk w Warszawie

Estera Żeromska

profesor tytularny, doktor habilitowany, literaturoznawca, kulturoznawca, japonistka, kierownik Katedry Orientalistyki, kierownik Zakładu Japonistyki, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu